

ويدادی موصطافایئف

جنوبی آذربایجان

میلی شوعور

(20 جی عصرین بیرینجی یاریسیندا)

• - بېرىنچى چاپى 1998 باكى (كىرىل الېفباسىندا)

علمى رۇئاكتور: تارىخ علملىرى دوكتورو، شوكت تقى يىنوا

• - عرب الېفباسىنا اېلىك كۇچورنى: تاج احمدى (كۇلن چاپى- 2000)

• - اېنتىرنىت اوچون كىرىلدىن لاتىن و عرب الېفباسىنا كۇچورن: آچىق سۇز.

كىتابىن متنىنى ، ھابئله اتك نوتلارى، علاوه و قايناقلارنى كۇچورنده

تاج احمدى بېگىن كۇچوردوگو متندىن اولدوقجا اېستىفاده اولونوبدور.

آچىق سۇز

گیریش

ایران آذربایجانلیلاری بیغجام شکیلده غربی آذربایجان، شرقی آذربایجان، اردبیل، زنجان ویلایتلارینده و سونونجو ایله قونشو رایونلاردا یاشاییرلار. سایجا ایرانین ایکینجی خالقی اولان و میلی طولمه معروض قالان آذربایجانلیلار بیر نچه اون ایلیک عرضینده اوز سوسیال و میلی آزدلیغی اوغروندا موباریزه آپاریرلار.

ایراندا 1978-1979-جو ایللر آنتیمونارخیست و آنتی-ایمپریالیست اینقیلابین غلبه سیندن سونرا (1979-جو ایلین سونوندا تئوکرآتیک رژیمین برقرار اولماسینا قدر) آذربایجان خالقی ((بورادا و ایرملیده آذربایجان خالقی دئدیگده همین خالقین ایراندا (اونون هم آذربایجان آدینی داشییان، هم ده دیگر ایالتلرینده) یاشایان حیصه سی نظرده توتولور. - علمی رئاكتور)) میلی آزدلیق و برابرلیگه نایل اولماق اوچون نؤوبتی جهد گؤستردي. ایران اینقیلابی مدنیت و دیل ساحه سینده کی بیر سیرا نایلیتلره باخما یاراق، بوتؤولوکده ایران آذربایجانلیلارینا میلی آزدلیق کتیرمه دی. بونولا بنله ایران اینقیلابی آذربایجان خالقینین میلی آزدلیق حرکاتینین بیر چوخ پروبلملرینی اوزه چیخارمیش، میلی حیاتین اینکیشافینین موعین مئیللرینی شرطلندیرمیشدیر. بو مئیللر هر شئیدن اول ایران آذربایجانلیلارینین، بوتؤولوکده آذربایجان میلتنین اوز معنوی و مدنی حیاتینا ماراغینین سون درجه آرتماسیندا اوزونو گؤستریر. باشقا سؤزله، میلی اوزونودرک پروسسینین سورعتلنمه سی، میلی شو عورون اینکیشاف سوییه سینین آرتماسی اوزونو گؤسترمگه باشلامیشدیر کی، بو دا چوخ میلتنی اولکده موعین میلتنین میلی آزدلیغا، اوز موقدراتینی تعیین ائتمگه نایل اولماق سعی نین، همین خالقین میلتن کی می تشکول سوییه سینین چوخ موهم گؤسترچی سیدیر. بونا گؤره ده آزیلن میلتن میلی-آزدلیق حرکاتی مساله لرینی، اونون میلی شو عورونون وضعیتینی خصوصی اولاراق نظردن کئچیرمهدن اؤیرنمک ثمرلی نتیجه وئر بیلمز.

دئمک لاندیرمیدیر کی، آذربایجانلیلارین ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی، مدنی حیاتینین، اونلارین میلی آزدلیق حرکاتینین بیر چوخ جهتلری روس، کئچمیش سوونت، خارجی، او جومله دن ایران (باشلیجا اولاراق آذربایجانلی) ایرانشوناسلاری طرفیندن بو و یا دیگر درجه ده موفصل اؤیرهنیلسه ده، بو اثرلر ده آذربایجان میلتنین اوز وارلیغینا، منافعی نین، فعالیت موتیونه اوز موناسیبیتی یا هئچ عکس اولونماییب، یا دا هر طرفلی عکس اولونماییب. اونو دا قئید ائتمک لاندیرمیدیر کی، میلی شو عورون مضمونو میلتن اوزو حاقیندا بیلکلر سیستمی کی می اونون میلی موناسیبتلر سیستمینده حقیقی وضعیتینی دوزگون (آدئکوات) یا دا یانلیش (غیری-آدئکوات) عکس ائندیره بیلر. لاکین موناسیبیت کی می گؤتورولن همین بیلکلر سیستمین خصوصیتلری چوخ حالدا میلی آزدلیق حرکاتینین خصوصیتینی موعین ائدیر. باشقا سؤزله، موعین دؤور چرچیه سینده میلی شو عورون اؤیره نیلمه سی خالقین تاریخی، اوزو ده اونون اوزونون اوبیئکتیو رئاللیغا موناسیبیتی، موقعی، درک ائتمه سی باخیمیندان اؤیرنمک دئمهدیر.

اؤیره نیلن دؤورون ایگیرمینجی عصرین بیرینجی یاریبسی ایله محدودلاشدیریلماسی اونولا باغلیدیر کی، بیزیم فیکریمیزجه، محض همین دؤورده آذربایجان خالقینین میلی شو عورو مئیدانا گلیمیش، اینکیشاف ائتمیش و فورمالاشمیشدیر. میلی شو عورون سونراکی وضعیت، تظهور فورمالاری، آذربایجان مساله سینین حلینه آذربایجان خالقینین تاریخی نین ایندیکی مرحله سینده موخالیف یاناشمالارین اؤیره نیلمه سی آذربایجان خالقینین میلی شو عورونون فورمالاشماسینین گؤستریلن دؤورونون تحلیلی اولمادان تام و هر طرفلی اول بیلمز.

آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی مساله سی ایرانشوناسلیقدا خصوصی تدقیقات اوبیئکتی اولمامیشدیر. بونولا بنله همین مؤوضو عنون بیر سیرا جهتلرینه ایران جمعیتی نین سوسیال-ایقتیصادی، سیاسی، معنوی اینکیشافینا، اولکده میلی مساله یه،

خصوصاً آذربایجان خالقینین 1945-1946- جی ایللر میلی-آذربایلیق حرکاتینا و دیگر مسالهلره حصر اندیلیمیش اثرلرده بو و یا دیگر درجهده توخونولموشدور. عومومیتله، قنید اندیلمه‌لیدیر کی، ایراندا میلی مساله کئچمیش سوونت و خارجی ایرانشوناسلارین دیقیتینی اساسن آذربایجان و کورد خالقلارینین 1945-1946- جی ایللر میلی-آذربایلیق حرکاتیندان سونرا اوزونه جلب ائتمیشدیر. همین حرکاتدان آذر سونرا جعفر خندان طرفیندن یئرینه یئتیریلیمیش دوکتورلوق دیسسنرتاسیاسی آذربایجان ادبیاتیندا میلی-آذربایلیق ایدئولوگیاسینین اینعیکاسینا حصر اندیلیمیشدیر. 1 دیسسنرتاسیا سونرالار ایکی کیتاب شکلنده چاپ اندیلیمیشدیر. 2 مؤلیف میلی شو عورو خصوصی اولراق نظردن کئچیرمه‌میش، بو حاقدا بیر سیرا قنیدلرله کیفایتلنمیشدیر.

ایراندا میلی مساله و آذربایجانلیلارین میلی شو عورو مساله‌سینه م.س. ایوانوفون "ایرانسکایا رنولوتسیا 1905-1911" اثرینده توخونولور. مؤلیف آذربایجانلیلارین میلی تشکولونون باشلانقچی، میلی شو عورون اوپانماسی پروسئسین بیر سیرا خصوصیتلرینی قنید ائدیر، ایران بورژوا اینقیلابینین خالقین میلی شو عورونون اینکیشافینا تاثیرینی نظردن کئچیریر. بونولا بنله، مؤلیف، گورونور، میلی شو عورون اینکیشاف درجه‌سینی بیر قدر شیشیردیر، چونکی گوستریر کی، آذربایجانلیلار هله 1908- جی ایله میلی موختاریت مساله‌سی قالدیرمیشدیلار. 3

ایراندا میلی مساله‌یه حصر اولونموش ایلیک اثر س.م. علی‌یئوین مقاله‌سیدیر. 4 بو مقاله‌ده مؤلیف آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسینین باشلانغیج مرحله‌سینین واختینی (ایگیرمینجی عصرین اولی)، اونون تظاهر فورمالارینی (مکتب، مطبوعات)، مو عین ائدیر، ش.م. خیابانی‌نین باشچیلیغی ایله 1920- جی ایل عوصیانینی میلی آذربایلیق حرکاتی کیمی خاراکتیریزه ائدیر.

1970- جی ایله م.س. ایوانوفون ایراندا میلی پروسئسلره حصر اولونموش اثری چاپ اولونموشدور. 5 بو اثرده ایلیک دفعه ایجمال شکلنده اولسا دا اون دو قوزونجو عصرین ایکینجی یاریسی - ایگیرمینجی عصرین 60- جی ایللرین آخیرلاریندا ایراندا میلتر و خالقلارین تشکولو، اونلارین قارشیلیق مونسیتلری، میلی شو عورلارینین، او جومله‌دن جنوبی آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون بیر سیرا خصوصیتلرینی گوستریمگه جهد اندیلیمیشدیر. مؤلیفین فیکرینه گوره، ایران آذربایجانلیلارینین میلی شو عورو اون دو قوز عصرین ایکی یاریسیندا اوپانماغا باشلامیش، ایران اینقیلابی (1905-1911- جی) ایللرینده، خصوصاً 1908-1909- جو ایللر تبریز عوصیانی زامانی داها دا اینکیشاف ائتمیشدیر. بونولا بنله، آذربایجانلیلار، مؤلیفه گوره، پراکتیکی اولراق آنجاق 60- جی ایللرین اورتالاریندا یوکسک اینکیشاف ائتمیش میلی شو عورا مالیک میلنت کیمی تشکول تاپمیشلار. 6 بونولا علاقه دار قنید ائتمک لآزیمدیر کی، آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون اوپانماسی دؤورونون دانیشارکن، مؤلیف، آذربایجانلیلارین بورژوا سیاسی شو عورونون اوپانماسینی میلی شو عورون اوپانماسی کیمی قلمه وئریر. بوندان علاوه، آذربایجانلیلارین میلی تشکولو و اونلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی بیر سیرا پارامترلره گوره، بیزیم فیکریمیزجه، ایگیرمینجی عصرین 40- جی ایللرینین ایکینجی یاریسیندا باشا جاتیر.

آذربایجانلیلارین میلی تشکولو، اونلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی مسالهلرینه سخنماتیک ده اولسا ب.ب. تروپننسکوی، دا توخونور. او، حاقلی اولراق بنله حساب ائدیر کی. ایران حاکیم دایرهلرینین 20-30- جو ایللرده یئریتدیکلری آسیمیلیاسیا سیاستی، جاواب رناکسیاسی اولراق میلی شو عورون گوجلنمه‌سینه سبب اولموش و آذربایجانلیلارین میلی شو عورو 1945-1946- جی ایللر میلی-آذربایلیق حرکاتی دؤورونده یوکسک سوییه‌یه قالمیشدیر. 7

ایراندا میلی-آذربایلیق ایدئولوگیاسینین یارانماسی مساله‌سینی نظردن کئچیرن مؤلیفلر بیر قایدا اولراق ایران جمعیتینی پولی‌ائتنتیک بیر جمعیت کیمی نظردن کئچیرمه‌میشلر. بونا گوره ده دیقترینی ایران خالقلارینین دؤولتر آراسی مونسیتلر سیستئمینده میلی-آذربایلیق حرکاتینا یؤندنن مؤلیفلر ایراندا کاپیتالیزمین مئیدانا گلدیگی دؤورده داخلی میلی مونسیتلر مساله‌سینی نظردن کئچیرمگی تامامله

اونوتموشلار. اونلارین "ایرانلیلارین بورژوا میلی شو عورو"، "ایران میلی" 8 و س. کیمی غیری- دقیق تئرمینلر ایشلمهسی، بیزجه یوخاریدا قئید اندلمیش جهته باغلیدیر.

ایران آذربایجانلیلارینین میلی تشکولو مسالهرینه ر. آسئیدوفون ایری هجملی مقالهسی حصر اندلمیشدیر. 9 مقالهده مسالهنین قوبولوشو پلانیندا آذربایجان میلتنین تشکولو و اینکیشافینین موختلیف جهتلری نظردن کئچیریلیر. مؤلیف قئید اندیر کی، 20-30-جو ایللرده جنوبی آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی باش وئریر، حالبوکی 20-جی ایللارین اوللرینه کیمی اونلارین میلی شو عورونون هر هانسی تظاهور فورماسینی مو عین ائتمک چوخ چتیدیر. 10 بیزیم فیکریمیزجه، آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسیندان دانیشارکن اونون قورولوشونو، همچین آذربایجانلیلارین موختلیف طبقهلرینین نومایندهلرینین میلی شو عورونون عئینی سویهده اولمادیغینی اونوماق اولمآذر. باشقا سؤزله میلی شو عور بیردن-بیره مئیدانا گله بیلمز.

آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون وضعیتینه "جنوبی آذربایجان تاریخینین اوچنرکی (1828-1917) کیتابیندا دا توخونولور. کیتابدا نظردن کئچیریلن دؤور عرضینده آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون آذر اینکیشاف ائتمهسی، همین اینکیشافا مانع اولان عامللر سیراسیندا آذربایجانلیلارین معنوی حیاتیندا فارس دیلینین ایشلمهسینین ثابت عنعنه سی، آذربایجان جمعیتی نین موترقی طبقهلرینین سیاسی شو عورونون اینکیشافی قئید اندیلیر. 11

آذربایجانلیلارین میلی تشکولو و میلی شو عورونون فورمالاشماسی مسالهلری ایران و او جوملهدن آذربایجانلی مؤلیفلر طرفیندن ایشیقاندیر یلمامیشدیر. عئینی وضعیت اینگیلیس دیللی ادبیاتدا دا موشاهیده اولونور. بو جهتن ایراندا میلی مسالهیه حصر اندلمیش یئگانه اثر 12 ایستینا تشکیل اندیر. مؤلیف میلی مسالهنین وضعیتینی اوبیئکتیو صورتده آراشدیرماق عوضینه شاه رتئیمین رسمی ایدئولوگیاسینی، "ایران میلی" ایدئوئاسینی موذافیعه اندیر. آذربایجان حصر اندلمیش فصیل، "آذربایجان: ایالت یوخسا میت؟" آدلاندیر یلمیشدیر. میت و دؤولتین عئینی لشدیر یلمهسی تئزیسیندن چیخیش ائدن مؤلیف آذربایجانلیلارین موستقیل ائتو-سوسیال اورقانیزم اولدوغونو اینکار ائدن نتیجهیه گلیر.

خصوصن ادبیاتین قیسا خولاصهسیندن گؤروندوگو کیمی بورادا بوتؤولوکده ایران آذربایجانلیلارینین میلی شو عورونون مئیدانا گلمهسی واختی، فورمالاشما مرحلهلری، یاخود اولکهنین تاریخینین بو و یا دیگر مرحلهسینده وضعیتینی مو عینلشدیریلیر. همین اثرلر اوچون ایکی موهم جهت خاراکتئر یکیدیر. بیرینجیسی، مؤلیفلر میلی شو عورون وضعیتینی، باشلیجا اولاراق، اونون خارجی تظاهورونه اساسن مو عین ائتمگه چالیشمیشلار. بو یاناشما اوصولو ضروری اولسا دا، کافی دئییلدیر. چونکی میلی شو عور معنوی گنرچکلیک کیمی خالقین میلی وارلیغینی، اونون میلی منافعینی عکس ائتدیرن ایدئو، تصور و باخیشلار سیستمی کیمی آریجا اولاراق موجوددور. میلی شو عورون محض همین جهتی، یعنی سوسیال یادداشتین موختلیف واسیطهلرینده اوبیئکتیولشمیش میلی شو عورون مضمونون تحلیلی نظردن کئچیریلن اثرلرده دئمک اولار کی، اونودولموشدور. ایکینجیسی، مؤلیفلر میلی شو عورو میلی مساله، اولکهنین و جمعیتین عومومی اینکیشافی و وضعیتینی کوننتکستینده نظردن کئچیریلر. بو یاناشما اوصولو دا ضروری، لاکین یاریمچیدیر. بئلهکی، میلی شو عورون وضعیتینی سون نتیجهده آذربایجان جمعیتی نین و اونون موختلیف طبقهلرینین سیاسی، ایقتیصادی، سوسیال و س. منافعینین اؤدنیلمهسی وضعیتینی ایله باغلیدیر. مسالهنین همین جهتی ده یوخاریدا نظردن کئچیریلن اثرلرده اطرافلی شکیلده نظردن کئچیر یلمه میشدیر.

بوتون بو دئییلنلر ایران آذربایجانلیلارینین میلی شو عورونو اؤیرنمگین سون درجه واجیب اولدوغونو گؤستریر. میلی شو عور میلتن معنوی فعالیتینین اساس جهتلرینی مو عین ائدن موهم عاملدیر. اودور کی، خالقین سیاسی، ایقتیصادی، مدنی و س. تاریخی ایله یاناشی، اونون میلی شو عورونون تاریخی ده اؤیره نیلمه لی دیر. خالقین اؤزونه مخصوصلوغو، باشقا خالقلارا موناسیبتی، موستقیل یاشاماق قابیلیتی معنوی عامل کیمی میلی شو عورا سؤیکهنیر.

بیرینجی فصیل

اون دوققوزونجو عصرین سونلاری - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده ایران جمعیتی نین

سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا آذربایجانلیلارین یئری

میلی شوعورون اؤیرهنیلمه سی سوسیال-انتتیک اورقانیزمی سیستم کیمی نظر دن کنجیرمگی طلب اندیر. فئودال خالقین بورژوا میلتنه چئوریلمه سی، اونون دیگر سوسیال-انتتیک اورقانیزملردن تجرید اولونماسی، بیر تام کیمی داورانیشی، یاخود فونکسیاسی همچنین میلی شوعوردا دا عکس اولونور. میلی شوعورون مضمونون، خصوصیتلرینین و نهایت قورولوشونون درکی و ایضاحی اینعیکاس اوبیئکتینین اؤزونون ایستروکتورونون، اونون محیطله قارشیلیقلی موناسیبتینین تحلیلی اولمادان غئیری- مومکوندور. اوبیئکتین ایستروکتورونون تحلیلی، اونون اؤز محیطینه موناسیبتی سیستمین بوتؤلوجلونون درکینین و اونون بیر بوتؤو کیمی داورانیشی یاخود فونکسیاسینین ایضاحینین اساس آچاریدیر.

دئییلنلردن بئله نتیجه چیخیر کی، آذربایجان انتتیک بیرلیگینی هم اؤز آرالاریندا قارشیلیقلی علاقه ده اولان کومپوننتلر سیستمی، هم ده ایران جمعیتی نین چوخمیلتلی ایستروکتوروندا یاریم-سیستم کیمی اؤیرنمک ضروریدیر. باشقا سؤزله آذربایجان خالقینین میلته چئوریلمه سی مسالهلری، اونون دیگر انتتیک بیرلیکلره موناسیبتی، بونلارین ایران آذربایجانلیلارینین شوعوروندا اینعیکاسی، اؤیرهنیلن اوبیئکته سیستم-ایستروکتور متودونون تطبیق اندیلمه سینین شرطلندیریر. بوندان چیخیش اندهرک بیرینجی فصیلده ایران آذربایجانلیلارینین سای، انتتیک اراضیسی، آذربایجان اهالی سینین سوسیال- ایستروکتورو و بورادا انتتیک بیرلیکلرین یئری، آذربایجانلیلارین ایران جمعیتی نین سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا تمثیل اولنما درجه سی و میلی موناسیبتلرین بیر سیرا جهتلری نظر دن کنجیریلیر.

1.- آذربایجانلیلارین انتتیک خصوصیتلری، انتتیک اراضیسی و سای

آذربایجانلیلار ایرانین ان چوخسایلی انتتیک بیرلیکلریندن بیرینی تشکیل اندیرلر. اون دوققوز عصرین آخیریندا - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده روس و خارجی مۆلفلر آذربایجانلیلاری تورک، تورک-تاتار، بعضی تورک-مونقول آدلاندیریردیلر. همین مۆلفلر اؤز انتتوقرافیک و اولکه شوناسلیق سپکلی اثرلرینده آذربایجان خالقینین سوسیال-اقتیصادی اینکیشافین موعین سوییه سی، سوسیال دوزومون فورماسی (یاخود حیات طرزینی)، یئرلشمه نین اراضی خصوصیتلری، انتتونیملرین مۆوجودلوغو ایله شرطلن داخیلی انتتیک ایستروکتورونو قئید اندیرلر. آذربایجانلیلار، اوتوراق و یاریم-کۆچری حیات طرزینی سوروردولر. آذربایجانلیلارین آذر بیر قیسمی یاریم-کۆچری حیات طرزینی کنجیریردی. آذربایجانلیلار گنیش بیر اراضیده مسکوندورلار. بو اراضی گنیش زولاق شکلینده شیمال- غربدن شرقه طرف اوزاناراق مرکزی ایرانا قدر چاتیر. آذربایجانلیلار همچنین آداجیقار شکلینده (دیسیپرس) اولکه نین موختلیف رایونلاریندا، موختلیف شهرلرده یاشاییردیلر. حیات طرزینین و یایلمانین خصوصیتلری آذربایجان خالقینین انتتیک ایستروکتورونو موعین اندیردی. آذربایجانلیلار بیغجام شکلده مسکونلاشمیش اساس کومپوننتدن علاوه همچنین چوخسایلی سوب-انتتوس یاخود انتتوقرافیک قروپلاردان عیبارت ایدیلر. بئله قروپلارین بعضیلری اؤز انتتونیملری ایله آذربایجانلیلارین بیغجام حالدا یاشادیغی اراضیده ده مۆوجود ایدی. بورادا اونلار دیگر اهالیدن اساسن بیرگه حیاتین تشکیلینین فورماسی و انتتونیمله فرق لندیریلر. بوندان علاوه ادبیات دا قئید اندیلن چوخسایلی انتتونیملر چوخو داغیلماقدا اولان یاریم-کۆچری طایفالارین کچمیش عوضولرینین انتتیک شوعورونون یئگانه تظاهور فورماسی اول

بيلمزدې. بئله كي، اننتيك پروسئسولري تدقيق ائدن مؤلفلردن بيرينين عقيدەسینه گؤره، طايفه-قبيله قورولوشونون داغيلماسي ميلي (اننتيك) شوعورون ضعيفلهمەسي و غئيري-موعين سجييه كسب انتمەسینه سبب اولور. همين مؤليف گؤسترير كي، ميلي (اننتيك) شوعور ان ضعيف شكيلده خالقا (نارودنوست) اوزونو گؤسترير. 1 مسالەنين بو جهتيني نظردن كنجيريلن دؤورده موعاصيرلرين قئيد اننتيكلري معلومات اساسيندا نينكي بو و يا ديگر سوبئتنوسون، همچنين بوتؤولوكده آذربايجانلييلارين سايبيني موعين ائدركن گؤز اونونده ساخلاماق ضروريدير.

بئله كي، ك. سميرنوو يآذريردي: تورك ائلمئنتينيچو چوخو سياحتچيلر طرفيندن تورك-تاتار آدلانديريلير، چونكي ايندي شهر اهاليسي طرفيندن حتا تاماميله اونودولموش طايفا بؤلگوسونو موعين انتمك چوخ چينيدير. "2 حيات طرزينده، سوسيال دوزومده، يايلمانين خصوصيتلرينده، انتونيملرده، اننتيك شوعورداكي موختلفليگه باخمايلاق ايران آذربايجانلييلاريني ديل، معنوي مدنيت بيرليگي، ميلي خاراكتيرين بير چوخ عونصورلري، منشا بيرليگي بيرلشديريردي. آذربايجان اننتيك بيرليگينين بير چوخ خصوصيتلرينين ساخلاماسي و گوجلمەسي شرطلريندن بير ايستر اساس بيغجام ياشايان اهالينين، ايستر سه ده اننتوقرافيك قروپلارين داخيلي اننتيك قاريشماسي ايدي.

بئله كي، قارچورلو، كنگرلي انتونيمي ايله تانينان اننتيك قروپلارا آذربايجاندا، خوراساندا، تئهران رايونوندا؛ باياتلارا آذربايجاندا، عجم ايراقيندا (مركزي ايران)، خوراساندا؛ افشارلارا اولكهەنين بير چوخ رايونلاريندا؛ شاهسونلره آذربايجاندا، پايخت رايونوندا، زجاندا، فارس و يلايتينده راست گلينير. قاشقايلارين تركيبينده كانقلي، خلج (اونلار اساسن مركزي ايراندا مسكوندورلار)، بايات، كارابي (اساس اننتيك اراضيلري خوراسانداير) و س. راست گلينير. آذربايجان سوبئتنوسلارينين و اساس بيغجام اهالينين بو جور قاريشماسي آذربايجان ديلينين ديالكت خصوصيتلرينين، معنوي مدنيتين، عادت و عنعنه لرينين فرقينين آذرالماسينا سبب اولوردو و بو دا اساس وئري كي، ايران آذربايجانلييلاريني روس و خاريجي مؤلفلر كي مي واحيد اننتيك بيرليك كي مي قبول ائدك.

اؤيره نيلن دؤور عرضينده ايراندا اهالينين سياهي يا آليناماسي كنجيريلمەسه ده بير سيرا روس و خاريجي مؤلفلر هم اولكه اهالي سينين، هم ده آيري-آيري اننتيك بيرليكلرين سايب حاقيندا موعين رقمئر ثبت انتميشلر. بئله كي، اون دوققوز عصرين آخيرينا ياخين ايران آذربايجانلييلارينين سايب 1 و 2 ملن (مليون). نفر، ايگير مينجى عصرين اوللرينده - 7، 1-2 ملن نفر، ياخود اولكه اهالي سينين 20 فايضه قدر كي قئيد انديلميشدير. (باخ. علاوه نؤمره 2) گؤستريلن معلوماتلار تقريبي، ايختياري حسابلامالارا و فرضيله اساسلانير و بورادا آذربايجانلييلارين سايب غئيري-ايختياري اولراق آذرالديلا بيلر، چونكي بو رقمئرده، بيزه بئله گلير كي، آذربايجاندا كنارداكي چوخميتلي شهرلرين آذربايجانلي اهالي سينين سايب اؤز عكسيني تاپميشدير. آذربايجانلييلار ايرانين بير چوخ شهرلرينده ياشايديلر. و بئرا يآذريردي: ايراك (مركزي ايران - و.م.) شهرلري توركلر، كوردلر، يهوديلرله و ساي اننتياريله او قدر ده ايران منشالي بورژوازي ايله مسكونلاشميشلار. "3 ايرانين موختلف رايونلاريندا موختلف و اختلاردا اولموش موختلف مؤلفلرين معلوماتينا گؤره آذربايجانلييلار قروين 4، رشت 5، تئهران 6 كي مي نيسبتن ايري و سولطاناباد، گلپايگان، خونسار، كرمانشاه 7 كي مي كچيك شهرلرده، استرآباد، قوم، ساوه، شيرآذر و س. شهرلرده ياشايديلر. بوندان علاوه، اولكهەنين شيمال رايونلاريندا، خصوصن آذربايجاندا گندن كاسييكارلارين سايبينين چوخالماسي ايله باغلي اولراق ايران آذربايجانلييلارينين موعين حيصه سي خاريجد، اساسن روسيا و توركيه ده ايدي. بوتون بونلار گؤسترير كي، آذربايجانلييلارين سايب يوخاريدا قئيد ائديلن معلوماتلاردا عكس اولوندوغوندا خئيلي چوخ ايدي. آذربايجانلييلارين سايبينين بوگون اهالينين 1/4-دن 1/3-نه (دؤورده بيردن اوچده بيرينه) قدريني، حتا بوتون اهالينين 1/3-دن (اوچده بيريندن) چوخونو تشكيل اننتيگيني تصديق انتمك داها عدالتلي اولاردي.

دئيلنر دولاييسي ايله آذربايجانين اهاليسي و ايلانده ياشايان آذربايجانلييلارين سايب حاقينداكي معلوماتلارلا تصديق ائديلير. اون دوققوز عصرين سونو ايگير مينجى عصرين اوللرينده آذربايجاندا 1/4-2 ملن نفر ياشايدير. (باخ. علاوه نؤمره 3) بو حالدا اگر اولكه اهالي سينين سايبيني 8-6 ملن نفر 8 قبول انتمك، آذربايجانين اهاليسي بوتون اهالينين 1/4-دن 1/3-نه قدريني تشكيل ائديردي.

بیر قدر سونرالارا عاید معلوماتا گۆره آذربایجان اهالی سینین 80 فایزدن چوخونو آذربایجانلیلار تشکیل اندیردیلر. بوندان علاوه، بوتون ایران آذربایجانلیلارینین و آذربایجاندا یاشایان آذربایجانلیلارین سایینین موقایبسهسی گۆستریر کی، آذربایجانلیلارین 1/3-ای قدری آذربایجاندا کناردا یاشاییردی.

گۆستریلن فاکتورلار آذربایجانلیلارین ائتتیک شوعورونون موعین سوییه سینی شرتلندیریردی. بو باره ده ایران و ایلیک نؤوبه ده آذربایجانلی مؤلیفلرین آیری-آیری قئیدلری اساسیندا موحاکیمه یوروتمک اولار. دنمک لآذریمدیر کی، اؤیرمنیلن دنورده فارس دیللی ادبیات ایراین ائتتیک بیرلیکلری حاقیندا هئج بیر دقیق معلومات ثبت ائتمیر. بونولا بئله بعضی مؤلیفلرین آیری-آیری قئیدلری اساسیندا آذربایجانلیلارین داخلی ائتتیک قورولوشونو برپا ائتمک اولار. بو معلوماتلار گۆستریر کی، آذربایجان ائتتوسو خارجی منبعلرده قئید ائدیلن ائتتیک واحیدلردن عیبارت ایدی. خارجی مؤلیفلرین معلوماتلاریندان فرقلی اولاراق فارس دیلینده اولان معلوماتدا گۆستریلن ائتتیک قروپلارین سای و ائتتیک اراضیسی حاقیندا تام معلومات قئید ائدیلمه میس، آنجاق ائتتویم و هر هانسی بیر قروپون مسکون اولدوغو رایون گۆستریمیشدیر. بئله کی، یئرلی مؤلیفله گۆره ایراندا تورکلر، قاجارلار، افشارلار، بایاتلار، قاشقالار، شاهسونلر و دیگر ائتتیک قروپلار یاشاییردی. قاجارلارین تاریخی و طایفا-قبیله قورولوشو گنیش شکیده عکس اولونموشدور. 9 افشارلارین تاریخی، قبیله قورولوشو 10 و مرکزی ایراندا یئرلشن شاهسونلرین ائتتیک اراضیسی حاقیندا دا بیر سیرا معلومات واردیر.

نه حاکیم قاجار سولاله سی حاقیندا یادریلمیش چوخسایلی یادریلار و کیتابلاردا، نه ده افشارلار حاقیندا الیآذرماسی شکلینده اولان تاریخده ایرانین دیگر آذربایجانلیلاری حاقیندا معلومات قئید ائدیلمه میس. اگر قاجارلار و افشارلار حاقیندا یادریلمیش کیتابلاردا آنجاق بو طایفالارین تاریخی و حیاتی تصویر ائدیلمه دیسه، آذربایجانلیلارین اساس حیصه سینین یعنی آذربایجاندا یاشایان آذربایجانلیلارین تاریخی آذربایجانا، تبریزه دایر ایران مؤلیفلری طرفیندن یادریلمیش کیتابلاردا 11 اؤز عکسینی تاپیردی.

لاکین سونوجولار آذربایجانلیلارین منشایی، دیلی، مدنیتی باره ده تصور یاراتمیردی. بونا گۆره ده آذربایجان آذربایجانلیلاری ایله- قاجارلار، افشارلار و س. آراسینداکی علاقه اچیلیردی، بو دا ایراندا بوتون آذربایجانلیلارین ائتتیک بیرلیگینی قبول ائتمگی چتینلشدیریردی و هم آذربایجان آذربایجانلیلارینین شوعوروندا، هم ده "تورک" ائتتویمی نین ایشله دیلمه سینده اؤز عکسینی تاپیردی.

آذربایجانین اؤز تاریخی اولان آیریجا بیر اؤلکه اولدوغونا و ایرانین طالعیله چوخ عصرلر عرضینده، خصوصن ایسلام دینی قبول ائتدیریلدیکن سونرا آپاریجی رول اوینادیغینا، اؤلکه نین دیگر رایونلاری ایله ایقتیصادی علاقه لرینین ضعیف اولدوغونا، دنمگی دیگر آذربایجانلیلارلا دا علاقه لرین ضعیف اولدوغونا گۆره آنجاق ویلائیته یاشایان آذربایجانلیلار آراسیندا وطنپرورلیک، تاریخی شوعور، میلی خاراکتئر، آذربایجان دیلی، ادبیاتی، مدنیتی چوخ اینکیشاف ائتمیشدیر. نادیر میرزه یادریدی: "آذربایجاندا کناردا یاشایان هر بیر شخصی، حتا هیندیستاندا بئله یاشاسا، اراکی (مرکزی ایراندا ویلائیته - عراق عجم - و.م.) آدلاندیریرلار." 12 ایلیک نؤوبه ده آذربایجان آذربایجانلیلارینی بیلدیرن تورک ائتتویمی نین ایشلمه سی ده آذربایجانین قئید ائدیلن خصوصیتلری ایله باغلی ایدی. یوخاریدا گۆستریلدیگی کیمی، بوتون ائتتوقرافیک قروپلار آذربایجان دیلینده 13 دانیشیر، اؤزلرینی تورک ائتتوسونا منسوبیتینی درک ائدیردی، قاجارلار حاقیندا تاریخ کیتابلاری اساسیندا دنیه بیلریک کی، اونلار همچین اؤزلرینین تورک منشایی درک ائدیردی؛ بوتون بونلار باخمایاراق اونلار اؤزلرینی ایراندا واحید تورک ائتتیک بیرلیگین عوضو کیمی درک ائتمیردی، اؤزلرینی بو و یا دیگر ائتتیک قروپا عاید ائدیردی؛ میلی شوعورون بو وضعیتی ائتتویملرین ثباتلی لیغی ایله ده ساخلانیلیردی. باشقا سؤزله دنسک، همین ائتتوقرافیک قروپلار یاخود سوبنتوسلار اؤزلرینی منشا و دیل جهتدن تورک سانسالاردا، ایرانین واحید تورک ائتتوسونون عوضولری حساب ائتمیردی. بو، تورک، قاجار، افشار، شاهسون، قاشقای ائتتویملرینین مستقل ائتتویم کیمی ایشلمه سی ایله ده تصدیق ائدیلمیر. ایراندا "ایران تورکلریندن سؤز دوشنده آذربایجان باشا دوشولوردو."، 14 ناصرالدین شاه 1894 -جو ایله یول قئیدلرینده گۆستریمیشدیر کی، مرکزی ایرانین (عراق عجم) زمینجان و عاقیل آباد رایونلاریندا یاشایان اهالی "آذربایجان تورکلری کیمی" تورک دیلینده دانیشیر، و تعجبونو

بیلدیرمیشدیر کی، بو تورکلر بو رایونلارا نه واخت و کیم طرفیندن گئیریلیمشیلر. 15 یوخاریدا آدی چکیلن نادیر میرزه ده آذربایجان تورکلرینی ایرانین دیگر تورکلریندن فرقلندیریر و اونلاری اؤز طایفا ائتتونیملری ایله آدلاندیریر. او، "آذربایجان تورک طایفاسی (خالقی)" 16، "قاراکۆزلو طایفاسی" 17 و س. تئرمینلری ایشلهدیر.

بنله لیکله، هم ایرانلیلارین، هم ده جنوبی آذربایجانلیلارین نظرینده ایالتده یاشایان آذربایجانلیلار منشا و دیل جهتدن تورک ایدیلر، دنمهلی آذربایجان تورک اولکهمسی ایدی.

هله اون یئددینجی عصرده یآذریلب اون دوققوزونجو عصرده هیندیستاندا چاپ اولونموش فارس ایضاحی لوغتی نین مؤلیفی، آذربایجانلی م.حسین آذربایجان توپونیمی تورک دیلی اساسیندا ایضاح ائتمیشدیر: آذر - یوکسکلک و بایغان - بؤیوک آداملار؛ 18 عئینی و بیر قدر تکمیل لشمیش پاناشما دیگر آذربایجانلی، گلهجک شاه محمدین موعلیمی میرزه محمد کریم طرفیندن یآذریلمیش ایضاحی لوغته اؤز عکسینی تانمیشدیر. 19

اون دوققوزونجو عصرین ایکینجی یاریسیندا ایراندا بیر چوخ تحصیل گۆرموش آداملار دا عئینی جور فیکیرلشیردیلر. بونو "نامه دانشوران ناصری" کیتابینین ترتیبچیلرینین عربدیلی تاریخی اثرلرده ثبت ائدیلمیش بیر لیتفویستیک تئرمینه موناسیبتلری تصدیق ائدیر. بنله کی، مشهور تاریخی یاقوت حموی اؤز اثری "ارشاد" (1 جیلده، س. 173-174) ابو سعید سامانینین "نسب" کیتابیندان بیر پارچانی وئیریر. بو پارچادا تانیمیش آذربایجان عالیمی - اون بیرینجی عصرین فیلولوقو، کیچیک سوریا قصبه سی میرالماندا بؤیوک عرب شاعیری و فیلولوقو ابولعلا معرینین یانیندا تحصیل آلان خطیب تبریزین دیندن اونون تبریزدن گلمیش همیترلیسی ایله گۆروشو حاقیندا دا- دانیشیلیر. بورادا خطیب تبریزی آذربایجان اهالی سینین دیلینی آذری آدلاندیریر. 20

یوخاریدا آدی چکیلن کیتابین ترتیبچیلری همین تئرمینی، گۆرونور آذربایجانداکی موجود ائتتولیفویستیک شرایطدن چیخیش ائدهرک تورک دیلینی بیلدیرن تئرمین کیمی قبول ائتمیشلر. اودور کی، همین حادیه نی شرح اندرکن اونلار قئید ائدیرلر کی، گویا ابولعلا معرینین خطیب تبریزین اؤز همیترلیسی ایله هانسی دیلده دانیشماسی باره ده سواا خطیب تبریزی جاواب وئرمیشدیر: "بو، تورکلرین دیلیدیر". 21

بوندان علاوه آذربایجانلیلار "تورک" تئرمینی آلتیندا ایران و ایلك نؤبهده آذربایجان آذربایجانلیلارینی باشا دوشوردولر. اؤزلرینی عثمانلی ایمپیریاسی تورکلریندن فرقلندیرمک اوچون، اونلاری "رومی" یاخود "عثمانی"، اونلارین تورک دیلینی ایسه "عثمانی" یاخود "ایستامبولی" آدلاندیریردیلر. 22

بنله لیکله، "تورک" ائتتونیمی اون دوققوزونجو عصرین آخیرلاریندا ایران آذربایجانلیلارینین و ایلك نؤبهده آذربایجان آذربایجانلیلارینین سوی آدی ایدی. دیگر آذربایجان سویتنوسلاری ایسه، اؤزلرینی دیل و منشاجه تورک حساب ائتسه لر ده، واحید، مستقیل تورک (آذربایجان) ائتتیک بیرلیگینین بیر حیصه سی حساب ائتمیردیلر. بوتون بونلار آذربایجان ائتتیک بیرلیگی چرچیوه سینده باش وئرن و مضمون اعتباری ایله موختلیف خاراکتئر داشییان ائتتوسوسیاال پروسئسلره او یغون ایدی. ایرانین آذربایجان ائتتوسو اوچون یا میلی تشکول (آذربایجان)، یا خالق فورماسینا کئچید (اتوراق حیاتا کئچمیش طایفالاردا)، یا دا سوسیاال دوزومون قبیله فورماسی و یا یاریم کؤچری حیات طرزینین ساخالناماسی خاراکتئریک ایدی. هم ده پروسئسلر اراضی جهتدن لوکال لاشمیشدیر. واحید ائتتیک شو عور و سوی آدینین اولماسینا ایران جمعیتینده کاپیتالست موناسیبتلرین مئیدانا گلیب اینکیشاف ائتدیگی بیر دؤرده آذربایجانلیلارین اؤزلرینین سوسیاال ایستروکتورو، اونلارین چوخمیلتلی ایران دؤولتینده یئری و وضعیتی ده تاثیر ائدیردی.

2. آذربايجانليار جمعيتين سوسيال ايستروكتوروندا

اون دوققوزونجو عصرين سون روبروندن اعتبارن ايران دونيا كاپيتاليست امتيعه موباديله سينه داها گننيس شكيلده جلب انديليير و بونون تاثيري ايله اولكده پول-امتيعه مونسيتلري مئيدانا گلير كي، بو دا اولكهنين كاپيتاليست يولو ايله اينكيشافينا شرايط يارادير.

اون دوققوزونجو عصرين آخيري نا ياخين آذربايجان اوزونون جوغرافي و ايستراتژي موقعي سايه سينده دونيا امتيعه موباديله سينه داها فعال صورتده جلب اولونموشدور. آذربايجاندا رنگيونال باذرارين فورمالاشماسي باش وئرير، ايلتين پايئاختي تبريز شهري ايرانين تيجارت درو آراسينا چئوريليردي: بورادا خاريجي اولكلارين تيجارت فيرمالارين تيجارت شوعبه لري. ايرانين ديگر رايونلاريندان اولان ايش آداملاري، همچنين اولكهنين ديگر رايونلاريندا مئيدانا گلنيمش بانك جمعيتلرينين شوعبه لري، يئرلي تبريز بانكي يئرلشيريدي. خاريجي اولكلرله تيجارتين آرتماسي، آذربايجان تاجيرلرينين اولكهنين حودودلاريندان كناردا فعاليت گؤسترمگه باشلامالاري، باذرارين اكينچيليك، باغچيليق، حئيواندارليق و كوستار (ال ايشلري) صنايعي نين بعضي ماللاري ايله دولورولماسينا سبب اولوردو. كند تصروفا تي محصوللارينين بير امتيعه كيمي آرتماسي تورپاق مونسيتلرينده باش وئرن دگيشيكليلكلرين اساس سببي ايدي. همين واختا قدر ايراندا تورپاقلار دؤولتين (خالصه)، مسجيدلرين (وقف)، ايري خانلار و فنودالارين، همچنين دؤولت ياخود حربي خيدمت موقابيلنده اوز مواجيبيني موعين ميقداردا كندلرين گليريندن آلان تيولدارلارين اينده ايدي. خاريجي تيجارتين گننيشلمه سي ايله تورپاغي ن امتيعه لشمه سي گؤجلنميش، تورپاغي ن موقتي و ديگر مولكيت فورمالارينين خصوصي مولكيت چئوريلمه سي، تورپاقلارين حاكم طبقه لرين امتيعه تصروفا تي ايله داها سيخ باغلي نوماينده لري خئيرينه يئنين بؤلونمه سي منيلي مئيدانا گلنمشدير. همچنين تورپاق صاحيبي نين پول-امتيعه مونسيتلرينه بيرباشا داخيل اولماسي، تاجيرلرين اوز كاپيتالاريني تورپاغا قويماسي نتيجه سينده عئني آدامين شخصينده تورپاق صاحيبي و تاجيرين بيرلشمه سي پروسسي ده گنديريدي.

همين دگيشيكليلكلرين مئخانيزمي ل.ف.تيفرانو طرفيندن موفقيتله گؤستريلميش، 23 بو دگيشيكليلكلرين بعضي عونصورلري آتريپت طرفيندن تصوير انديلميش، 24 نهايت همين مساله كچميش سوونت، 25 خاريجي تدقيقاتچيلار طرفيندن هر طرفلي صورتده اؤيرهنيلميشدير.

بيزيم مقصديميز هم كاپيتاليزمدن قاباكي سوسيال ايايستروكتوردا، هم ده جمعيتين قورولوشوندا مئيدانا گليب اينكيشاف ائتمكده اولان كاپيتاليست كومپوننتلرده ائتنيك جهتي نظردن كنجيرمكدير. باشقا سؤزله دنسك، فنودال جمعيتي نين كاپيتاليست جمعيتينه چئوريلمه سي پروسسي نين يئني يارنامقا اولان سوسيال كومپوننتلرين فورمالاشماسينا، همين كومپوننتلرده ايرانين موختلاف ائتنيك بيرليكلرينين تمثيل اولونماسي باخيميدان - بو جهت فورمالاشماقا اولان ميلاتين ميلي مئيللرينين تظاهورونده اولدوقجا موهم رول اويناير - تاثيري مساله سينه موعين ائتمك لادريمدير. بئله ليكله، فنوداليزمدن كاپيتاليزمه كچيد دؤورونون باشلانقيجيندا (اون دوققوزونجو عصرين آخيرلاري) بوتؤولوكده ايران جمعيتي و او جومله دن آذربايجان ائتتوسو آشاغي اداكي سوسيال ايستروكتورا ماليك ايدي:

- تورپاق صاحيبلري: ايري: خانلار - طاييفا باشچيلاري، ياريمفنودال مولكدارلار، عالي روحانيلرين نوماينده لري، ايري تاجيرلرين بير حيصه سي، عالي مأمورلارين نوماينده لري؛

- اورتا: خانلار - قبيله باشچيلاري، ياريمفنودال مولكدارلار، صرافلار، مأمورلار، روحانيلرين، بورژوازي بيانين نوماينده لري؛

- خيردا: خانلار، بيگلر، صنعتكارلار، خيردا مأمورلار، روحانيلرين آشاغي طبقه لرينين نوماينده لري، كندلير؛

- تورپاقسيز كندليلر-ايجاردارلار؛

- بورژوآذربيا: ايري (او جوملهن تورپاق صاحيبلرينين بير حيصهسي) تيجارت و بانك بورژوآذربياسي؛ اورتا؛ خيردا (صنعتكارلار، دوكاندارلار و س.).

- موزدلو: ايشچيلر ياخود مئيدانا گللكده اولان پرولتاريات؛

- ضيالييلار-دؤولت مامورلاري، روحانيلرين بير حيصهسي، ظابطلر، حكيملرين، موعليلرين، ياراديجي ضيالييلارين جوزي بير طبقهسي.

چوخ حاللاردا دقيق سوسيال فرقين (ديفنر نسياسيا) موجود اولماماسينا باخمايلاق گؤستريلن سخمي جمعيتين سوسيال ايستروكتورونون اساسي كيمي قبول ائتمك اولار.

موجود معلوماتلار اساسيندا آذربايجاندا جمعيتين ايستروكتور كومپوننتلرينين ائتيك منسوبيتيني، آذربايجانلييلارين ويلايتدن كناردا همين ايستروكتوردا تمثيل اولونما درجهسيني موعين ائتمگه سعي اندهجگيك.

1. تورپاق صاحيبلري:

آذربايجان

بيزيم اليميزده آذربايجاندا بوتون كاتاقوربيادان اولان تورپاق صاحيبلرينين سايب و ميلي منسوبيتي حاقيندا مستقيم معلومات يوخورد. بونولا بئله موجود ادبياتدان چيخيش اندهرك ايلتده تورپاق صاحيبلرينين ميلي منسوبيتي حاقيندا موعين تصور ياراتماق مومكوندور. ايلتده نومينال دا اولسا ماكو، خيردا آواجيق، نمين خانليقلاري موجود ايدي، خانلار همچينين قاراجادا، مارا، ارديبلده، سولدوزدا و ب. يئرلرده ده وار ايدي.

ماكو خانليغيندا تورپاقلار يئرلي خانلارا و يئرلي منشالي ديگر شخصلره مخصوص ايدي.

ايگيرمينجي عصرين اوللرينده قئيد انديلير كي، "ماكودا كنار [تورپاق] صاحيبلري يوخورد..." 27

بوندان علاوه، خان عابلهسينين بعضي عوضولري ياخود خانين قوهوملاري كناردا تورپاق ساحهسي اله انديرديلر. بئلهكي،ماكولو محمد پاشاخان ماكو خانليغينا داخيل اولمايان، اونا تابع اولمايان و كوردلره مسكون اولان و 14 كنددن عيبارت اولان اليند (علي اند) ماحاليني حؤكومتدن ساتين آلميشدير. 28

آواجيق خانليغي توركيه ايله سرحدين ياخينليغيندا، بايآزديدن جنوبا طرف يئرلشيب، 30 كنددن عيبارت ايدي و قاراپاقلار لا بيرليكه آبريم طيفاسيندان اولان ايرثي صاحيبكارلار طرفيندن ايداره اولونوردو بورادا جمعي 400 آذربايجانلي عابلهسي ياشايبيردي. 29

نمين خانليغي بيلگنج، آستارا، اوجارود و ارشاق ماحاللاريندان عيبارت ايدي كي، تورپاقلاري يئرلي خانلارا مخصوص ايدي. لकिन، خان قبيلهسینه منسوب اولمايان خصوصي شخصلرين كندلري و تورپاقلاري ساتين آلماسي نتيجهسينده ارشاق ماحالي همين خانليغين تركيبيندن چيخميشدير» 30

سولدوز ماحالیندا اساسن اون دوققوزونجو عصرین 20-جی ایللرینده بورا کؤچموش قاراپاقلار یاشاییردی. همین ایللرده بو رایون تاخت-تاجین واریتی، آذربایجانین والیسی عباس میرزیه مخصوص ایدی. او، همین ماحالی تیبول کیمی قاراپاقلارا وئریش و اونلاری دوولته وئرگی وئرمدن آدراد ائتمیشدیر، موقابیلینده قاراپاقلار اؤز حسابلارینا حربی خدمت اوچون 400 نفرلیک سوواری دستهسی تشکیل ائتمهلی ایدی. 31

اون دوققوزونجو عصرین اوللرینده سولدوزدا جمعی 123 مالیکانه وار ایدی و 8000 حیعتدن عیبارت ایدی بونلاردان 2000-ای کوردلرین ایدی. 32

آذربایجانین یاریم کؤچری شاهسون قروپلارینین اؤز یایلاق و قیشلاقلاری وار ایدی. ل.ف. تیقرانوو شاهیدلیک ائدییر کی، اردبیلده شاهسونلرین میسکین طایفالاری یایلاق (ساوالان)، قیشلاق (موغان) - زونالاریندا و کؤچ بوللاری بویونجا (ساوالان-ارشاق) عادتین هر بیر 10-15 اوتوراق حیعتدن عیبارت اولان 1-5 کنده مالیک ایدی. بو کندلرین ساکینلری آذربایجانین اوتوراق اهالی سینین ان کاسیب طبقه لریندن بیغیلیردی. 33 گر نظره آلساق کی، میسکین طایفاسی 40 قبیلهدن عیبارت ایدی، اونا همین قبیله لر کوللکتیو صاحبکار کیمی 40-دان 200-ه قدر کند، یاخود 400-دن 600-ه قدر حیعتده صاحب ایدی. بو تورپاقلار دا تیبول کیمی وئرلیر یاخود شخصی مولکیت کیمی باشقالارینین اینه کنجیردی. 34

آذربایجانین عالی روحانیلرینین نومایندهلری ایری تورپاق صاحبینه چئوریلیردی. آذربایجاندا روحانیلر، او جومله دن عالی روحانیلر آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. 35 مثلا، موجتهید میرزه باغیرین خلفلرینین بوتولوکده 430 کندی وار ایدی. 36 موظف الدین شاه اؤز گوندلیگینده اؤز حرکت مارشروتو بویونجا - آذربایجانین شرق سرحدیندن روسیا ایله سرحده یئرلشن جولفا منطقه سینده قدر یئرلشن کندلرین صاحبیلرینین آدینی قئید ائتمیشدیر. همین شخصلر سیراسیندا آذربایجانین حاجی میرزه ایمام جومعه، نظام العلماء، میرزه کریم آغا ایمام جومعه، حاجی میرزه آغا موجتهید و ب. کیمی تانینمیش روحانیلرینین آدلاری قئید ائدیلمیشدیر. 37

ایری-ایری خانلار ایری تورپاق صاحبیلری ایدی. مثلا رحیم خان قاراجاداغا 10 ایل عرضینده 100 کند اله کنجیرمیشدیر. 38 همچنین ماراغا خانی صمد خان شجاع الدوله، مرند خانی شجاع نظام، خالخال، اورمو خانلاری و ب. ایری تورپاق صاحبیلری ایدی. تانینمیش اورمییه عایله لرینین نومایندهلریندن اقبال الدوله، امیر نظام افشار، حاجی عزیز خان امیر تومن و ب. آدلارینی قئید ائتمک اولار. ایری تورپاق صاحبیلری آراسیندا ولیعهدین سارای خیدمتچیلرینین بعضیلری ده وار - ایدی. مثلا آذربایجان والیسی محمد علی نین (1896-1906). میر آخورو حاجی صدرالملکون 300 کندی وار ایدی. 39

آذربایجاندا قالیب یاشایان قاجار شأندالارینین بعضیلری، او جومله دن ولیعهدلر ایری تورپاق صاحبیلری ایدی.

بنله کی، مظفر الدین میرزه نین سالماسدا مولکلری وار ایدی، او شاه اولاندا (1896-1906) اوغلو محمد علی میرزه توی ائتمک عرفه سینده پولو اولمادیگی او جون همین مولکلری ساتمالی اولموشدو. 40 خیاو و میاندواب شهرلری ده موظف الدین میرزه نین مولکلری ایدی. 41

ایمام قولو میرزه اورمییه گؤلونون صاحبی ایدی. 42 مرند شهری محمد علی میرزه نین آروادینین مولکو ایدی. 43 قاجار شأنداسی فرمان فرمانین دئمک اولار کی، بوتون مولکلری آذربایجاندا ایدی و ایله 400 000 تومن (700 000 مانات) گلیر کئیریردی. 44

آذربایجانین ان بویوک تورپاق صاحبیلریندن بیر و ولیعهد، آذربایجانین والیسی محمد علی میرزه ایدی. 45

يئني تورپاق صاحابيلرين ميلی ترکیبی حاقیندا دانیشارکن آشاغیداکی قئید ائتمک لآذیرمدیر. تبریزدن، اورمیهدن، اردبیلدن و س. شهرلردن اولان تاجیرلر و مأمورلار آراسیندا چیخیش تورپاق صاحابیلری میلتهجه اساسن آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی.

کوردلرین بیغجام یاشادیغی اورمییه ویلایتینده، موکرو کوردوستانیندا کوردلردن ایری تورپاق صاحابیلری وار ایدی. آیسورلار، یهودیلر و اثرمنیلر آراسیندا ایری تورپاق صاحابیلری یوخ ایدی. تکجه آذربایجاندا، گیلاندا تورپاق مولکیتی اولان نوفوذلو مالیهچیلر تومانیانس قارداشلاری ایستیتنا تشکیل اندیردیلر. 46 بونولا یاناشی، آذربایجانلیلارین تورپاق مولکلری کوردلر، آیسورلار، اثرمنیلر یاشایان کندلری ده احاته اندیردی. تورپاقلارین بیر حیصهسی خارجی و ایلك نؤوبهده روسیا تبعه لرینین ایله کئچیردی و اونلارین سایی بیرینجی دونیا موحرابییهسی باشلانانا قدر آرتماقدا ایدی. 47

غئیری-یئرلی عونصورلر-فارسلار حاقیندا آشاغیداکیلری قئید ائتمک لازیمدیر: ولیعهد سارایی ایله یاخیندان باغلی، ولیعهدین شاهلیغی زمانی بو علاقه لری ساخلامیش ایری-ایری شخصلر حاکیم ائلیتانی ترکیبینه یوکسک مؤوقیه مالیک ایدیلر، بئله شخصلر، البته آذربایجاندا تورپاق مولکلرینه صاحیب اولماق ایمکانینا مالیک ایدیلر. موجود معلوماتا اساسن فارسلارین آذربایجانین فئودال-مولکدار صیغی ترکیبینه کی خصوصی چکیسینی تعیین ائتمک چوخ چتیندیر. ایگرمینجی عصرین اولینده قئید ائدیلمیش کی، "قاراداغدا، مثلا تنهران اعیانلارینین، تبریز تاجیرلرینین، ولیعهدین اوزونون و ب. مولکلری وار ایدی." 48

هرچند "تنهران اعیانلاری" سوز بیرلشمهسی آنجاق فارسلا عاید دئییل، بونولا بئله بیز بئله بیر فیکری قبول ائده بیلریک کی، آذربایجاندا فارس تورپاق صاحابیلری وار ایدی و اونلار ایالتده ایری تورپاق صاحابیلرینین عمومی سایندا جوزی فایز تشکیل اندیردی. بئله لیکله، آذربایجاندا تورپاق صاحابیلری همین ایالتین ساکنلریندن، ایلك نؤوبهده آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی.

ب) ایرانین دیگر آذربایجانلیلاری

ائتتیک باخیمدا زنجان ماحالی آذربایجاندا هئج نه ایله فرقلمیردی، حتا اهالینین ائتتیک یئکجینس لیگینه گوره آذربایجاندا اوستون ایدی. لاکین موافیق معلوماتین اولمادیغینا گوره بیر معنالی طرزده بو ماحالدا ایری تورپاق صاحابیلرینین آذربایجانلیلاردان عیبارت اولماسینی تصدیق ائتمک اولمادر، هرچند بو ماحالدا ایری آذربایجانلی فئوداللارین اولدوغو معلوم دور. بئله کی جاهانشاه خان امیر افشار زنجانین ایری و نوفوذلو فئودالی ایدی، اونون مولکلری خمسه-همدان-گروس ویلایتلری بویونجا اوزانمیشدی. 49

آذربایجانلیلارین یاشادیغی دیگر رایونلارا گلینجه، بورادا یاشادیقلاری رایوندا آسیلی اولمایاق یاریم-کؤچری طایفالارین یایلاق و قیشلاقلارینی احاته ائدن اوز تورپاقلاری وار ایدی. بئله کی، ان ایری آذربایجان (تورک) طایفاسی اولان قاشقایلارین فارس و لوریستان ویلایتلرینده گئیش اراضیلری وار ایدی کی، اونلار همین اراضی داخلینده کؤچ اندیردیلر. دئییلنلر همچین دیگر یاریم-کؤچری طایفالار: اینانلو، نفر، باهارلی، باصری (خمسه طایفا ایتیفاقی ترکیبینه)، ممسنی طایفاسینین ترکیبینه اولان آغاجری، بیجاجی (خوراسان)، افشار (کیرمان و بلوچستاندا)، شاهسونلر (مرکزی ایراندا) اوچون ده دوغور دور. مرکزی ایراندا شاهسونلرین کؤچ اراضیلری ساومدن قزوینه قدر اوزانیردی.

معلوم دور کی، یاریم-کؤچری طایفاسی اوتوراق حیاتا کئچدیگجه، اونون اراضیسی و ایلك نؤوبهده قیشلاقلار طایفانین مولکیتینه چئوریلیردی و طایفادا باش وئرن سونراکی ترانسفورماسیالار طایفا و قبیله باشچیلارینین ایری تورپاق صاحابیلرینه چئوریلیمه سین، طایفانین سیراوی عوضولرینین طایفا باشچیلاریندا آسیلیغی نین یئنی فورمالارینا سبب اولوردو. دئمه لی، ایری-ایری آذربایجان یاریم-کؤچری و ائتتیک قروپلار چرچومه سینده ایری تورپاق صاحابیلری آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. بئله کی، ایری تورپاق صاحابیلری سیراسیندا کئچمیش قارگوزلو طایفاسینین کئچمیش باشچیلاریندا اولان نصیر-الملکو گؤستریمک اولار، همدان ویلایتینین یاریسی اونون مولکو

ایدی، 50 بایات طایفاسیندان اولان بایاتلار عایله‌سی ده اراک ویلایتینده بؤیوک تورپاق مولکلرینه مالیک ایدی. تورپاق صاحیبلری آراسیندا اولکهنین موختلیف رایونلاریندا، خصوصن شیمالی ایراندا گنیش تورپاق ساحلرینه مالیک قاجار سولاله‌سینین عوضولری اهمیتلی طبقه تشکیل اندیردی.

نهایت بیر اؤیره‌نیلیمه‌میش فاکتی قنید ائدک. جنوبی آذربایجاندا اولوب تئهراندا یورد-یووا سالمیش آذربایجانلیلار مرکزی ایراندا تورپاق ساحلری الده ائتمکله اورتا و ایری تورپاق صاحیبلرینه چنوریلر دیلر. بئله‌کی، موظف الدین شاهلا تئهرانا گلیمیش ساری حکیملرین باشچیسی حکیم-الملک مرکزی ایراندا گولوستان و ورامینی، خوراساندا فریمانی اؤز مولکو ائتمیشدیر. فیروزآباد سئید ایروانی‌یه باغیشلانمیشدیر. 51 بیزده اولان معلوماتا اساسن دنیه بیلریک کی، آذربایجاندا اولان بعضی حربچیلر ده مرکزی ایراندا تورپاق ساحلری الده اندیردیله. 52 بئله‌لیکله، ایالتدن کناردا آذربایجانلیلارین یاشادیگی رایونلاردا ایری تورپاق صاحیبلری، گورونور، اساسن آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی.

2- بورژواذریبا:

آ) آذربایجان

اون دوققوزونجو عصرین سونلاریندا آذربایجانین دنیا کاپیتاللیست تصروفات سیستمینه جلب ائدیلمه‌سی فئودال جمعیتی نین ایستروکتوروندا یئنی عونصورون - بورژواذریبانین مئیدانا گلمه‌سینین اساس سببلریندن بیر ایدی. خارجی، قیسمن، داخلی تیجارتین آرتماسی یئنی تاجیر طبقه‌سینین مئیدانا گلمه‌سینه شرايط یارادیردی. آذربایجان بورژواذریباسینین فعالیتینده خارجی تیجارتین اوستونلوک تشکیل ائتمه‌سی بورژواذریبانین ایستروکتور خصوصیتی و فعالیتینین میقیاسینی موعین اندیردی. ایالتده ایستحصال اولونان کند تصروفاتی ماللاری ایله خارجه تیجارتله مشغول اولان آذربایجان تاجیرلری اولکه خارجه‌نده نیسبی مستقیل طبقه تشکیل اندیردی. آذربایجان تاجیرلری تورکیه، یونانستان، روسیا، آلمانیا، فرانس، یاخین و اورتا شرق اولکلری ایله گنیش تیجارت اندیردیله.

اولکهنین داخلینده تیجارتله مشغول اولان آذربایجان بورژواذریباسی سؤزون گنیش معناسیندا خارجی بورژواذریبانین واسیطه‌چیسینی رولونو اویناییردی، چونکی یئرلی ماللار ایالت و اولکهنین تیجارتینده ایکنجی درجه‌لی رول اویناییردی. تبریز. شهرین اوزون مدت خارجی ماللارین بوتون اولکهنیه خصوصن شیمال رایونلارینا بؤلوشدورولمه‌سینین اساس مرکزی اولماسی سایه‌سینده آذربایجان بورژواذریباسی اولکهنین شیمال رایونلارینا دا نوفوذ اندیردی. اولکهنه خارجی و داخلی تیجارتین خصوصیتلری ایله باغلی اولراق تبریزده خارجی فیرمالارین شؤعه لری، ایرانین تیجارت-بانک جمعیتلرین شؤعه لری، اولکهنین دیگر رایونلاریندا تاجیرلر توپلاشمیشدیله. لاکین، هم خارجی، هم ده ایران تاجیرلری ایلك نؤبه‌ده موختلیف تشکیلات و رایونلارین نوماینده‌سی رولونو اویناییردیله و آذربایجاندا تیجارتله جوی میقیاسدا مشغول اولوردولار. آذربایجانین تیجارت بورژواذریباسینین اساس حیصه‌سینی یئرلی ائنتیک بیلرلرین نوماینده‌لری، ایلك نؤبه‌ده آذربایجانلیلار تشکیل اندیردیله، بئله‌کی، ایران بورژواذریباسینین یارانماغا باشلادیگی دؤرده میلی ترکیبینی آریجا تدقیق ائتمیش ایرانشوناس ر. سئییدوف یادیردی کی، روس کیرو-بورج بانکیندا بؤیوک مبلغه کرئدیت آلانلار سیراسیندا آذربایجانلیلار بؤیوک اکثریت تشکیل اندیردیله. کرئدیت آلانلارین ایکنجی و اوچونجو قروپوندا دا آذربایجانلیلار اوستونلوک تشکیل اندیر، ایکنجی یئرده ایسه اثرمنیلر دوروردو. 53

خارجی فیرمالارین شؤعه لری ایله اوغورلا رقابت آپارماق، خارجی کاپیتاللا قارشلی مباریزه ائتمک مقصدی ایله آذربایجان بورژواذریباسی تیجارت، بانک جمعیتلرینده بیلرشمگه تشبوت اندیردی. 1887-جی ایله تبریزده حاجی مهدی کوزه‌کونانی و قارداشلاری

همچنين حاجي سئيد مورتضى صراف طرفيندن "اتحاديه" آدلي بانك جمعيتي تشكيل ائديدي. همين جمعيت تئزليكله اؤز نوفوذونو تبريز باذراريندا مؤحكملنديدي. سونرالار بو جمعيت ج.كاستللي فيرماسي ايله بيرلشدي و او، جمعيتين فاكتيكي موديرينه چئوريلدي. بو بيرلشميش جمعيتده "تبريزين بوتون ايري ايش آداملاري ايشتيراك ائديرديلئر." 54 بو جمعيت سيكه خاناني گوموشله تجهيز ائدير پول مؤحتكيريگي ايله مشقول اولور، اينگيليس شاهنشاه بانكينين تبريز شو عبهسي ايله گوجلور رقابت آپاريردي 55 و 15 ايل فعاليت گؤستر ميشدير.

آذربايجاندا يئرلي بورژوازييا آذربايجانلييلاردان باشقا همچنين ائرمينلر، يهوديلر و فارسيلاردان عيبارت ايدي و بونلار ائرمينلر ايستيتينا اولماقلا، ايلتين ايقتيصادي حياتيندا ائله بير اهميتلي رول اويناميرديلر. مثلا، يهوديلر ميباندواب قصبه سينده تيجارته اساس رول اوينايرديلر. 56

فارسيلار گلينجه اونو دئمك لآزيمدير كي، اولار آذربايجان بورژوازياسي تركيبينده چوخ جوزي مؤوقيه ماليك ايديلر.

(ب) ايرانين ديگر آذربايجانليلاري

بيزيم ايختياريميزدا ايرانين ديگر رايونلاريندا ياشايان آذربايجانلييلاردان عيبارت بورژوازييا حاقيندا هنج بير معلومات يوخودور. لاکين، آذربايجانلييلرين بير سيرا ياييلما و حيات طرزي خصوصيتلريني نظره آلاق، ايديعا انده بيلريک كي، خوراسان (خصوصن مشهد شهري)، ايفسافهان، شيرآذر، تهرآن، همدان و س. و يلايت و شهرلرده ايرانين ديگر آذربايجانلييلارين عيبارت موعين بورژوا طبقهسي مؤوجود ايدي. بئله كي، تيجارت و بانك ايشلري ايله خوراسان، مركزي ايرانين، اولكهنين جنوبونون اوتوراق آذربايجانلييلرينين، شهري آذربايجانلييلرين نومائندهلري مشقول اولاييلردي. بونولا بئله، آذربايجانلي بورژوازيياييين بو قيسي حاقيندا آيري-آيري فرضيهلردن باشقا موعين بير شئي دئمك چوخ چتيدير. بورادا اونو قئيد ائدك كي، يوخاريدا دئييلديگي كيمي آذربايجانلان اولان بورژوازيياييين اولكهنين شيماليندا و پايختادا موعين نوفوذون وار ايدي. بونولا باغلي اولاراق ر.سئييدوف يآذيردي كي، تهرآندا و اولكهنين شيمال رايونلاريندا (انزلي، بندرگز، مشهد): "آذربايجان منشالي بورژوازييا اهميتلي، ياخود آپاريجي مؤوقيه ماليك ايدي. هم ده ايري بورژوازيياييين عالي دسته سينده آذربايجانلييلر گؤركملي يئر توتوردو. 57

ايران كآذراك (قزاق) بريقاداسينين تعليم ايشلري اوزره موديري، روس ظايطي، پولكوونيك ب.كوسوقوسكي (1894-1903)، 1897-جي ايله اؤز گونده ليگينده 1891-1892-جي ايل ايراندا اينگيليس تنبهكي اينحيسارينا قارشى باش وئرميش تنبهكي عوصيانينين تشكيلاتچيلاريندان بيري، آذربايجانلي حاجي مالک-التجارين رولونا توخوناراق يآذيردي: "حاجي ملك تيجار، اولدوقجا مشهوردور، چوخ وارلي تاجيرلردن (چوخو آذربايجانلي اولان) عيبارت ايري نارتيياسي (تهرآندا - و.م.) واردير. 58

دئييلنر گؤسترير كي، تهرآندا جنوبي آذربايجانلييلاردان عيبارت موعين تاجير طبقهسي واردير. اولاردان بعضيلرينين آديني قئيد ائتمك اولار.

حاجي عبدل-رزاق اوسكويي موظف الدين شاهلا تهرآنا گلگيش و اورادا تيجار تخانا آچميشدير. ناصر الدين شاهين حاكميتي ايللرينين سونلاريندا ماقآذرا كيمي تانينميش حاجي محمد اسماعيل تهرآنا كؤچموش و ايستانبول ايله هر طرفلي تيجارت ائتمگه باشلاميشدير. 59

موظف الدين شاهين (1896-1906) حاكميت دورونون اوللرينده تبريزين تانينميش تاجيري و صرافي حاجي مير احمد مرتضوى تهرآندا صرافليق شو عبه سي آچميش و آتاسينين اولوموندن بير نچه ايل سونرا تهرآنا كؤچموشدور. 60

ايفسافهانين ايري كومئرسانتلاري سيراسيندا حاجي سئيد ابو طاليب تبريزينين آدي قئيد ائديلميشدير. 61

1898-جی ایلده تهراندایارادیلیمیش "شیرکت عمومی امتعه ایران" ادلی ایری بانک جمعیتی نین ترکیبینه (جمعی 17 نفر) یوخاریدا آدی چکیلن حاجی عبدل رزاق اوسکوییدن باشقا تبریز صرافلاری حاجی فرج، حاجی باغیر، مشهیدی حاجی آغا صراف، حاجی لطفعلی نین ده آدلاری قنید ائدیلمیشدیر. 62

بنله لیکله، آذربایجان بورژوازیسینین تیجارتچی و دیگر طبقه لری اساس اعتباری ایله آذربایجانلیلاردان و آذر بیر درجه ده ایرانین دیگر ائتتیک بیرلیکلرینین نوماینده لریندن عیبارت ایدی.

آذربایجاندا ایرانین غیری- میلتریندن اولان بورژوا طبقه سی آذربایجان بورژوازیسینین مؤوقعینه خارچی بورژوازیسیا نیسبتن چوخ آذر تاثیر ائدیردی. خارچی بورژوازیسینین تاثیرینین گوجلنمه سی ایران جمعیتی نین حیاتیندا موختلیف جور رول اوینایان تیجارت علاقه لرینین گنیشلنمه سی ایله باغلی ایدی.

بیر طرفدن بو علاقه لرین گنیشلنمه سیندن ایری و اینکیشاف ائتمیش اولکلر شو عورلو صورتده یئرلی ایستحصالین گنیشلنمه سی و اینکیشافینین، کاپیتال بیغیمی و اونون صنایعه قویولوشونون قارشیسینی آماق مقصدی ایله ایستیفاده ائدیردیلر، دیگر طرفدن بو علاقه لر اولکده خارچی نوفوزون گوجلنمه سینده ماراگی اولان خصوصی کومپرادور طبقه نین مؤیدانا گلمه سینده شرایط یارادیردی. کومپرادور بورژوازیسینین - خارچی تاثیرین واسیطه چی سینین - مؤیدانا گلمه سی خارچی تضییقی و بونا یاردم ائندله قارشی چئوریلیمیش بورژوازیسیا داخلی موباریمه سبب اولوردو.

1900-جو ایلده خارجه سفری زامانی موظف الدین شاه یول اوستو تبریزده دایانمیش و بورادا تبریز تاجیرلرینین نوماینده هنیاتینی قبول ائتمیشدیر. نوماینده هنیاتینه موراجیعت ائدرک شاه اولناری تیجارتین اینکیشافی اوچون داها عزمه موباریمه آپارماغا، خارچیلرین تضییقی آلتیندا گئری چکیلیمه گه چاغیرمیشدی. تیجارتی "اولکهنین روحو" آدلانديران شاه ایران تیجارتین خارچیلرین الیندن گئری آلماسینین ضروریلگی قنید ائتمیشدیر. 63

"اینگیلتره و روسیایان ایرانین تیجارت-پول کاپیتالی نین نوماینده لری ایله رقابتی نین نتیجه سی - ر.سئیدوف یادیر - اون دوققوزونجو عصرین سونو ایگیرمینجی عصرین اوللرینده میلی بانک ایشینین بؤحرانی، ایری-آیری صرافلارین و تیجارت-بانک اولرینین وار- یوخدان چیخماسی و موقایس لشمه سی اولدو." 64 هم خارچیلرین تضییقی نین گوجلنمه سی، هم ده تیجارتین اینکیشافی، تورپاق موناسیبتلرینده کی دگیشیکلیکلر ایلک نؤوبه ده زحمتکش لری سوسیال-ایقتیصادی وضعیتینده عکس اولونوردو.

- گنیش زحمتکش طبقه لری

ایلکین تحلیل آپارمادان تصدیق ائده بیلریک کی، آذربایجاندا اساس طبقه لری ائتتیک بیرلیکلرین نوماینده لریندن و ایلک نؤوبه ده آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدیلر. زحمتکش طبقه لری خاراکتئر جهتی اوندان عیبارت ایدی کی، بو محیطده یارانان یئنی ایستروکتور کومپوننتی - مؤیدانا گلکده اولان پروولنتاریات، (آذربایجاندا کاسییکارلیغا گئندلرین ساینین دورمادان آرتماسی ایله باغلی اولاراق) اساسن ایالتدن کناردا: جوزی بیر حیصه سی خزر دنیزینین جنوب- غرب ساحیلینده (بالیق و تگه لری) و روسیا ایمپریالیسینین جنوب رایونلاریندا- شیمالی آذربایجاندا و زاقاق آذربایجاندا فورمالاشیردی. بالیق صنایعینده چالیشان فهله لرین و اولکهدن خارجه گئدن کاسییکارلارین چوخو آذربایجانلی ایدی. 65

موختلیف ایستاتوسلو طبقه لر آراسیندا مأمورلار، ضیالیلار - بوروکراتییا دوروردو.

سوسیال باخیمدان بوروکر اتیبانین یوخاری طبقه لری حاکیم دایرملر، آشاهی طبقه لری زحمتکنش طبقه لره یاخینلاشیردی. بونولا بنله مولکو مأمورلار، یاخود بوروکر اتیبیا موعین و دایم تکرار ایستحصال اولونان بیر طبقه کیمی نیسبی مستقل لیگه مالیکدیر و دنمه لی اونون بیر سیرا خصوصی کاستا منافع ی واردیر و اولارین بو منافع ی تامین ائتمگه یؤنلمیش سعیی بو و یا باشقا شکیده جمعیتین حیاتی نین بوتون طرفلرینه تاثیر ائدیر. چوخمیلتی دؤلته گلدیگده، بورادا بوروکر اتیبیا طبقه سینین عوضولرینین میلی منسوبیتی آذر رول اوینامیر. بیز هم آذربایجان، هم ده ایران میقیاسیندا ایران جمعیتی نین اوستقوروم یاریم-سیستملرینده آذربایجانلیلارین یئرینی موعین ائتمگه چالیشاجاغیق.

بنله لیکله، آذربایجاندا ایداره ائدیجی سیستمین ائتیک ترکیبی نه ایله سجیه لنیردی؟

1828-جی ایله روسیا و ایران آراسیندا تورکمنچای صلح موقاويله سینین ایضالانماسیندان سونرا آذربایجانین ایالت ایستاتوسو و اونون ایداره اولونماسینین خاراکتیری موعین ائدیلمیش اولدو.

دیگر ایالتلردن فرقی اولراق آذربایجان هله 1805-جی ایله ولیعهدین جانیشین لیک ایالتی اعلان ائدیلمیش و بو ایستاتوس قاجار سولاله سینین حاکمیت دؤورونون آخیرینا کیمی ساخلانمیشدیر. آذربایجانا حاکیم-والی همیشه ولیعهد تعیین ائدیلمیشدی. ولیعهدین اولمادیغی دؤورده (هله آنادان اولمایاندا)، یاخود شآذر دانی اوشاقلیق ایللرینده بو وظیفه موقوتی اولراق دیگر قاجار شآذر دالاری تعیین ائدیلمیشدی. ولیعهد والی صیفتی ایله آذربایجانا کلیب ایران تاخت-تاجینا صاحب اولانا قدر بورادا قالیردی.

آذربایجانین ایداره سینین اؤزونه مخصوصلوغو اوندان عیبارت ایدی کی، ایرانین دیگر ایالت و ویلایتلریندن فرقی اولراق بوتون اولکه کیمی بو ایالت ده آنجاق قاجار لارین اؤزلری طرفیندن ایداره اولونوردو. بو عنعه فورمال اولراق 1925-جی ایله کیمی ساخلانسا دا، عملده بیرینجی ایران اینقیلابی ایللرینه (1905-1911) کیمی، 1907-جی ایله ولیعهد، آذربایجانین والیسی محمد علی میرزه شاه اعلان اولونانا قدر داوام ائتمیشدیر.

جدول نؤمره 1-ده (علاوه 1) 1828-1941-جی ایللر عرضینده آذربایجان والیرینین سایی و میلی منسوبیتی گؤستر یلمیشدیر. جدولن گؤرونوگو کیمی 1828-1906-جی ایللر عرضینده آذربایجان آنجاق قاجار لار طرفیندن ایداره اولونموش و والیردن بنشی ولیعهد ایدی.

1906-جی ایله قدر قاجار شآذر دالاری آذربایجان (بوتون ایالت و ویلایتلرده اولدوغو کیمی) بیر قروپ عالی مأمور لارین کؤمگی ایله ایداره ائدیلمیشدی. بونلارین آراسیندا پیشکار آیریجا موقعه مالیک ایدی. پیشکار ایالتده سیاسی، مالیه و س. وضعیتیه مسئول اولوب مرکزین تعیین ائدیلمیش و ولیعهد تابع ایدی.

بونولا بنله پیشکارین رولو و نوفونو چوخ زامان قاجار شآذر داسینین شخصی کئیفیت و باجاریغیندان آسیلی ایدی. والی آذریاشلی (مثلن 9 یاشلی موظف الدین میرزه) یاخود گنج اولاندا (17 یاشلی ناصر الدین میرزه)، والی اؤز-اؤزونه ایشدن اوزاقلاناندا (رکن الدوله اردشیر میرزه)، ایالتی ایشده پیشکار تکباشینا ایداره ائدیلمیشدی. لاکین والی فعالیت، ایراده، مستقل لیک کیمی کئیفیتلره مالیک اولاندا (عباس میرزه نایب-السلطنه، بهرام میرزه و محمد علی میرزه) پیشکار اؤز اساس فونکسیاسینی، یعنی والینین ایراده سینی یئرینه یئتیرمک فونکسیاسینی یئرینه یئتیردی.

سیاهیدان گؤرونوگو کیمی (علاوه بیر، جدول 2) 1828-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر پیشکار وظیفه سینی 20 نفر شخص توشموشدور؛ بونلاردان 5 (یاخود 6) نفری آذربایجانلی (4-قاجار، 1 یا 2 - یئرلی آذربایجانلی)، اوچ نفری کورد ایدی، بیر نفرین میلیتینی تعیین ائتمک مومکون اولمادی، قالانلاری فارس ایدیلر. بو وضعیت قاجار عنعه سی ایله ایضاح اولونور. بنله کی، عنعه یه اویقون اولراق بیرینجی ناظیر (صدراعظم) اساسن سولاله عوضولریندن تعیین ائدیلمیشدی. بو قایدا او قدر آردیجیل اولماسا دا پیشکارین

سؤچلمه‌سینده ده گۆزلهنیلیردی، اؤزو ده پیشکارلارین تعیین اندیلمه‌سینده باش ناظر اساس رول اویناییردی. بیر قایدا اولاراق ایری و عیان عایله‌لریندن چیخب باش ناظر وظیفه‌سینی توتان شخصلر اؤز عایله‌سینین مؤوقعینی هر واسیطه ایله گنیشلندیرمگه و مؤحکم‌لندیرمگه چالیشر و یوکسک وظیفه‌لره اؤز یاخین قوهوملارینین تعیین اولونماسینا سعی اندیردیلر.

بوتؤولوکده ایالتده مرکزی حاکیمیتی نه قاجار سولاله‌سینی تمثیل ائدن و تئز-تئز دگیشدیریلن پیشکار، موعین درجه‌ده بورادا، او جومله‌دن، ولیعهد طرفیندن احتیمال اولونان مرکز دن قاچما میئلرینی نؤیتر لاشدیریردی. پیشکار و یئرلی اهلینین قارشیلیق مونسبیتی اؤزونه- مخصوصلوغو ایله سجه‌لندیردی. بو مونسبیتلر یئرلی وارلی طبقه‌لرین مرکز قارشی یؤنلمیش سعی‌لرینده تظاهر ائدن صینیف‌داخیلی کونفلیکتلر مئیدانا گلرکن میلی چالار کسب اندیردی. بئله حاللاردا وارلی طبقه‌لر یاخود عالی روحانیلر پیشکارا قارشی موباریزه گنیش طبقه‌لر دن (ایلیک نؤوبه‌ده تبریزده شهر طبقه‌لری)، اولارین وطن‌ورولیک حیس‌لریندن گنیش ایستیفاده اندیردیلر. پیشکارین فعالیتی گنیش طبقه‌لرین موعین منافعینی تامین ائتمگه یؤنه‌لنده و همین طبقه‌لر طرفیندن مودافیه اولوناندا اونون میلی منسوبیتی هئج بیر رول اوینامیردی.

ایالتده ان یوکسک، اؤزو ده گلیرلی و نوفدلو وظیفه‌لر دن بیر ی مالیه ایدار‌ه‌سینین ریسی وظیفه‌سی-پیشکار- مالیه یاخود وزیر مالیه ایدی.

دؤولت خیدمتینین اجرایی اونون قارشیسیندا هم دولتین هم ده یئرلی اهلین حسابینا وارلانماق اوچون گنیش ایمکانلار آچیردی، بو دا گنیش ناراضیلیغا سبب اولوردو.

آشاغیدا (علاوه بیر، جدول 3) ایالتین 1848--جی ایلدن 1928\1929-جو ایله قدر دؤور عرضینده مالیه ایدار‌ه‌سینین ریسلرینین تام اولمایان سای وئرلیلر. باش مالیه مأمورلاری حاقیندا معلومات تام اولماسا دا، دئییه بیلرک کی، اولار، اساسن، فارس‌لاردان عیبارت ایدیلر.

ایالتین عالی اینضیباطی مأمورلاری سیراسیندا همچنین خارجی ایشلر ناظرلیگینین ایالتده اساس نوماینده‌سی اولان کارگوزار وظیفه‌سینی ده قئید ائتمک لازیمدیر. کارگوزار خارجی کونسوللارین ایشتیراکی ایله ایران و خارجی تبعه‌لرین، ایران تبعه‌سی اولان موسلمان و غیری-موسلمانلارین مونسبیتلری ایله باغلی مسالهلری حل ائدیر، خارجی ویزا وئرلیمه‌سی مسالهلری ایله مشغول اولوردو. کارگوزار خارجی ایشلر ناظرلی طرفیندن تعیین اولونور و نومینال اولاراق والیه تابع ایدی. کارگوزارین شخصی وارلانماق اوچون موختلیف سو- ایستیفاده ایمکانلاری وار ایدی. پیشکار، مالیه ریسی کیمی کارگوزار دا اؤز "گلیرینین" بیر حیصه‌سینی اؤزوندن یوخاریلارلا بؤلوشدوروردو.

آشاغیدا آذربایجان کارگوزارلارینین سای وئرلیلر. (علاوه بیر، جدول 4) جدولدن گؤرونوگو کیمی، کارگوزارلار حاقیندا کیفایت قدر اطرافلی معلومات توپلاماق مومکون اولمادی. بونونلا بئله آیدیندیر کی، 14 کارگوزاردان 7 آذربایجانلی، بیر ی فارس‌دیر، او بیرلرینین میلّیتینی دقیق موعین ائتمک مومکون اولمادی. لاکین راضیلاشماق اولار کی، اولاردان 4-او یقین کی فارس ایدیلر. بو احتیماللا راضیلاشماق، اوندان دئییه بیلرک کی، آذربایجانلیلار و فارس‌لار همین وظیفه‌نین وئرلیگی منفعتی اؤز آراریندا بؤلوشدوروردولر.

ایراندا اینگیلیسلر طرفیندن خانقین-تئهران-بوشیر (1862-1865) تئلفون خطینین چکیلمه‌سی و بو خطین تبریز و جولفایا قدر اوزادیلماسیندان (1868) سونرا اولکهنین ایداره سیستمینده داها بیر حؤرمتلی (پرستیز) وظیفه - ایالت و ویلایتلرین مرکزینده تئلقراف ریسی - ریسی تئلقراف وظیفه‌سی مئیدایا گلیمشدر. بو، جمعیتین اینضیباطی و سیاسی سیستمینده ایری وظیفه‌لر دن بیر ی ایدی. تئلقراف ریسی تکجه اونا حواله اندیلمیش تصروفاتین ایشه قابیل‌لیگینی، اعتبارلی رابیطه نی تامین ائتمک مسالهلری ایله دئییل، هم ده ایالت و

ویلاينده ایجتیماعي، سیاسی حیاتا نظارت ائدن، لاکین رسمی صورتده مؤوجود اولمایان سیاسی اورقانون اساس نومایندهسی یاخود ریسی ایدی و بئرلرده حاکمیت اورقنلاری باشچیلارینین غئیبتینده اولارین وظیفهسینی یئرینه یئتیریدی. بونا گوره ده بو وضعیفه اولدوقجا حورمتلی و قییمتلی ایدی. آشاغیدا آذربایجان تئلئقراف ریسلرینین تام اولمایان سیاھیسینی وئریریک. (علاوه بیر، جدول 5) جدولن گوروندوگو کیمی بو وظیفهیه هم آذربایجانلیلار، هم ده فارسلا تعیین اولونوردو.

آذربایجانین یوخاری اینضیباطی مأمورلارینین میلی ترکیبی حاقیندا داها گنیش تصویره مالیک اولماق اوچون موختلیف منبعلر اساسیندا بیر سیرا ایالت و ماحاللارین حاکیملری حاقیندا ترتیب ائدیلمیش جدوللری ده نظر دن کئچیرمک لازیمدیر.

بنلهلیکله، 1833-جو ایلدن 1906-جی ایله قدر اربیل اوزره سیاھیدا (علاوه بیر، جدول 6) 21 آدامین آدی قئید ائدیلمیشدیر. بونلاردان 13 آذربایجانلی (7-قاجار)، 1 یاخود 2 نفری کورد، 1 نفری فارسدیر، 5-6 نفرین میلیتی موعین ائدیلمهیب.

1848-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر اورمییه ویلایتی نین 17 حاکیمی اولموشدور: بونلاردان 12 نفری آذربایجانلی (8 نفری قاجار)، 1 نفری فارس ایدی، 4 نفرین میلیتی موعین ائدیلمهیب. (علاوه بیر، جدول 7)

1850-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر خوی اوزره سیاھیدا 18 نفر قئید ائدیلب: بونلاردان 11 نفری آذربایجانلی (8 نفری قاجار) ایدی، قالانلارین میلیتی موعین اولونمامیشدیر. (علاوه بیر، جدول 8)

موختلیف دورلرده زنجان ماحالینین آذربایجانین ترکیبینه اولماسی و اونون ائتیک یئکجینس آذربایجانلی اهالیسینی نظره آراق همین ماحالین حاکیملرینین سیاھیسینی دا ترتیب ائتیک. 1848-جی ایلدن 1906-جی ایله قدر زنجانین 17 حاکیمی اولموشدور. بونلاردان 14 نفری آذربایجانلی (12 نفری قاجار)، 1 نفری کورد ایدی، 2 نفرین میلیتینی آیدینلاشدیرماق مومکون اولمادی. (علاوه بیر، جدول 9)

بنلهلیکله، ایالتده بئرلی حاکیمیه باشچیلیق ائدن 67 نفر دن 28 نفری آذربایجانلی (ایک نوبهده قاجار)، 24 نفری فارس، 3 نفری کورد ایدی، 15 نفرین میلیتی موعینلاشدیریلمهیب.

4 ویلایت و ماحالین 73 حاکیمیندن 49 نفری آذربایجانلی (35 نفری قاجار)، 2 یاخود 3 نفری کورد، 2 نفری فارس ایدی، 18 یاخود 19 نفرین میلیتینی موعین ائتمک مویسر اولمادی.

بوتولوکده، بیز آذربایجانین 140 اینضیباطی مأمورونون آد و سوی آدینی موعین ائتمیشیک. بونلاردان 74 نفری آذربایجانلی (اساسن قاجارلار)، 26 نفری فارس، 5 و یا 6 نفری کورد ایدی 33 یا 34 نفرین میلیتی دقیق موعینلاشدیریلمهیدی. گوروندوگو کیمی، بوتولوکده ایالتین اینضیباطی مأمورلاری ایچریسینده اساسن قاجارلار لا تمثیل اولونموش آذربایجانلیلار اوستونلوک تشکیل ائدیردیلر. فارسلا اساسن، ویلایت ایدارهسینده، آذربایجانلیلار هم ایالت ایدارهسینده، هم ده ویلایت و ماحاللارین ایدارهسینده ایشتیراک ائدیردیلر. بوندان علاوه آذربایجانلیلار ایک نوبهده حاکیم قاجار سولالهی و طایفاسی ایله تمثیل اولونموشدور.

آذربایجانین اینضیباطی مأمورلارینین بنله موختلیف ائتیک ترکیبی و موافیق ائتیک ایترارخیبا (هیرارشی) آذربایجان و مرکز یاخود مرکزی حاکیمیتین قارشیلیقلی مونسیتلرینده اساسلی اهمیته مالیک ایدی. نه قدر کی، حاکیمیت آذربایجان - قاجار سولالهیسینین اینده ایدی، فارس مأمورلاری ایالتده فارس میلتنین دنیل، مرکزی حاکیمیتین و قاجار سولالهیسینین معنایینی تمثیل ائدیردیلر. بونا گوره ده فارس مأمورلارینین آذربایجاندا خدمت ائتمهسی آذربایجان - فارس میلی مونسیتلرینین خاراکتئرینه انله بیر تاثیر گؤستریردی، هرچند اولکده میلی مونسیتلره موعین تاثیر گؤستره بیلیمک ایمکانینا اؤز-اؤزلوگونه مالیک ایدی. بوندان باشقا، قاجار سولالهیسینین حاکیمیتی ایللرینده فارس مأمورلارینین ایالتده خدمت ائتمهلی و بو فاکتورین اولکده میلی مونسیتلره مومکون اولان تاثیر بیر نؤوع آذربایجان و

بوتون ايران آذربايجانلياريني حاكم طبقه لريني نو مايندملر ينين اولكهنين و اونون آيري-آيري اينضباطي رايونلار ينين ايداره انديلمه سينده داها گننيش ايشتير اكي ايله نئيترا لاشير دي.

ايراندا حاكميتين آذربايجان قاجار سولاله سينين اينده اولدو غونو نظره آلاق بيز ايلك نؤوبده ايرانين ايداره سيستمينده غيري-قاجار آذربايجانليارين يئري و رولونو موعين ائتمگه چاليشديق.

بنله ليكله، 1840-جي ايلدن 1906-جي ايله قدر اولان بير دؤورده، دئمك اولار كي، بوتون اينضباطي واحيدلرده بو و ديگر ايللرده والي (گئنرال-قوبئر ناتور) و قوبئر ناتور وظيفه سينده 30 نفر آذربايجانلي چالشميشدير. (علاوه بير، جدول 10) نظره آلساق كي، بو وظيفه لر ايلك نؤوبده حاكم سولاله سين نومائندملر ي تعيين انديليردى، اونا راضيلاشاريق كي، قئيد انديلن رقم چوخ بؤيوك رقمدير. دوغرودان دا 1848-1888-جي ايللر عرضينده خوراسان ايلتئين 20 واليسيندن 13 نفر ي، فارس ايلتئين 11 واليسيندن 10 نفر ي، لوريستاندا 15 نفر دن 10 نفر ي، عربيستاندا (خوزيستان) 15 نفر دن 10 نفر ي، كوردوستاندا 12 نفر دن 7 نفر ي قاجار شأردالاري ايديلر. 66 قالنلار شاه سولاله سينه منسوب اولمايان قاجار لار، غيري-قاجار منشالي آذربايجانليار، ايرانين ديگر خالقلارين نومائندملر يندن عيبارت ايديلر. مثلا كيرمان و بولجستانين 11 واليسيندن 4 نفر ي شاه سولاله سينه منسوب اولمايان قاجار، 4 نفر ي غيري-قاجار منشالي آذربايجانلي و آنجاق 3 نفر ي فارس ايدي. 67 قاجار لارين واليلر و حاكملرين تركيبنده آباريجي رولو ايران اينقيلابينا (1905-1911) قدر قورونوب ساخلانميشدير. مثلا 1905-جي ايلده ايراندا 22 نفر والي و حاكمين 10 نفر ي قاجار، 4 نفر ي آذربايجانلي ايدي. 68

11-جي جدولدن گؤرونوگو كيمي (علاوه 1) 1834-1906-جي ايللرده ايراندا هله موعاصير تشكيلات-ايستر وكتورا ماليك حوكومت كابينه لر ي تشكيل انديلمه ديگي و اختلاردا، وزير-ناظير وظيفه سينده، قاجار لار نظره آينمادان، 20 نفر آذربايجانلي چالشميشدير. هم ده خاريجي ايشلر ناظير ليگي، عدليه ناظير ليگينه اوزون مودت عرضينده، مطبوعات ناظير ليگينه ايسه يار انديغي گوندن (1871) آذربايجانليار باشچيليق ائتميشلر. محمد شاهين حاكميتي ايلرينده (1834-1848) اونون باش ناظير ي ده آذربايجانلي اولموشدور.

بنله ليكله، فارس لارين آذربايجانين ايداره اولونماسيندا رولو ايله آذربايجانليارين ايرانين ايداره انديلمه سينده كي رولونو موقاييسه ائتمك اولار، لकिन اونلارين بوتؤولوكده اولكهنين ايداره اولونماسيندا رولوندان دانيشماق داها دوغرو اولار دي.

جمعيتين اوستقوروم ايستر وكتورونون ائتيك تركيبي حاقيندا داها دولقون تصور الده ائتمك اوچون آذربايجانليارين ايران اوردوسوندا يئر يني قيساجا نظردن كنجير مك لازيمدير.

قاجار سولاله سينين حاكميتي ايلرينده ايران اوردوسونون تاريخي، بو و يا ديگر ايللرده وضعيتي، قورولوشو، تجهيزاتي و س. روس، سوونت، خاريجي مؤلفلر طرفيندن موفصل صورتده شرح انديلميشدير. بونا گؤره ده دئييلنلر ي تكرار ائتمگه احتياج يوخدور، مؤوجود اينفورماسيا اساسيندا آذربايجان آذربايجانليارينين و ايرانين ديگر آذربايجانليارينين ايران اوردوسوندا اهميتي و يئر يني تعيين ائتمك داها واجيبدير.

1848-جي ايله قدر ايران اوردوسو، دئمك اولار كي، اساسن آذربايجانلياردان تشكيل اولونموشدور. ايلك دفعه اوروپا مخصصلر ينين كؤمگي ايله اوروپا تيپلي نظامي اوردو اون دو قوزونجو عصرين اوللرينده آذربايجاندا يار اديلميشدير. بو اوردو آذربايجان اوردوسو آدلانير دي. او زمان يئي تشكيلات پرينسپلر ي بوتون ايراندا تطبيق انديلمه دي. آنجاق 1848-جي ايلده ميرزه تاغي خان . صدر-اعظم اولاندان سونرا ايراندا موعاصير اوردو ياراتماق اوچون بؤيوك سعي گوستردى. نتيجه ده حربى حيصه لر ين - پولكلارين (يا دا باتاليونلارين - فوجلارين) سايي اولجه 50-يه، سونرا 79-آ چاتدير يلدى. پيادادان باشقا نظامي اوردونون تركيبنه توپچو حيصه لر ي (20-دن 33 پولكا (باتاليونا) قدر) ده داخيل ايدي. اوللرده اولدو غو كيمي، اوردونون تركيبنه همچنين ياريم كؤچري طايفالارين

سوواري دستهلر بندن عيبارت، موچار بيه زاماني خيدمهت چاغيريلان، يا دا قيسمن يوللارين قورونماسيندا خيدمت ائدن غئيري-نيظامي قوشونلار دا داخيل ايدي.

يئني اوردونون قورولوشوندا آذربايجان قوشونو اوزونون اراضي-تشكيلات ايستروكتورونو ساخلايميش و اولكهينين ديگر رايونلاريندا تشكيل ائدلميش حربي تشكيلاتلار سيراسيندا ان ايربيسي اولراق قاليردي.

آذربايجان قوشونو 26 پيادا، 10 (20-دن) يا دا 18 (33-دن) آرتيللرييا پولكوندان و 24 سوواري دستهن عيبارت ايدي. اوردودا آذربايجانلريلارين سايب آذربايجان قوشونو ايله محدودلاشميردي. يئزده قالان 53 پيادا، 10 (ياخود 15) توچو پولكلاريندا و چوخسايلي سوواري دسته سينده آذربايجانلريلار چوخلوق تشكيل ائديرديلر. بونو ايران اوردوسونون ميلي تركيبي حاقيندا يازان مؤليفلرين موشاهيدهلري ده تصديق ائدير. آ.اي.مئودئيئو يازيردي كي، "تقريبن بوتون فارسلا حربي خيدمتدن آزاد ائدليلر"، اوردونون آنجاق 15% تمير فارس-آريلردن عيبارتدير "69. اي.ايلينكو قئيد ائيردي كي، آرتيللرييا آنجاق آذربايجان و ايراك (عراق) عجمين اهاليسيندن تشكيل اولونور. 70 بو دا آذربايجانلي سولالهلرينين، او جومله دن قاجارلارين عنعنه وي سياستي-حربي ايشده اوز همطايफलاريندا آرخالناماق سياستي ايله ايضاح اولونوردو. 71

پيادا، آرتيللرييا كيمي سوواري دستهلري ده اساسن ايراك-عجمد، خوراساندا تشكيل ائدليلردي كي، بورادا دا بؤيوك ميقداردا تورك (آذربايجانلي) اهالي ياشايردي. بئله كي، همدان، قزوين، ساوه-زرند، زنجان و يلايت و ماحاللاريندا، انلجه ده خوراسان ايلتئينده ياراديلان حربي حيصه لر چوخ زامان قاراگوزلو، افشار، شاهسون، خلج، بايات، قاجار، قاشقاي و س. طايفالارين (ياخود كنجميش طايفالارين) عوضولريندن عيبارت اولوردو. م.بامداد همين جهته ديقت يئتيره رك يازير؛ "قاراگوزلو طايفاسي... قاجار سولالهل سينين حاكيميتي ايللرينده ايران اوردوسونون اهميتلي حيصه سيني وئريردي" 72 علاوه ائدك كي، همدان و يلايتي نين اوتوراق اهالي سينين اساس حيصه سي قاراگوزلولردن عيبارت ايدي.

اون دوققوزونجو عصرين سونلارينا دوغرو ايرانين كاپيتاليست اولكهلريندن آسيلي بير اولكهيه چئوريلمه سي ايله اوردو اولكهينين موستقيلليكي و اراضي بوتولوگونون قورويوجوسو كيمي فونكسياسي و اهميتيني ايتيرميشدير. بونا گوره ده ايران پيادا پولكلارينين سايب آذاليردي و اون دوققوزونجو عصرين آخيرينا ياخين اولكهده ايران مؤلفي م. يكرنگيانين عقيدده سينه گوره جمعي 37 پولك وار ايدي. 73 بونلاردان 25-اي آذربايجاندا، 12-سي مركزي ايراندا - ايراك عجمده تشكيل اولونوردو. 74 ايران مؤليفلرينين معلوماتيني ديقتله نظردن كنجيرركن معلوم اولور كي، 12 پولكدان 6-سي مركزي ايران آذربايجانلريلاريندا تشكيل اولونوردو. بئله ليكله 37 پولكدان 31-اي آذربايجان (تورك) پولكو ايدي.

ناصرالدين شاه حاكم سولالهلين منافع نين قورونماسيندا دؤيوش قابيليتلي حربي حيصه سينين اهميتيني درك ائده رك روسيانين روس طايپلرينين باشچيليغي ايله ايراندا كازاك (قزاق) تيپلي حربي حيصه ياراتماق تكليفيني قبول ائتميشدير. ايراندا 1879-جو ايله كازاك بريقادسينين اساسي بئله قويولموشدو.

اون دوققوزونجو عصرين 90-جي ايللرينين اوللرينده بو حربي حيصه ايكي پولكدان: موهاجير و يئرلي پولكلاريندان عيبارت ايدي، اوزو ده موهاجير پولكونا اوستونلوك وئريليردي. 75 موهاجيرلر قافقازدان كوچنلر ياخود واختيله كوچموشلرين خلفلري ايديلر. 76 م.يكرنگيان قئيد ائيردي كي، ناصرالدين شاه موهاجيرلره خوصوصي احتيرام گؤستريردي، اونا گوره ده يئني حربي حيصه ني آنجاق اونلاردان تشكيل ائتمگي قرارا آلميشدي. 77 اگر مؤليفلردن بيرينين بئله بير قئيديني نظره آلساق كي، باشلانقيجيندا بريقادا موهاجيرلره ياناشي مركزي ايراندا ياشايان باغدادلي شاهسونلردن تشكيل اولونموشدو، 78 اونا آيديندير كي، اولده كازاك حربي حيصه سي آذربايجانلريلاردان عيبارت ايدي. سونرالار كازاك بريقادسينين ديگر خالقلارين نومائندهلري حسابينا گنئيشلنمه سينه باخماياراق

آذربایجانلیار اونون ترکیبینه اوستونلوک تشکیل اندیردیلر. "ظابطلرین چوخو و بریقادانین آشاغی روتبهلرینین چوخو موهاجیرلردن عیبارت ایدی..." 79 کازاکلار اکثرن قافقازدان گلنلردن عیبارتدیر. 80

سیراوی آذربایجانلی عسکرلرین وضعیتینی آغیر اولسا دا، ظابطلر ایچریبیسینه آذربایجان تورکلرینین اوستونلوگو اونلارا مو عین مادی و معنوی منفعت گتیریردی، ایران اوردوسونون تشکیلات پریسیپلرینه او یغون اولراق اوردودا آذربایجانلی ظابطلر اوستونلوک تشکیل اندیردی. بونولا بنله آذربایجان آذربایجانلیلاری نادیر حاللاردا آذربایجان قوشونون کوماندانی تعیین اندیلیردی. بونو 12-جی جدولدن (علاوه 1) آیدین گورمک اولار. گوروندوگو کیمی 1830-جو ایلدن 1906-جی ایله کیمی آذربایجان قوشونونا 15 نفر کوماندیرلیک انتمیشلر، اونلاردان 4 نفری کورد، 8 نفری آذربایجانلی ایدی، 3 نفرین میلیتینی مو عینلشدیرمک مومکون اولمادی. 8 نفر آذربایجانلیدان آنجا 2 نفری آذربایجاندان ایدی.

آذربایجان و ایرانین دیگر آذربایجانلیلارینین اولکهنین سوسیال-سیاسی ایستروکتوروندا، حربی تشکیلاتیندا یوخاریدا تصویر اندیلن یئری آذربایجانلی ضیالیلارین دا اولکهنین معنوی حیاتیندا رولونو و یئرینی بیر قدر شرطی معنادا مو عین اندیردی. ایرانشوناسلیقا قبول اولونموش فیکره گوره، آذربایجانلی و ایلک نوبهده آذربایجاندان اولان ضیالیلار و قاجار ضیالیلاری اولکهنین مدنی حیاتیندا موهم رول اوینایراق آذربایجاندا و بوتون ایراندا اهمیتی طبعه تشکیل اندیردی. یوخاریدا دئییلنلر ایراندا اون دوققوزونجو عصرین آخیری ایگیرمینجی عصرین اوللرینده میلی مونسایبیلرین وضعیتینی باشا دوشمگه یاخیندان کومک اندیر.

3- اون دوققوزونجو عصرین آخیری ایگیرمینجی عصرین اولینده

ایراندا میلی مونسایبیلرین اوزونه مخصوص جهتلری.

ایراندا میلی مونسایبیلر، او جومله دن، اولکهنین ایکی ان بویوک ائتیک بیرلیکلری اولان آذربایجانلیلارلا فارسلا رین مونسایبیتی، اونلاردان هر بیرینین جمعیتین ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی، حربی، مدنی ایستروکتوروندا یئری ایله مو عین اولونوردو. اولکهنین سیاسی سیستمین اساس کومپوننتی حاکیم قاجار سولاله سی ایدی. ایرانین حیاتیندا آذربایجانلیلارین وضعیتینی باشقا بیر خصوصیتی اونلارین اولکهنین اراضی بوتولولوگو، مستقیلیگی، حاکیم سولاله و حاکیم طبقه لریین منافعی حربی یوللا مودافیه فونکسیاسینی یئرینه یئتیرمه لری ایله باغلی ایدی. جمعیتین حیاتیندا فارسلا رین بنله بیر سپسیفیک فونکسیا یئرینه یئتیرمه سی آز گوزه چارپیردی. آذربایجانلیلار طرفیندن جمعیتین حیاتیندا بو ایکی موهم فونکسیانی یئرینه یئتیرمک اونلارا فارسلا را نیسبتن داها بویوک مادی و معنوی اوستونلوکلر وئریردی. بونولا یاناشی، قاجارلارین آذربایجاندان اوزاقدا اولمالاری، اونلارلا آذربایجانلیلارین (آذربایجان) داخلی مونسایبیلرینه بیر سیرا ضیدیتلر علاوه اندیردی. بو ضیدیت مو عین درجه ده ولیعهدین آذربایجانا والی تعیین اندیلمه سی و آذربایجانین جانیشین لیک اعلان اولونماسی ایله ضعیفله دیلمیشدی. هم ده ولیعهدین شاه اعلان اولونانا قدر آذربایجاندا والی وظیفه سینی یئرینه یئتیرمه سی اونو صیرف قاجار طایفاسینین نوماینده سی اولماقدان مو عین قدر اوزاقلشدیریب قاجار-آذربایجانلی (آذربایجان) حاکیم طبقه لریین نوماینده سینه چئویریردی. بنله لیکله، قاجار حاکیم سولاله سینه مونسایبیت قاجار-آذربایجان حاکیم طبقه لریینه مونسایبیت کیمی تظاهر اندیردی. آذربایجان-فارس میلی مونسایبیلرینین بو جهتی اوزونو اساسن موظف الدین شاهین (1896-1906)- حاکیمیت ایللرینده گؤسترمگه باشلامیشدیر.

تبریزده باشینا تاج قویموش موظف الدین شاه تئهرانا اولان آذربایجان طرفیندن تانیمیش ایران شاهی کیمی، ایکینجیسی آذربایجان (او جومله دن قاجار) اعیانلارینین و آذربایجان قوشونون مو شایبعتی ایله گلیمیشدیر. 81 ایشده ایران تاخت-تاجینا آذربایجان نوماینده سی نایل اولموشدو. لاکین، آذربایجاندان گندن شاه اساس آذربایجان اهالیسیندن تجرید اولونور و تئهراندا یئرلی فارس و آذربایجانلی (و قاجار) اعیانلارینین احاطه سینه دوشوردو. بنله بیر شرایبده شاه عنعنه یه رعایت اندهرک آذربایجانلیلار و فارسلا را سیندا بالانس یاراتماق

سیاستی یزیدیردی. پایتاختا شاهلا برابر گلیمیش آذربایجانلیلارین وضعیتینی و نوفوذو اساسن شاهین ایراده سیندن و یئرلی اعیانلارین نوفوذندان آسیلی اولوردو. عنعنوی یئرلی، پایتاخت آذربایجانلی و فارس اعیانلاری آذربایجاندا شاهلا بیرلیکده گلیمیش یئنی اعیانلارا قارشی مباریزهده اؤز تجروبه لرینه، چوخسایلی کؤهنه علاقه لرینه و نهایت اؤز نوفوذ و ایقتیصادی قودرتلرینه آرخالانیردی. 82

بنله لیکله، آذربایجاندا یئنی گنلر تئهراندا تکجه فارس اعیانلارینین دئییل هم ده تئهراندا مو عین درجهده آسیمی یاسیا اولونموش آذربایجانلی و قاجار اعیانلارینین مو قوایمتینه راست گلیردی. نتیجهده صنیف داخلی، داها دو غروسو طبقه داخلی موناقیشه لر مو عین معنادا میلی چالار کسب اندیردی. حاکیم سولاله نین آذربایجان-قاجار منشالی اولماسی سایه سینده حاکیم یته قارشی چئوریلیمیش هر هانسی حرکت آنتی آذربایجان ایستیقامتی ده کسب اندیردی.

آذربایجان-فارس میلی موناسیبتلرینده آنتی آذربایجان جه تینین اوستونلوک تشکیل ائتمه سینین بیر سببی ده ایران اوردوسونون داها چوخ آذربایجانلیلاردان عیبارت اولماسی ایدی. زوراکلیق یاخود گوج آلتی اولان اوردو ایستر-ایسته مز. آنتی- آذربایجان احوال-روحیه سینین گوجلندیریردی.

بیزیم فیکریمیزجه، ایراندا اون دو ققوزنجو عصرین سونو - ایگیرمینجی عصرین اوللرینده آذربایجان-فارس میلی موناسیبتلرینین اساس خوصوصیتی حاکیم قاجار سولاله سینین منشایی و آذربایجانلا موناسیبتی ایله علاقه دار اولان آنتی آذربایجان احوال روحیه سینین موجود اولماسی ایدی. بونو دولایسی ایله فارس لارین آذربایجانلیلارین میلی خارا کتئرینه و نردیکلری قییمت ده تصدیق اندیر. اگر خاریجی موشاهیده چیلر آذربایجانلیلارین خارا کتئرینین اؤز قوه سینه اینام، عینادکارلیق، 83 ایگیدلیک، فعاللیق 84 و س. کیمی مو ثبت جه تلرینی قنید اندیردی لر سه، فارس لار، خاریجی و قیسمن آذربایجانلی مؤ لفلرین معلوماتینا گؤره، اینکی شاف ائتمه مه، اونسیتدن چکیمه 85 اؤزونو ایداره ائده بیلمه مک، کوتلوک، 86 کوبودلوک، خسیسلیک، قوناق سئومزلیک، 87 ساده لؤ وحلوک 88 و س. کیمی منفی جه تلرینی قنید اندیردی لر. آیدیندیر کی، هئچ ده بوتون گؤستریلن منفی جه تلر آذربایجانلیلارین میلی خارا کتئرینه خاص دئییلدی ر. بو قیبل قییمته ده تکجه خارا کتئرین میلی خوصوصیتلری دئییل، هم ده فارس لارین آذربایجانلیلارین سیاسی-حربی حاکیم یته منفی موناسیبتی و فارس مأمورلارینین نورمال اینسان (مو طیع، چوخسؤزلو، ثباتسیز و س.) حاقیندا تصوورلری عکس اولونموش دور.

بوندان علاوه ایستر فارس دیلی، ایستر سه ده خاریجی ادبیاتدا آذربایجانلیلارین اؤز نؤبه سینده فارس لارین میلی خارا کتئرینین خوصوصیتلرینه منفی موناسیبتی قنید اندیلمه میشدیر.

بنله لیکله، آذربایجاندا مئیدانا گلن کاپیتالیست سوسیال کوموننتلر؛ بورژوا ذریبا، پرولتاریات و اینتئلیگنسیا، اساسن، آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. آذربایجان خالقینین نوماینده لری ایران دؤولتینین ایداره سیستئمینه ده، اولکه ضیالیلارینین ترکیبینه ده مو هوم یئر توتوردولار.

سیاسی حاکیم یته تورک-قاجار سولاله سی الینده، حربی قووه نین اهمیتی حیصه سینین آذربایجانلیلارین الینده جمعلمه سی آذربایجان-فارس میلی موناسیبتلرینین آنتی- آذربایجان جه تینی مو عین اندیردی. آذربایجانلیلارین تکجه آذربایجانین دئییل، هم ده بوتون ایرانین ایجتیماعی حیاتینین بوتون ساحه لرینده بنله گنیش صورتده ایشتیراکی اولاردا عوموم دؤ ولت، سوسیال-سیاسی شو عورون اینکی شافینا شرا بیط یار اندیردی

علاوه بير

1. آذربايجان والييري:

1828-1906: 14 نفر،

هاميسي قاجار سولالسيندندير.

1906-1933: 23 نفر

قاجار لار - 5 نفر؛

آذربايجانليار - 10 نفر؛

فارسلا 4 نفر،

كوردلر - 1 نفر،

ميليٲى معلوم اولمايان - 4 نفر.

1933-جو ايلاه آذربايجان ايكي ايالته: *غربي آذربايجان و شرقي آذربايجان* بؤلوندو، لاكين بعضي ايللر آذربايجانا بير نفر والي تعيين انديليري.

1933-1946: بوتون آذربايجانين والييري: 6 نفر، هاميسي آذربايجانلي.

شرقي آذربايجانين والييري: 4 نفر؛

فارسلا 2 نفر،

آذربايجانلي - 1 نفر،

ميليٲى معلوم اولمايان - 1 نفر.

2. آذربايجانين پيشكارلاري:

1828-1906: 21 نفر؛

قاجار لار - 4 نفر،

آذرب - 2 نفر

كورد - 3 نفر،

فارس - 11 نفر،

ميليٲى ناملوم - 1 نفر

3. آذربايجانين ماليه ايداره سينين رييسلري:

1847-1906 14 (15) نفر:

فارس - 8 (9) نفر،

ميليٲى ناملوم - 6 نفر.

1906-1929 6 نفر:

قاجار - بير نفر،

فارس - 1 نفر،

ميليٲى ناملوم - 4 نفر.

4. آذربایجانین کارگوزارلاری:

1906-1847: 14 نفر:

آذرب - 8 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 5 نفر.

1906-1919: 6 نفر:

آذرب - 2 نفر

میلیتی ناملوم - 4 نفر.

5. آذربایجانین تنلقراف رییسلری:

1906-1865: 5 نفر:

آذرب - 2 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 2 نفر.

1906-1930: 2 نفر:

آذرب - 1 نفر،

میلیتی معلوم اولمایان - 1 نفر.

آذربایجان ویلایتلرینین قوبنراتورلاری:

6. اردبیل ویلایتی:

1906-1833: 22 نفر:

قاجار - 8 نفر،

آذرب - 6 نفر،

فارس - 1 نفر،

کورد - 1 (2) نفر،

میلیتی ناملوم - 5 (6) نفر.

7. اورمییا ویلایتی:

1906-1848: 17 نفر:

قاجار - 9 نفر،

آذرب - 3 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 4 نفر.

1906-1946 (جو ایلدن غربی آذربایجان) 24 نفر:

قاجار - 1 نفر،

آذرب - 12 نفر،

فارس - 4 نفر،

کورد - 2 نفر،

ناملوم - 5 نفر.

8. خوی ویلایتی:

1906-1850 19 نفر:

قاجار - 8 نفر،

آذرب - 6 نفر،

میلیتی ناملوم - 5 نفر.

1908-1919 - 10 نفر:

آذرب - 8 نفر،

میلیتی ناملوم - 2 نفر

9. زنجان ماحالی:

1848-1906 18 نفر:

قاجار - 10 نفر،

آذرب - 3 نفر،

کورد - 1 نفر

میلیتی ناملوم - 4 نفر،

1906-1921 7 نفر:

قاجار - 3 نفر،

آذرب - 4 نفر.

10. ایران آیالت و ویلایتلرینین آذربایجانلی والی و قوبینرئاتورلاری

1840-1906 30 نفر

11 - ایری ویلایت،

17 - اورتا و خیردا ویلایت.

1906-1925 9 نفر:

6 - ایری ویلایت،

4-اورتا و خیردا ویلایت.

1925-1942 16 نفر:

7 - ایری ویلایت،

7 - اورتا و خیردا ویلایت.

11. ایران حۆكومتینین باش ناظیرلری ونا ظیرلری:

باش ناظیرلر:

1848-1834 1 نفر،

1941-1925 1 نفر،

1946-1941 5 نفر.

ناظیرلر:

1906 -1834 22 نفر،

1941-1925 12 نفر،

1946-1941 6 نفر.

12. آذربایجان قوشونونون رییسلری و کوماندرلری:

1906-1830 15 نفر:

قاجار - 4 نفر،

آذرب - 4 نفر،

کورد - 4 نفر،

میلیتی ناملوم - 3 نفر.

1925-1906 10 نفر:

قاجار - 1 نفر،

آذرب - 5 نفر،

میلیتی ناملوم - 4 نفر.

1945-1925 8 نفر:

آذرب - 4 نفر،

فارس - 1 نفر،

میلیتی ناملوم - 3 نفر.

بوتون معلوماتلار ایستیفاده اولونموش ادبیاتدان گۆنورولموشدور

علاوه ایکی

ایران آذربایجانلیلارینین سای (مولا حیظه لر):

1885 - 2 ملن (میلیون نفر)؛

1888 - 1 ملن؛

1896 - 2 ملن؛

1896 - 1 ملن؛

1902 - 1،7 ملن (10-ملن-دان)؛

1904 - 2 ملن؛

1909 - 1،7 ملن؛

1911 - 3 ملن؛
1923 - 22% (12 ملن-دان)؛
1923 - 4 ملن؛
1936 - 26% (10-12 ملن-دان)؛
1936 - 2،5 ملن؛
1941 - 4،5 (6،14 ملن-دان)؛
1942 - 5 ملن؛
1949 - 1951 - 5 ملن
184 845 (15،159،914-دن)

معلوماتلار آشاغيداكيلاردان كؤتورولموشدور؛

49، س. 169؛
64، س. 202، 227؛
65، س. 45؛
76، س. 47؛
78، س. 26؛
82، س. 34-36؛
84، س. 400؛
91، س. 39؛
163، س. 374؛
198، س. 79؛
200، س. 593؛
201، س.
203؛ س. 2؛
224، 1923، 2N، س. 90؛
233، 1911، 4N، س. 107.

علاوه اوچ

آذربايجان اھالی سینین سايبی (زنجانسيز، مولاھيظہلر):

1881 - 2 ملن؛
1899-1319 ہ. - 1،5، ملن؛
1902 - 1،4 ملن؛
1911 - 2 ملن؛
1917 - 2،5 ملن؛
1923 - 2،5 ملن؛

1931 - 2 ملن؛

1936 - 1،8 ملن-دان چوخ؛

1938-1939 - 4،5 ملن؛

1941 - 2،5 ملن.

معلوماتلار آشاغيداكييلاردان گؤتورولموشدور:

63، س.139؛

64، س.226؛

70، س.25؛

76، س.136؛

82، س.3؛

95، س.3؛

124، س.151؛

125، س.658؛

176، س.49؛

233، 1911، №14، س.429؛

235، 29.12.1941.

گیریش

- 1- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт.дисс.автор. Баку 1949.
- 2- Хəндан С, Ədəbiyyatımızın dənəni və bugünü, Bakı, 1980. Uğur yolu, Bakı 1987.
- 3- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. М.1957, с.303
- 4- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. “Краткие сообщения Института Народов Азии”. 1964, №77, с.45-60
- 5- Иванов М.С. Иран- Национальные процессы в странах Ближнево и Среднево Востока- kitabında М., 1970 s. 86- 124
- 6- Орада, s. 118
- 7- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране -Национальные проблемы современного Востока кит. М.1977 с.88- 89.
- 8- Белова Н.К., Никитина В.Б. Ираи-Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX-начало XX) кит. М..1973, с.101-118
- 9- Сеидов Р.А. О национальном формировании азербайджанцев в Иране. Yaxın və Orta Şərqdə milli- azadlıq məsələləri - kit, B, 1985 s, 36-89
- 10- Orada, sş 62- 84
- 11- Сənubi Azərbaycan tarixini oçerki (1828- 1917), Bakı, 1985, s. 214- 215
- 12- Richard w- Cottom- Nationalism in Iran. Pittsburg. 1967. P. 118- 133

بیرینجی فصیل

- 1- Пучков Г,И, Этническая ситуация в Океании. М., 1983, с.147
- 2- Смирнов К. Персы. Тифлис. 1917, с.11.
- 3- Беар В. Персия и персидская смута. Fransızcadan tərcümə. СПб, 1912, с.116.
- 4- Богданов Л.Ф. Персия в его географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. СПб, 1909, с.44.
- 5- Orada, s.47.
- 6- Yenə orada, s.9, Смирнов К., Göstərilən əsəri, s. 10-11.
- 7- Беляев Дм. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис 1906, с.50,53,54,56,57.
- 8- Ильенко И, Очерки Персии, СПб, 1902, с.47. Медведев А.И. Персы СПб, 1909, с.390;

9- علیخان م.م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران، 1326. محمد حسین خان اعتماد السلطنه، کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری. همین مؤلف کتاب درالتیجان فی تاریخ بنی اشکان. 1310 قمری. سپهری م. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری. جلد 1. خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344.

10- دهقان احمد. سرزمین زردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخ رضائیه. تهران، 1348، صص 238-239، 358-357.

11- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان. 1329، محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1256). جلد 1، نادر میرزا تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران 1351، تربیت محمد علی. زاد و بوم تبریز، 1319 قمری

12- نادر میرزا Göstərilən əsəri

13- Azərbaycan türkcəsi kimi başa düşülməlidir, çünki nəzərə alınmalıdır ki, bütün göstərilən etnoqrafik qruplar öz dillərini türk dili adlandırırlar. - Elmi Redaktor.

14- Türk Yurdu. 1911, nömrə 14. S. 419

15- ناصرالدین شاه قاجار. سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی). تهران، 1362، ص. 58

16- - نادر میرزا Göstərilən əsəri, s.215

17- Orada, s. 38

18- محمد حسین خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1. ص 24

19- میرزا محمد کریم ابن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، ص 17

20- Məhəmmədof. M. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bk1, 1982, ss38- 39

21- نامه دانشوران ناصری. 1296 قمری، جلد 1. ص 367

22- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب احمد. استانبول، 1312 قمری، ص 9

23- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис 1905, с. 12,15,17,84,

24- Атрпет, Мамед-Али шах. Народное движение в краю Льва и Солнца, Александрополь, 1909, с.43; Атрпет, Рахимхан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь. 1910, с.19,23,25,

25- Тақиєва. Ş. . XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964;

Демин А.И. Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития) М. 1977; Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX - начале XX века. М., 1974

26- لمبتون ك. س. مالک و زارع در ایران. تهران 1339

27- Материалы по изучению Востока, Сиб. 1909, 1 buraxılış s.11.

28- Материалы, 1 buraxılış s.11.

29- Orada, s.57.

30- Tığranov L.F. Göstərilən əsəri, s.94-95.

31- دهقان احمد Göstərilən əsəri, s.62 ..

32- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915, II дурах, с.453-454

33- Tığranov L.F. Göstərilən əsəri, s.121

34- Orada, s.124-125, 130-133

35- Yenə orada, s.60

36- Атрпет. Имагат. Страна покленников имамов (персидское духеვენство). Александрополь. 1909. с, 42

37- Атрпет. Имагат. Strana noklonnikov imamov {nersidskoe duxovenst-vo). AleksandronolB. 1909. s,42

- 38- Атрпет, Рахим-хан Сардар... с.13
- 39- Атрпет. Мамед-Али шах... с.15
- 40- Атрпет Mamed- Али шах... с.15
- 41- Богданов Л.Ф. Göstərilən əsəri, s.19
- 42-Материали, II buraxılış, s.480
- 43-(Филатов П.Ф.) Писема из Персии д-ра П.Ф. Филатова, Одесса, 1909, с.13
- 44- Беляев Д.М. Göstərilən əsəri, s.76
- 45- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, СПб, 1912; III, buraxılış, с. 18,51,125
- 46- Сеидов Р.С. Иранская буржуазия... с.36.
- 47- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор.докт.дисс,Баку, 1975, с.3d
- 48- Материалы, I buraxılış, s, 11
- 49- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. تهران، 1327، ص. 186
- 50- Из тегеранского дневника полковника В.А.Косоговского М. 1960, с.8
- 51-Orada, s.13
- 51- ناصرالدین شاه قاجار .Göst əsəri, s. 82
- 53- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия... с.149
- 54- -Yenə orada, s.80
- 55- Yenə orada
- 56- Богданов Л.Ф, Göst. əsəri. S. 19
- 57- Сеидов Р.А. Göst. əsəri. s.150
- 58-Косоковский В.А. Göst. əsəri, s.141
- 59- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 3، ص. 299
- 60- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 5، ص. 21
- 61- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.222
- 62- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.81
- 63- Əlsultan Müzəffərəddin, Göst. əsəri. s.36
- 64- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.102
- 65- Аддуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX - начале XX в. Баку, 1963. с.213
- 66- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. كتاب المثر و الاثار. تهران، 1306 قمری، صص 29- 33
- 67- Orada. s.31
- 68- نامه دانشوران ناصری. جلد 6، علاوه صص 31- 36
- 69-Медведев А.И. Göst əsəri, s.421, 425
- 70-Бартолд В.В. Иран (исторический обзор) Ташкент, 1926, с.31
- 71-Иленко И. Göst. əsəri. s.137

- 72- بامداد م. شرح حال رجال ايران ... تهران، 1350، جلد 3، ص. 393
- 73- يکرننگيان م. ح. گلگون کفنان (تاريخ نظامی ايران). تهران، 1333 (1954)، جلد 1، صص 81- 82
- 74- Yenə orada.
- 75- کروزون ل. ج. ايران و قضيه ايران تهران، 1349 (1970)، ص 754
- 76- Момонтов Н.П., Göst. əsəri. s.91
- 77 -يکرننگيان م. ح. Göst. əsəri s. 93.
- 78- Смирнов К. Göst. əsəri. s..88
- 79- Мамонтов Н.П. Göst. əsəri. s..91
- 80- Смирнов К. Göst. əsəri. s..62-63
- 81- КосоговскиА В.А. Göst. əsəri. s..45
- 82- يغما. 1350 (1971) نمره 6، ص 364-368
- 83- کروزون ل. ج. Göst. əsəri s.667.
- 84- Медведев А.И. Göst. əsəri. s.457-458
- 85- Богданов Л.Ф. Göst. əsəri. s.18
- 86- Смириов К. Göst. əsəri. s,192
- 87- نادر ميرزا Göst. əsəri s. 215.
- 88- Mərağei . Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bəlası. Bakı, 1982, s. 159

ایکینجی فصیل

ایگرمینجی عصرین بیرینجی روعونده ایران آذربایجانلیلارینین میلی شو عورونون اینکیشاف خصوصیتلری.

1- آذربایجانلیلارین میت کیمی فورمالاشماسینین ایلیکین معنوی پروسئسلی، آذربایجان ایجتیماعی فیکرینده میت آنالیسی.

بوخاریدا دئییلدیگی کیمی ایراندا کاپیتالیزمین مئیدانا گلمهسی اولکهنین دونیا کاپیتالیزم امتعه دؤورییهسینه جلب اندیلمهسی ایله باغلی ایدی. بو پروسئس ایرانین ان زنگین و اینکیشاف انتمیش ایالتی، اوز جوغرافی مؤوقعینه گؤره اولکهنین روسیا و اروپا ایله بیر باشا تماسینی تامین اندن آذربایجاندا داها گوجلو صورتده گندیردی. کاپیتالیزم مونسیتلرینین مئیدانا گلمهسی آذربایجان جمعیتی نین سوسیال ایستروکتوروندا دگیشیکلیکلر باش وئرمهسینه - بورژوازی، پرولنتریات، اینتلیگنسیانین فورمالاشماسینا سبب اولوردو کی، بو دا اوز نؤوبهسینده خالقین میلته چئوریلمهسینین اساس شرطیدیر...

ترمه فورمالاشماغا باشلایان یئنی آذربایجان ضیالیسی جمعیتین معنوی حیاتی نین بورژوازیانین طلبلرینه اویغون صورتده دگیشیکلیکلری اوغروندا موباریزه داخیل اولموشدور. بو مقصدله خاریجه قزنت و کیتاب نشرینه باشلانیر، اولکده سیاسی و مدنی جمعیتلر، یئنی تیپلی مکتبلر تشکیل انتمگه جهدلر گؤستریلیردی. آذربایجانلیلارین همین ساحده فعالیتینین بیر چوخ جهتلری ماعاریفچیلر، 1 ماعاریف، 2 کیتاب نشری، 3 مطبوعات، 4 تناثر 5 و س. حاقیندا یازان کچمیش سوونت و ایران مولفیلرینین اثرلرینده اولدوقجا گنیش عکس اولوندوغوندا، بیز بورادا آذربایجانین مدنی اینکیشافی نین او حادیته لرینی نظرده کچیرمگیک کی، میلی حیاتی ن اوپانماسینا دلالت اندیر، میلی شو عورون اینکیشافی نین سورعتلندیریردی.

معنوی و مدنی حیاتدا باش وئرن یئنیلشمه نین انتنیک دیلله باغلی ساحلری احاطه اندیگینی نظره آلاراق ایراندا، او جومله دن آذربایجاندا اینکیشاف دیلی نین فونکسیونال رولو حاقیندا قیسا دا اولسا دانیشماق ضروریدیر.

آذربایجاندا داخیلی و میلنتر آراسی شیفاهی اونسیتین اساس واسیطهسی آذربایجان دیلی ایدی. شیفاهی اونسیت واسیطهسی کیمی آذربایجان دیلی ولیعهد- والینین سارا ایندا گنیش ایشله نیردی، موعلملرینین چوخونون نه عرب، نه ده فارس دیلینی بیلمه دیگی مکتبخانالاردا 6 آخوند ایله شاگرد آراسیندا، عرب و فارس دیلینده کی فنلرین ایضاحیندا اساس واسیطه رولونو اویناییردی.

آذربایجان دیلینین تاریخین اینکیشاف انتمیش یازی عنعنه سی، خصوصن دونیوی و دینی پونزیاسی وار ایدی. بو دیلده موختلیف دؤورلرده موختلیف ساحلرده اثرلر یازیلیمیش و نشر اندیلمیشدیر. بیزیم فیکریمیزجه، اساس جهت اوندان عیبارت ایدی کی، مکتبخانالارین تدریس متود و پرینسیپلری، اؤیرنیلن فنلر و کیتابلار (بونلارین آراسیندا آذربایجان دیلینده پونتیگ تپولولاردا راست گلینیردی) عرب و فارس دیلینده تحصیل آلمیش آذربایجانلییا اوز آنا دیلینده سربست صورتده یازماق و اوخوماق ایمکانی وئریردی. بونولا بنله اوزون تاریخی عنعنه یه اویقون اولاراق علم، کارگوزارلیق و س. ساحلرده فارس دیلی ایشله نیردی. بیر چوخ عامللرین و خصوصن بو ایکی دیلین داشیبیلارینین آذربایجاندا بیرباشا کوتلوی اونسیتی نین اولماماسی سایهسینده ایالتده آذربایجانلیلارین جوزی بیر حیصهسی فارس دیلینی موکمل بیلیردی. مثالین بو جهتی نین هله اون دوققوزونجو عصرین سونوندا تانیمیش اینگیلیس شرقشوناسی ای. براون قنید اندهرک یازمیشدیر کی. آذربایجاندا فارس دیلینی بیلنر انله تاثیر باغیشلاییرلار کی، سانکی بو دیلی مکتبه یا دا سیاحت زمانی اؤیرنمیشلر. 7. آمستوفی نین بنله بیر قنیدی کی، ولیعهد مظفرالدین میرزه نین بوتون ساری آدمالری آذربایجاندا دانیشیردی، 8. اونو گؤستریر کی، آذربایجانا دؤولت خیدمتینه گلیمیش و اورادا بیر مودت قالان فارس مأمورلاری تنزلیکله ایکی دیللی اولوردولار، بونا گؤره ده رسمی دیلین رولو داها آز حیص اولونوردو، چونکی بو دیل آنجاق یازیلی ساحه ایله محدودلاشیردی. ان اساسی ایسه بو ایدی کی، فارس دیلینی یازیلی ساحده ایلک نؤوبهده آذربایجانلیلار (ضیالیلار، مأمورلار) اؤزلری ایشله نیردی، بونا گؤره ده فارس دیلینی اوستونلوگو فارسلا رین آذربایجاندا اوستونلوگون سیمولو دئییلدی. ایران اوردوسونون سیراوی و ظابیط کورپوسونون تشکیلی پرینسیپینه اویقون اولاراق آذربایجان دیلی آذربایجانلی حربی حیصه لرده اساس شیفاهی اونسیت واسیطهسی ایدی.

فارس دیلی آذربایجانلی حربی حیصه لرده باشقا ساحلرده اولدوغو کیمی یازیلی ساحه یه خیدمت اندیردی. کازاک بریقاداسیندا دا شیفاهی ساحده آذربایجان، یازیلی ساحده فارس دیلی ایشله نیردی. 9 اوردودا آذربایجان دیلینی ایشله نمهسی اولکهنین موختلیف رایونلاریندا آذربایجان دیلینی تاثیرینی گوجلندیریر، آذربایجان دیلینی موختلیف دیالکتلرینین (خصوصن آذربایجاندا) یاخینلاشماسینا خیدمت اندیردی.

بئلهيكله، نينكي آذربايجان، انلهجه ده بوتون ايران اوچ ديئلي اولماسا دا ايكي ديئلي ايدي. محمد حسن خان اعتماده-السلطنه يازيردي: "اعلاحضرتلري چوخ واخت فارس و تورک ديئلرينده دانيشير و صؤحبت اندير كي، بونلار دا ايران دؤولتي نين عومومي ديئلر يدير. 10"

يازيلي دؤولت ديئلي کيمي فارس ديئلي آذربايجانديئلي رايونلاردا، آذربايجان ديئلي ايسه شيفاهي ساحهده ايرانين موختليف رايونلاريندا (ايک نؤوبهده آذربايجانليار ياشايان منطقه لرده) و حياتين موختليف ساحلرينده ايشلنيردي.

اولکهنين مدني اينکيشافي آذربايجان ديئلي نين ايشلنمه ساحلرينين گننيشلنميسي و اينتنسيولشميسينه سبب اولوردو. ديئيلنلر ايک نؤوبهده کيتاب چاپينا عايددير. معلوم اولدوغو کيمي، کيتاب چاپي معنوي ايستحصالين نتيجلرينين موباديله سيني، مدنيتين دمورکاتيکلشميسيني، گننيش کوتلهلرين مدنيتنه جلب اولونماسيني سور عئلنديرير. ايراندا کيتاب نشري 1818-جي ايلده تبريزده مئيدانا گلش و اون دوقوزونجو عصرين 40-جي ايللريندن سور عتله گننيشلنمگه باشلامش و اوپ. شتقلوونين معلوماتينا گوره تبريزده دايم بير نچه کيتاب چاپي چاپخاناسي فعاليت گؤستر ميشدير. 11 بو چاپخانالاردا اساسن فارس، عرب ديئلرينده و آز ميقداردا آذربايجان ديئلينده کيتاب چاپ انديليردي. بونولا بئله اون دوقوزونجو عصرين ايکينجي ياريسيندا آذربايجان ديئلينده داش باساماسي ايله چاپ انديلمش کيتابلارين چوخو تبريزين پايينا دوشوردو. تبريزده چاپ انديلن کيتابلار آراسيندا اساس يئري چوخ دفعه لرله تکرارن نشر انديلن پوئزيا تولولاري توتوردو. تبريز چاپخانالارينين محصوللارينين چوخونو ژانر و مؤوضوع محدودلوغو، گؤهنلمش اوسلوبو فورمالار فرقلنديريدي. آذربايجان ديئلينده کيتابلار تئهراندا چاپ انديليردي. 12

اون دوقوزونجو عصرده آذربايجانليار طرفيندن ياراديلان آذربايجان ديئلي ادبيات، خصوصن، پوئزيا، کاپيتاليست ايجتيماعي موناسيبتلرينين اينکيشافي شرايطينده جمعيته باش وئرن معنوي اخلاقي دگيشيکليکلري عکس انتديرير. ديئيلنلر ايک نؤوبهده محمد باقر خالخال (1830-1893)، حاجي مهدي شکوهي (1829-1893)، صراف حاجي رضانين (1907-؟) ياراديجيلغي اوچون خاراكتريکدير. اونلار اؤز رئاليست اثرلرينده موعين دمورکاتييزم و هومانيزم مؤوقعييندن اينسانلار آراسينداکي موناسيبتلرده داها عدالتلي، داها موترقي پرينسيپلرين برقرار اولماسي اوغروندا چيخيش انديردير. بونولا بئله، اونلار آذربايجانليارين صيرف ميلي منافعيندن چوخ اوزاق ايديلر، بونا گوره ده اونلارين اثرلرينده ميلي غايه لري ادبي (ليريک يا خود ائپيک) قهرمانين ايستکلرينده، احوال-روحيه سيند، حيسلرينده عکس اولونان بوتؤو آذربايجانلي اوبرازي يوخدور. قهرمانين حيس و هيجانلاريندا اساس يئري سوسيال عدالتسيزليگين، نيظامسيزليگين بيلاواسيطه کؤکلري، جمعيته اينسان لياقتيني تاپدالايان ديگر فسادلاري توتوردو.

اينسان موناسيبتلرينده عنعنوي نورمالارين سينديريلماسي و يئني فورمالارين مئيدانا گلميسي نين ضرور ييلگيني درک ائتمک ايجتيماعي حياتدا باش وئرن سوسيال-ايقتيصادي دگيشيکليکلر شرايطينده مومکون ايدي.

بو دگيشيکليکلر موترقي قوولرين، يئني تيپلي خصوصي مکتبلر تشکيل ائتمکله تحصيل ايشيني دونيوي يولا چيخارماق سعيلرينده داها گننيش درجهده عکس اولونوردو. ايک يئني تيپلي خصوصي مکتب 1887-جي ايلده آذربايجاندا يئني معاريفين بانيسي ح. رشديه طرفيندن تشکيل اولونموشدو. درس لرين تشکيلي و تدريس اينسپانلار آراسينداکي ايله ياخيندان تائيش اولان ح. رشديه اؤز ييلگيني خالقي نين خيرينه تطبيق ائتمک قرارينا گلدي، لاکين جمعيته معنوي حياتيني نظارت ائتندا ساخلاماغا چاليشان روحانيلرين شيددنتلي موقابميتنه راست گلدي. بوتون چتيلنلرله باخماياراق، او، اوشاقلار يئني اوصوللارلا درس دئمکده داوام انديردي.

قئيد ائتمک لازيمدير كي، آذربايجاندا معاريفين اينکيشافي نين يئني و اساسلي مرحله سي اوچون سحيه وي جهت ايبتيدايي صينيفلر اوچون آذربايجان ديئلينده ايک درسليکلرين مئيدانا گلميسي ايدي.

بئله كي، 1893-جو ايلده ايبتيدايي صينيفلر اوچون ميرزه صادق ابن مولا اسد تبريزينين آذربايجان ديئلينده "دفتري ادبيه" درسليگي نشر انديلميشدير. موليف تدريس مقصديني ادبي ديئله يازيب اوخوماق وئرديشلري وئرمکده گؤرور، هر بير اوشاغا اؤز انا ديئلينده ساده دن مورکبه منتودو ايله تعليم وئرمگي مصلحت گؤروردو. 13 درسليک بير نچه موستقيل درسليگي عوض ائده رک بير سيرا فنلردن موختليف معلوماتلارلا زنگين ايدي. لاکين بو درسليکده تعليمين ايک دفعه رشديه طرفيندن اونون "وطن ديئلي" (1894) درسليگينده تطبيق انديلن و چوخ قيسا مودتده انا ديئلينده اوخو و يازي وئرديشلرينه صاحيب اولماق ايمکاني وئرن سس منتودو اؤز عکسيني تاپماميشدير.

بئله يکله، جنوبی آذربايجانين تاريخينه ايک دفعه اولاراق آذربايجانلي اوشاقلار اؤز ديئلينده ساواد آلماغا باشلاديلار. بو همين رنگيونا آذربايجان يازيلي ديئلي نين فونکسيونال رولونون گننيشلنميسي، اوسلوبو زنگينلشميسي دئمک ايدي. بئله كي، "دفتري ادبيه" درسليگي مکتبخانا (روحاني ايبتيدايي) ايله يئني تيپلي مکتبلر آراسيندا کنجيد مرحله سي تشکيل ائدن محله مکتبلرينده گننيش ايسنيفاده اولونوردو.

آ. عبداللایون يازديغينا گوره، "وطن ديئلي" درسليگي "قيسا مودتده جنوبی آذربايجانين هر طرفينه ياييلدي، 14

بونولا ياناشي قئيد ائتمک لازيمدير كي، بو، آذربايجاندا آذربايجان ديئلينده تدريس کنجيد باشلانميسي ايدي، اونا گوره ده آنجاق تدريس بيرنجي ايلي آذربايجان ديئلينده آپاريليردي. مسالهنين بو جهتين ايلي آذربايجانلي مؤلفلر خصوصي قئيد ائتميشلر. 15 ماراقلير كي، 1897-جي ايلده تئهرانا کؤچمگه مجبور اولان ح. رشديه پابتاخندا ايک يئني تيپلي خصوصي مکتب تشکيل ائتمش و بورادا همچنين اؤز "وطن ديئلي" کيتابيني دا تدريس ائتميشدير. 16

لاکین هنج ده موعلملرین (چوخو عینی زاماندا مکتبلرین صاحیبی ایدی) هامیسی الیفبانی آنا دیلینده اؤیرنمگین موترقیلیگی ایدنیا سینی درک انتمیردی. اونلاردان بعضیلری نینکی یئنی اوصول و درسلیکلره کئچمه دیلر، حتا فارس دیلینی مومکون قدر تنز اؤیرنمک اوچون شاگیردلره مکتبه آنا دیلینده اونسیت ساخالماغی بئله قاداغان انتمگه چالی شیر دیلار. 17

روحانیلرین مو قوامیتینه باخما یاراق، یئنی تیپلی مکتبلرین سایه (1905-1911-جی ایل اینقیلابینا قدر تیریزده 15 بئله مکتب وار ایدی)- آرتیردی، بو دا اؤز نؤوبه سینده مکتب پروقرامی نین اونیفیکاسیاسینی، موعلملرین سعیرلرینین علاقه لندیریلمه سینی طلب اندیردی. همین مسالهلرین حلی یولوندا 1899-1900 (1318)-چو ایلده اساسن مکتب مودیرلریندن عیبارت اولان آذربایجان ماعاریف انجومي تشکیل اندیلدی، تدریسین تقریبی پروقرامی: حساب، هندسه، عرب دیلی، قران، جوغرافیا، تاریخ و س. فنلری احاطه اندن فنلرین سیاهیسی ترتیب اندیلدی. 18 ماعاریف ساحه سینده هنج بیر دؤولت نظارتی اولمایان شراییطده مکتبه تدریسین بوتون جهتلری مکتب مودیرلری و موعلملردن، همچنین تکلیفلری حوقوقی و قانونی قوهیه مالیک اولمایان ماعاریف انجومنیندن آسلی ایدی.

دیگر طرفدن، مکتب ماعاریف ساحه سینده هر جور یئنیلگیه مو قوامیت گؤسترن روحانیلرین جیدی نظارتی آلتیندا ایدی. لاکین بوتون مانعهلره باخما یاراق یئنی تیپلی مکتبلر تدریج یاشاماق حوقوقو الده اندیردی. بئله لیکله، آذربایجان میلی ضیالیلاری آذربایجان ماعاریف نین موعاصیرلشمه سی یولوندا چوخ موهوم آدیم آتمیش اولدو. هم ضیالیلاری، هم ده موترقی طبقه لری ایلک نؤوبه ده مکتب و ماعاریف اینکیشاف انتمگه اولان بورژوازیانین طلباتینا اویقونلاشدیرماق مسالهلری مشغول اندیردی. بونا گؤره ده مکتب تحصیلینی دونیوی رنلسلر اوزرینه کئچیرمک، یازی و اوخونون ایلکین وردیشلرینه تنز بییلمک اوچون الیفبانی آنا دیلینده اؤیرنمک ضروری ایدی.

بئله لیکله، آذربایجان دیلی ماعاریف سیستمنه داخل اولموش، اونون اینکیشافی و فونکسیالارینین گنیشلمه سی اوچون ایمکان یارانمیشدی. بوتون بونلار آذربایجان ضیالیلارینین بیر حیصه سینده میلی شو عورون اویاندیغینی گؤستریردی. بو مساله ایله باغلی اونو دئمک لازیمدیر کی، آذربایجان دیلین ماعاریف سیستمنه داخل اولماسی تکجه میلی شو عورون وضعیتی سجه لندیرمیر، هم ده موترقی آذربایجانلی طبقه لری رنالیست، مدنی، بورژوا شو عورونون سویه سینی عکس اندیریردی. بونو آذربایجانلیلارین مطبوعات ساحه سینده فعالیتی ده تصدیق اندیردی. آذربایجانلیلارین فارس دیلینده موهاجیر قزنتلری نشرینده گؤستر دیکلری فعالیتلر باره ده معلوم فیکرلری تکرار انتمگه احتیاج بوخورد. 19

بیزی ایلک نؤوبه ده ایراندا آذربایجان دیلی مطبوعات ماراقلاندیریر. اولجه اونو قئید اندک کی، آذربایجانلیلارین تورکیه ده تورکجه، شیمالی آذربایجان و زاقافقاز بیادا آذربایجانجا و کریمدا کریم-تاتار دیلینده نشر اندیلن قزنت و ژورناللاری اوخوماق ایمکانلاری وار ایدی. 20

ق. کندلی-هنریسچی نین یازدیغینا گؤره، آذربایجانلیلار روسیانی ایلک تورک قزنتی "اکینچی" (1875-1877) قزنتینی نینکی اوخویور، هم ده اونونلا فعال صورتده امکدشلیق اندیردی. 21

"ترجمان" (1883-1917) قزنتینده درج اندیلیمیش بیر مکتوبدان معلوم اولور کی، ایراندا همین قزنتی ده آلیب اوخویوردولار. مکتوبدا او جو مله دن دئییلیر: "ترجمان" ای بیئلر بورادا دا (تههراندا - و.م.) واردیر، لاکین آذیر" "...ترجمان" ای جلب اندنلر اساسن آذربایجان توجارلاریدیر کی، بونلار آتشی-آتشی بندلرینیزی محلی دوستلارینا ترجمه انتمکدن گئری دورمایرلار. اومیدواریز کی، تیریزده اولدوغو کیمی تدریج تههراندا دخی اولدوقجا یول بولا جاقدیر". 22

بئله لیکله، آذربایجانلیلار نینکی اؤز دیلینده و قوهوم دیلرده قزنت اوخوماق، هم ده اونلار مطبوعات واسیطه سی ایله یئنی، موترقی ایندیالاری نیمه سمک، اینکیشاف انتمگه اولان رنگارنگ دونیا ایله اونسیت یارتماق ایمکانینا مالیک اندیلر.

بونونلا بئله تیریزده فارس دیلینده قزنتلرین اون دوققوزونجو عصرین اورتالاریندان نشر اندیلمه سینه باخما یاراق 1905-جی ایل قدر آذربایجاندا آذربایجان دیلینده مطبوعات اورقانی چاپ اندیلمه میشدیر. حالبوکی اینقیلابدان اول بورادا بو و یا دیگر ایلرده، دؤولت و آیری-آیری جمعیت و شخصلر طرفیندن 20-ه قدر قزنت و ژورنال نشر اندیلیمیشدیر.

گؤروندوگو کیمی جمعیتین حیاتیندا باش وئرن کاپیتالیستجه سینه دگیشیکلیکلر آذربایجان آذربایجانلیلارینین مدنی حیاتیندا داها گنیش احاطه انتمیشدی.

آذربایجانلیلارین مدنی فعالیتلرینده بورژوا ایجتیماعی موناسیبتلرینین مؤحکملمه سی و اینکیشافینا یؤنلیمیش فعالیتین مضمونو آپاریچی رول اویانیردی. آذربایجان خالق نین مدنی اینکیشافی آذربایجان دیلینی ده احاطه اندیردی، اونون یازیلی ایشلمه ساحه لری نین گنیشلمه سینه یاردیم اندیردی. بوتون بونلار آذربایجانلیلارین خالق مرحله سیندن میلته مرحله سینه کئچیدین ایلکین تظهورلری ایدی، هر چند بو دؤورده آذربایجان ایجتیماعی فیکرینده بیر مستقیل سوسیال-انتتیک اورقانیزم کیمی تصور اندیلن آذربایجان میلی ایدنیا سی مؤوجود دئییلدی.

"میلته" ایصطیلاحی نین اوزون تاریخی وار و شرق خالقلارینین سؤزلوگونده ایسلام دینی نین منیدانا گلمه سی ایله هم دینی، هم ده دینی بیرلیکلری بیلیرن بیر سؤز کیمی 23 مؤحکملمگه باشلامیشدیر. لاکین اون دوققوزونجو عصرین اورتالاریندان بو ترمینین ایشلمه سینه یاردیم ایجتیماعی فیکرین، هم ده ایراندا باش وئرن سوسیال-ایقتیصادی دگیشیکلیکلرین تاثیر ایله ایرانلیلارین دونیا گؤروشونده گندن دگیشیکلیکلری عکس اندیرن

يئنيلىكلار مۇنداقا كۆرسىتىدۇ. اۇن دوققوزونجو عصرين ايكنجى- ياريسيندا "مىلت" تۇرمىنى تىكجە دىنى بىرلىگى دىئىل، ھم دە مۇستقىل اۆلكەلر يىن اھالىسىنى، عومومىتلە بو و يا دىگر علامتە گۇرە سۇچىلن اىستەنىلن سوسىيال بىرلىگى بىلدىرىدى. 24

"مىلت" اىصطىلاحي آذربايجان ماعارىفچىلرى طرفىندە عىنى عىنى معنادا ايشلەنىردى. بوخارىدا قنىد اندىلدىگى كىمى، آذربايجان ماعارىفچىلرىنىن، خوصوصن زىن العابدین مراغەمى (1837-1910) و عبدالرحيم طالوفون (1834-1911) يارادىجىلىغى اولدوقجا گىنىش اۆيرەنىلمىشىدۇر. لاکىن، آذربايجان ماعارىفچىلرىنىن آذربايجانلىلار يىن مىلى اويانىشىنا، مىلى منافىعنه، ايراندا مىلى موناسىبتلرە موناسىبتلرى تىققاتچىلار يىن. دىقنىدىن كىناردا قالمىشىدۇر.

مثلا، ع.طالوف يازىردى: "بىز بىر اۆلكەنىن (بلد) ساكىنلرىنى جاماعات، بىر دۆلت طرفىندە بىرلەشدىرىلن بىر نىچە اۆلكەنىن اھالىسىنى ايسە مىلت آدلانىدىرىق". 25 بورادان گۇرونور كى، ايرانىن اھالىسى، ايران جمعىتى مىلت، آذربايجان اھالىسى ايسە جاماعات تىكىل اندىردى. بو تۇرمىن اىستەنىلن دۆلتىن اھالىسى اوچون دە دوغرو ايدى. بورادا اوروپا اىجتىماعى فىكرى روخوندا مىلتىن اساس علامتى كىمى دۆلت چىخىش اندىردى. لاکىن آذربايجان ماعارىفچىلرى مىلت تۇرمىنىنىن ايشلەنىلمەسىندە ھىچ دە ھمىشە قنىد اندىلن معيارى گۇزلەمىردىلر. ھمىن تۇرمىن دىگر تىعین اندىجى سۇزلرە دىنى بىرلىگى (موسلمان، ياخود اىسلام مىلتى)، انتنىكى بىرلىگى (تاتار مىلتى) اىنصىباطى، اراضى بىرلىگىنى (خوراسان مىلتى) و س. دە ايفادە اندىردى.

بوندان علاوه، آذربايجان ماعارىفچىلرىنىن اثرلرىنىن ھر طرفلى تحلىلى گۇستىر كى، اونلار يىن مىلتىن حىياتىنىن و وارلىغىنىن موختلىف شىرطلرى، ھم ايران جمعىتىنىن، ھم دە بوتۇلولوكدە بشر جمعىتىنىن انتتو-مىلى اىستروكتور و حاقىندا موعىن تصورىلرى وار ايدى. آذربايجان ماعارىفچىلرىنىن اثرلرىندە آشاغىداكى تۇرمىنلرە راست كلىنىر: مىلىت، قومىت، مىلى، آنا دىلى، قۇوم، طايفا، مىلى شوغور و س. قنىد اندىلن تۇرمىنلر گۇستىر كى، آذربايجان ماعارىفچىلرى "مىلت" مفھومو آلتىندا تىكجە ھر ھانسى دۆلتىن اھالىسىنى (ياخود سىياسى مىلتى) دىئىل، ھم دە انتنىك بىرلىگى باشا دوشوردولر، ھرچند خالق و مىلتى انتنىك بىرلىگى اىنكىشافىنىن اىكى مرحلەسى كىمى فرقلندىرىدىلر دىئىلنلر آناچاق ماعارىفچىلر اوچون بوخ، ھم دە بوتۇلولوكدە ضىالىلار يىن چوخو اوچون خاراكتىرىك ايدى. بو جھتدن م.ح. تىرىبىن "زادبوم" اثرى چوخ سىجىھىدىر. اثر مولىفە معلوم اولان اوروپا ايشلرى اساسىندا تىرتىب اندىلىپ، انتتوقرافىا، بشر جمعىتىنىن واحىد منشاى، اونون موعاصىر مۇتائانتىك بىرلىكلرى حاقىندا بىر سىرا معلوماتى احاطە اندىر. مؤلىف آرې (آرىا) خالقلىرى عالىسى، اونلار يىن منشاى، عىنى كۆكدن اىرلما لارى اطرافىندا گىنىش بحث اچىر. مؤلىف قنىد اندىر كى، آرېلر قدىمدە اوخشار آنتروپولوژى جىزگىلرە مالىك، دىن، عنىنە، دىل بىرلىگى اولان واحىد مىلت تىكىل اندىردى. داھا سونرا مؤلىف آرې خالقلىرى عالىسىنىن تىركىب حىصەسى كىمى ايرانىن اھالىسىنىن تصورىنى وئىر. او، اۆلكە و اھالى حاقىندا معلوم جوغرافى و اىستاتىستىك معلوماتلار قنىد اندىر، اھالىنى دىنى قورولوشونو ساىي ابلە بىرلىكدە گۇستىر، لاکىن اونون رىئال انتتولىقوىستىك اىستروكتورونون اوستوندن سوكتلا كىچىر. 26 باشقا سۇزلە او، ايراندا واحىد دىلى، عادت-عننى لرى، منشا بىرلىگى اولان آذربايجان (تورك) انتنىك بىرلىگىنىن مۇوجودلوغونو اىنكار اندىر. دىئىلنلردن بىلە نىجىھە گلمك اولار كى، آذربايجان ضىالىلار يىن ايرانىن اھالىسىنى واحىد مىلت كىمى قىبول اندەرك آذربايجانلىلار يىن اىرىجا، مۇستقىل انتنىك بىرلىك كىمى اىيرىمىردىلر، ھرچند ماعارىفچىلرىن و دىگر مؤلىفلرىن اثرلرىندە قنىد اندىلن موختلىف خاراكتىرلى معلومات، تصورىلر و س. اساسىندا ايران جمعىتىنىن انتتومىلى قورولوشو، ايران آذربايجانلىلار يىن حاقىندا موعىن تصورىلر اندە انتمك مومكون ايدى. مثلاً بو اثرلردە قنىد اندىلر كى، ايراندا تورك، بىر سىرا تورك طايفالار يىن اىشاىرلار، آذربايجانلىلار توركدرلر، اونلار يىن اۆز دىلى وار و س.

بىلەلىكلە، آذربايجاندا باش وئرن و جمعىتىن فۇدالىزم فورماسىياسىندان كاپىتالىزمە كىچىد دۇورو، دىنمەلى خالقىن مىلت فورماسىنا كىچىدى اوچون سىجىھى اولان سوسىيال- اىقتىسادى، مدنى دگىشىكلىكلر، آذربايجان انتنىك بىرلىگىنىن مۇستقىل صورتدە اۆز مۇستقىل دىلى، عننى لرى، اراضىسى، اىنكىشاف انتمىش انتتو-وطنپورولىك (عادى سويەدە اولسا دا) شوغورو، دىنمەلى اىلك نۇوبەدە اۆزونو ساخالما و اىنكىشافدان عىبارت اۆز مىلى منافىعى اولماسىنا باخماىراق، آذربايجان ضىالىلار يىن موعىن سىبلر اوزوندن ايران جمعىتىنىن ھمىن جھتلىرىنى درك انتمك سويەسىنە يوكسلە و آذربايجان انتنىك بىرلىگىنىن ايدىنل مودىلنى يارادا بىلمەشىلر. بونا گۇرە دە آذربايجانلىلار يىن تصورىلرندە عىنى دۆلتە و دىلە، عىنى خارىجى و داخىلى پىروبلنلرە مالىك واحىد ايران جمعىتى يا دا مىلتى اىدىئاسى مۇوجود ايدى كى، بو دا ايراندا مۇوجود اولان انتتو-سوسىيال گىرچكلىگە اويقون دىئىلدى. باشقا سۇزلە، آذربايجانلىلار يىن شوغوروندا خالق مرحلەسىندە مىلت مرحلەسىنە كىچىد دۇورونە قىموش آذربايجان انتنىكى بىرلىگىنىن بوتۇو اىنقىكاسى مۇوجود دىئىلدى.

2- 1905-1911-جى اىللر ايران اىنقىلابى و آذربايجانلىلار يىن

مىلى شوغورونون خوصوصىتلىرى

ايرانىن داخىلى سوسىيال-سىياسى ضىدىنلرىنىن كىكىنلشمەسى و خارىجى اسىللىغىن گوجىنمەسى علمى ادبىياتدا كىفاىت قدر ھر طرفلى تىققاتچىلر اندىلمىش 1905-1911-جى اىللر اىنقىلابىنىن 27 باش وئرمەسىنە سىبب اولدو.

بیز قیسا اولاراق، آذربایجانلیلارین اینقیلابی و عکس اینقیلابی حادثه‌لرله ایشتریک، اینقیلابین آذربایجانلیلارین جمعیتین اجتماعی-سیاسی سیستمینده وضعیتین، آذربایجانلیلارین میلی تشکولونه و میلی شو عورونون فورمالاشماسینا تاثیر ایله باغلی مسالهلری نظر دن کنچیرمگه سعی اندهجگیک.

اینقیلابی حادثه‌لر آذربایجاندا 1906-جی ایلین پاییزیندا، شاهین مجلسیه سنجکیلر حاقیندا قانونو ایضا انتمکدن ایمتیناع انتمهسی خبرینین تبریزه چاتماسیندان سونرا و آذربایجانین والیسی ولیعهد محمد علی میرزمنین ایالتده ایران مجلسینه سنجکیلره مانع اولماق جهدلری ایله باغلی اولاراق باشلانیدی. همین دؤورده زحمتکشلرین، اورنا طبقه‌لرین سیاسیلمهسی گوجلنمیش، اونلار تبریزده گیزلی مرکز (مرکز - غنیبی) آدی آلتیندا سوسیال-دموکرات قروبو و قافازدا سوسیال-دموکرات پارتیاسی (ایجتیماعیون - عامیون) تشکیل انتمیشدیلر. تبریزده همین سنجکیلره نظارت انتمک اوچون انجومن تشکیل اندیددی، لاکین تنزلیکه همین انجومن ایلاتنده غیری-رسمی عالی حاکمیت اورقانی چئوریلدی. آذربایجان والیسی نین آتاسی نین خسته‌لیگی ایله باغلی اولاراق تنهرانا کتتمهسی (1906) و اونون اولوموندن سونرا شاه اعلان اندیلمه‌سیندن (1907) سونرا والیسیز قالمیش ایالتده انجومن ینگانه رئال سیاسی حاکمیت اورقانی چئوریلدی.

1906-جی ایلین پاییزیندا 1907-جی ایلین فنورالینا کیمی، یعنی آذربایجان دنپوتاتلارینین تنهرانا گلمه‌رینه قدرکی دؤورده آذربایجانلیلار گیزلی مرکز و انجومنین رهبرلیگی ایله اینقیلابین ان فعال موذافیهه چیلری اییدیلر.

آذربایجان دنپوتاتلارینین (12 نفر دن 7-سی، 2 نفر تنهرانا ایدی) تنهرانا گلیشی، خصوصن پایتاختدا، اینقیلابی قوملرین فعالیتینه یئنی ایمپولس وئردی. آذربایجان دنپوتاتلارینین تشبوئو ایله مجلس شاه و حؤکومه 7 ماده‌دن عیبارت طلب ایرملی سوردو. بو طلبلر روحانیلرین مجلسین ایشینه تاثیرینی ضعیفلمگه، کونستیتوسیا یین اجتماعی مونسیتلری تنظیملمه‌جک یئنی مادهلرین قبول اندیلمه‌سینه، انجومنلر حاقیندا قانون قبول اندیلمه‌سینه یؤنلیمشدی. بنله‌لیکه، مشروطه (کوپستیتوسیا) حرکتی یئنی موباریزه مرحله‌سینه قدم قویموشدور، بو مرحله‌ده اینقیلابی حرکتین داها رادیکال کومپوننتلری آذربایجانلیلارلا: 28 آذربایجان آذربایجانلیلاری، آذربایجان دنپوتاتلاری و تنهراناکی آذربایجانلیلار انجومنی ایله تمثیل اولونموشدو. پایتاختدا آذربایجانلی اینقیلابچیلر اؤز گوجلرینه گؤره ایرتیجاعچی قوملردن ضعیف اییدیلر، لاکین اونلار ایالتین گوجلو سیاسی و معنوی یاردیمینا آرخالانیردی. بونولا بنله تنهرانین آذربایجانلی اینقیلابچیلرینین اساس اینقیلابی بازادان - آذربایجانلار اوزاق اولمالاری 1908-جی ایله عکس اینقیلابی چئوریلش اندهرک مجلسی بوراخا بیلن ایران ایرتیجاعچیلارینا مووقتی اوغور قازانماغا ایمکان وئردی. آذربایجانلیلارین عومومیتله اینقیلابی حادثه‌لرله ایشتریکیندن دانیشارکن اونو دا قئید انتمک چوخ و اییدیر کی، ایرتیجاعچی جبهه‌ده آذربایجانلیلار آپاریجی کومپوننت تشکیل اندیدیلر. بونلار اساسن آذربایجانلی ساری اعیانلاری و یاخینلاری ایله بیرلیکه آذربایجان-قاجار شاه، 29 مجلسیه ان موناخیست عونصورلر آذربایجانلی سعد-الدوله و قاجار احتشام-الدوله، اساسن آذربایجانلیلاردان تشکیل اولونموش و باشیندا شاه قورادیاسی نین ریسی و ساری ناظیری آذربایجانلی امیر باهادور جنگ دوران شاه قوشونو، ترکیبینه اکثریتی (خصوصن، ظابطلرین) آذربایجانلیلار اولان کازاک بریقادسی و س. عیبارت ایدی. بونا گؤره ده دنیه بیلریک کی، پایتاختدا مو عین معنادا آذربایجان ایرتیجاعسی اساس اینقیلابی بازادان اوزاق دوشموش آذربایجانلی اینقیلابچیلارلا غالب گلدی. معلوم اولدوگو کیمی تنهرانا مجلسین قورولماسیندان سونرا اینقیلاب مرکز آذربایجان کچدی و آذربایجان ایرتیجاعچی قوملرین ایالت انجومنینی داغیتماق جهدینه سیلاحلی عوصیانلار جاواب وئردی. بو سیلاحلی عوصیان 9 آی داوام انندی. آذربایجاندا اینقیلاب ایران ایرتیجاعچیلارینین یاردیمی ایله آذربایجان ایرتیجاعچیلارینین آذربایجان اینقیلابچیلاری ایله موباریزه‌سی کیمی تظاهور انتمیشدیر. ایالتده ایرتیجاعچی قوملرین بیرلشدیرلمه‌سینه آذربایجانلی فئودال و خانلار صمد خان شجاع‌الدوله، شجاع نظام، اقبال-السلطنه، رحیم خان سردار، احتشام لیقوانی و س. آپاریجی رول اویناییردی. اونلارین حربی قوملری قاراداغیلار، شاهسونلر، ماکیلار، ماکی کوردلریندن، تبریزین دوهچی محله‌سینین ساکنلریندن عیبارت ایدی. اینقیلابچیلار قارشی دؤیوشن حؤکومت حربی حیصله‌ری بختیارلر، کلخورلار، کاکاونلر، پوستکوهلاری، قزوین و خمسه‌نین پیادا حیصله‌رینی، کازاکلاری و س. احاطه اندیددی. معلوم اولدوگو کیمی قزوین و خمسه‌نین پیادا حیصله‌ری اساسن آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. بنله‌لیکه، آذربایجانلیلار ایراندا و آذربایجاندا اینقیلابی حادثه‌لرله هم اینقیلابچیلارین طرفینده، 30 هم ده عکس-اینقیلابچیلارین طرفینده فعال صورتده ایشتریک انتمیش، بو حادثه‌لرین گندیشینه گوجلو تاثیر گؤستریشلر.

دنیلنلردن بنله نتیجه‌گلمک اولار کی، ایران اینقیلابی دیگر حادثه‌لردن علاوه، مو عین معنادا و درجه‌ده آذربایجان میلیتی داخیلینده سوسیال-سیاسی ضیدیتلرین کسکینلشمه‌سینین نتیجه‌سی کیمی مئیدانا گلمیشدی. هر حالدا اینقیلابین گندیشی و خاراکنتری محض همین ضیدیتلرین کسکینلیگی، گندیش آذربایجان کوتله‌لرینین سیاسی فعالیتی و شو عورلولوگو ایله مو عین اولونموشدور. بورادا ایران جمعیتی نین و ایران جمعیتی نین بوتون ساحهلرینده آپاریجی رول اوینایان آذربایجان خالقینی قباککی اینکیشافی نین خصوصیتلری داها آیدین اوزه چیخمیشدیر. آذربایجانلیلارین هم بوتولوکده جمعیتین، هم ده رنگیونون منافع اوغوروندا اینقیلابی موباریزه‌سی نین قئید اندیلمن خصوصیتلری آذربایجان میلیتی نین آذربایجان چرچیومسینه کونسولیداسیاسینا - بیرلشمه‌سینه مو عین سورعتلندیرجی تاثیر گؤستریردی. آذربایجان خالقینی نین موترقی طبقه‌لری آذربایجاندا و ایرانین دیگر رایونلاریندا (بیلک نؤوبه‌ده آذربایجانلار اولانلار)، همچنین خاربیجه اولان آذربایجانلیلار کونسیتوسیا-اساس قانون، اساس قانونا علاوه لرین قبول و خصوصن، مجلس طرفیندن ایالت انجومنین تانیماسی و اونون فاکتیکی فونکسیالارینین قانونلشدیرلمه‌سی اوغوروندا موباریزه‌ده واحد جبهه‌ده چیخیش اندیدیلر. 31 آذربایجانلیلارین بنله بیر ینگدیللیگی نتیجه‌سینه، تنزلیکه اونلارین طلبلرینن هامیسی قبول اولونوب تامین اولوندو. بیزیم مؤوضو عومور باخیمیندا بو طلبلرین ان موهمو انجومنلر حاقیندا قانونون قبول اندیلمه‌سی طلبی ایدی. 1907-جی ایله همین قانونون قبول اندیلمه‌سی ایله آذربایجان ایالت انجومنی اینقیلاب طرفیندن یاردیمیش یئنی، بورژوا-دموکراتیک حاکمیت اورقانی کیمی تانیندی. انجومنلر حاقیندا قانونا انجومنلر والی و حاکیملر یانیندا اساس مشورتچی اورقان کیمی قئید اندیلمه‌ده، 32 آذربایجان ایالت انجومنی 1906-1909-جو ایللر عرضینده ایالتده یئرلی اوزونو ایدارهنین ینگانه تام صلاحیتلی اورقانی ایدی.

تبریزده عوصیان گونلرینده (1908-1909) ایالت انجومي تبریزده و جنوبي آذربایجاندا عالی حاکمیت اورقانی 33 ایدی. انجومن تهراند اذربایجانلیلار انجومي (1908-جی ایل اییونون 23-ن، همین انجومن ده داغیلانا کیمی)، آذربایجانلیلار طرفیندن ایستانبولدا تشکیل اندیمیش سعادت انجومي ایله یاخین علاقه ساخالیر، مجلسده آذربایجان دئوتاتلارینین فعالیتینه نظارت اندیردی.

باشقا سؤزله، انجومن تکجه آذربایجانین دئیل هم ده آذربایجانلیلارین آشکار (لنقال) سیاسی مرکزی ایدی.

بنلهلیکله، یوخاریدا دئییلنلره اساسن تصدیق ائتمک اولار کی، قنید اندیمیش انجومن آذربایجانلیلارین میلی-سیاسی فورمالاشما مرحلهسینه قدم قویدوغونو گؤستریردی.

بو ایلرده آذربایجانلیلار مستقللیک، آریلما و موختاریت ایدنیاسی ایرملی سورموردولر، هرچند بنله ایدنیایا موجود ایدی، 34 لاکین حیاتی کنچیریلیمهسی مومکون اولمایان ایدنیایا حساب اندیلیردی. 35 تبریز عوصیانی نین یاتیریلما سایندان سونرا آذربایجان فنودال-مولکدار دایرملری آذربایجاندا اوز حؤکمرانلیغینی فاکتیکي اولاراق برپا ائتمیش، داخلی میلی صیدیتلر یئنین اؤن پلانا چیخمیشدی. نتیجهده آذربایجانلیلارین میلی بیرلیگی ضعیفلهمیش، 1911-جی ایله ایران اینقیلابی نین مغلوبیتیندن سونرا، اولار اؤز بورژوا حاکمیت اورقانیندان- آذربایجان ایالت انجومیندن محروم اولموش، دنمهل، میلتن سیاسی فورمالاشماسی زوراکلیقلا دایندیریلیمیش اولدو.

ایران اینقیلابی آذربایجانلیلارین حیاتی نین دیگر جهتلرینی، اولارین ایرانین ایجتیماعی-سیاسی سیستمینده، اولکهنین مدنی حیاتیندا رولونو دا آشکار ائدی. مجلسین مئیدانا گلیمهسی ایله آذربایجانلیلار اؤز دئوتاتلارینین شخصینده ایران جمعیتی نین ایجتیماعی-سیاسی حیاتی نا تاثیر ائتمک اوچون علاوه واسیطه اله ائتمیش اولدولار. مثلا، عالی قانون وئرجهلیک اورقانی نین ایشینده ایشتراک ائتمک آذربایجان وارلی طبقه لرینین الینده، اؤزلرینین منافعی تامین ائتمک اوچون اعتبارلی ضمانت ایدی. آذربایجانلیلارین مجلسین فعالیتینده ایشتراکی بیر سیرا جهتلره سجه لنیردی.

آذربایجانلیلار مجلسده ایکی قروب واسیطه سبله تمثیل اولونموشدولار: آذربایجان دئوتاتلاری و ایرانین آذربایجانلی و غیری-آذربایجانلی رایونلاریندان اولان آذربایجانلی دئوتاتلاری. بنله کی، ایرانین بیرینجی مجلسینه (1906-1908-جی ایلر، اوچ دیگر ایری ایالت (خوراسان، فارس، ایصفاهان) کیمی آذربایجاندا جمعی 12 دئوتات یئر آیریلیمیشدی، تکجه 60 یئر آیریلیمیش پایتاخت-تهران ایستیتنا تشکیل اندیردی. لاکین بیرینجی مجلسه قاجار لار نظره آلینمادان 20 نفره قدر آذربایجانلی دئوتات سئچلمیشدیر.

آشاغیدا اولکهنین دیگر رایونلاریندان دئوتات سئچلمیش آذربایجانلیلارین تام اولمایان سیاهیسی وئرلیر:

1. فتح اللا خان بیگدیلی - قوم
2. حاجی محمد اسماعیل تبریزی - تهران
3. میرزه اسماعیل خان - اراک
4. میرزه ابراهیم خان حکیم-الملک - تهران
5. شیخ ابراهیم زنجانی - زنجان
6. حاجی میرزه علی آغا تورک - خوراسان
7. دبیر سهرابی - تهران 36

بو سیاهییا همدان، قزوین، خوراسان، تهران، ساوا-زرنده و ب. یئرلردن سئچلمیش بیر نجه دئوتاتین آدینی دا علاوه ائتمک اولار.

سئچکیلر حاقیندا ایکنجی قانون (1908) ویلایت و ایالتلرین اهالی نین ساینندان آسیلی اولاراق پروپورسیونال تمثیل اولونما پرنسیپینی موعین ائدی. بو قانونا گؤره آذربایجان مجلسده ان چوخ دئوتات یئر - 21 (1 یئر آذربایجانداکی اثرمنیلر اوچون نظرده توتولموشدو) آدی، تهران 60 یئر عوضینه 15، خوراسان - 12 یئر آدی.

اصلینده، یوخاریدا گؤستریلن سببه گؤره مجلسه داها چوخ آذربایجانلی دئوتات سئچلمیشدیر. آشاغیدا ایرانین دیگر رایونلاریندان دئوتات سئچلمیش آذربایجانلیلارین سیاهیسی وئرلیر:

1. حسین سمیعی ادیب-السلطنه - رشت
2. میرزه قاسیم خان صور ایسرافیل - نیشابور
3. شیخ علی مجتهد ابولونردی - شیراز
4. سید حسین اردبیلی - خوراسان
5. حاجی میرزه یحیا امام جمعه - تهران
6. شیخ ابراهیم زنجانی - ملایر
7. حاجی بویوک خان اسماعیل خان مهاجر اوغلو - خونسار و گلپایگان
8. ابولقاسم میرزه تبریزی - کرمانشاه
9. ابولحسن میرزه تبریزی - مازنداران. 37

بو سیاهییا دا بیر نچه آذربایجانلی دنیوتاتین آدینی علاوه ائتمک اولار.

ایکینجی سنجکی قانونونا گۆره منجلیسه 136 دنیوتات سنجیلمه‌لی ایدی. آذربایجانلی دنیوتاتلار دنیوتاتلارین 22% قدرینی تشکیل اندیردی. آذربایجانلیلار اهالی نین 30%-ه قدرینی تشکیل اندیردیلر، بو حالدا اولار منجلیسه دنمک اولار کی، غیری-برابر تمثیل اولونموش اولورلار.

بوندان باشقا بو ایللرده آذربایجانلی ناظیرلرین ده سایه چوخالیدی. اولکی ایللرده اولدوغو کیمی اولار یئنه ده موختلیف ویلایت و ایالتلره والی و حاکیم تعیین اندیلر دیلر. آذربایجانلیلارین منجلیسه و ایداره سیستمینده نیسبتن گنیش تمثیل اولونمالاری اولارین ایران جمعیتینده توتوقلاری سیاسی - اجتماعی مؤوق و اوینادیقلاری فعال روللاری ایله ایضاح اولونا بیلر.

بئلملیکه 1905-1911-جی ایللر ایران اینقیابیی آذربایجانلیلارین یوخاری دایرلرینه هم اؤزلرینین صینفی، رنگیونال، هم ده ایران دؤولتینین عمومی منافعی قوروماق اوچون یئنی ایمکان وئریش اولدو.

اینقیلاب ایللرینده آذربایجان و آذربایجانلیلارین مدنی اینکیشافی اوچون ده الوزیشلی شرایط یارانیدی. لاکین آذربایجانلیلارین اساس اعتباری ایله انتتیک دنیل، سوسیال بیرلیک کیمی حرکت ائتمه‌لری سایه‌سیند، ویلایتین مدنی اینکیشافی و آذربایجانلیلارین بو ساحه‌ده فعالیتی اوچون بیر سیرا خصوصیتلر خاراکتیریکی ایدی کی، بو دا آذربایجان دیلینه موناسبتده داها آیدین اؤزونو گؤستر میشدیر.

بئلملیکه، 1906-جی ایلین دنکابر آیین 30-دا موظرالرین شاه طرفیندن ایضالانان اساس قانوندا دؤولت دیلی حاقیندا ماده یوخ ایدی. بونولا بئله منجلیس دنیوتاتی نین ایستاتوسونو موعین اندن 4-جو مادهیه اساسن دنیوتاتین فارس دیلینده ساوادی (اوخویوب یازماغی باجارمالی) اولمالی ایدی. بوندان علاوه ایالت و ویلایت انجومنلری حاقیندا قانونون 9-جو ماده‌سینه گۆره انجومه عضو سنجیلن شخصلرین ده فارسجا ساوادی اولمالی ایدی. بو فاکتی دیگر دیلره و دنمه‌لی ایرانین غیری-فارس میل و خالقلارینا قارشی چنوریلیمیش فاکت کیمی قبول ائتمک اولارمی؟ پرنسیپ اعتباریله بو مادهلر میلتهجی خاراکتیر داشیبیردی. لاکین ایرانین او زمانکی کونکرئت شرایطینده بو مادهلر فنودال-مولکدار صینفینین ساوادیسز عوضولرین، ایراندا خارجی موختصیلردن و دیلردن گنیش ایستیفاده اندیلیمه‌سی علنیه چنوریلیمیشدیر.

"بئله کی، منجلیسین 16 دنکابر (1906-م.م.) تاریخی ایجلاسیندا حسن علی خان سعد-الدوله (آذربایجانلی - و.م.) و منجلیسین دیگر دنیوتاتلاری بئلیجکا مأمورلاری طرفیندن ایداره اولونان پوچت ایداره‌سینین اعلانلاریندا خارجی-فرانسیز دیلینین، همچنین ایرانین مالیه تشکیلاتلاریندا اینگیلیس و فرانسیز دیلرینین ایشله‌دیلمه‌سی علنیه اعتراض ائتدیلر." 38

همچنین دارولفونون طلبه‌لری بورادا تدریسین فارس دیلینده آپاریلما سینی طلب اندیردیلر." 39

اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا مکتبلرین سایه آرتیش و یئرلشمه جوغرافیاسی گنیشلنمیشدی. اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا جمعی 22 یئنی تیپلی مکتب آچیلیمیشدیر. 40 (باشقا معلوماتا گۆره 50-دن چوخ 41) مکتبلرین چوخوندا تحصیلین بیرینجی ایلینده درس لر ح.رشدیه‌نین "وطن دیلی" و س.شریفزاده طرفیندن ترتیب اندیلیمیش درسلیک اوزره آذربایجان دیلینده آپاریلیردی. 42 بو اؤز آنا دیلینده ساواد اولانلارین آرتماسی و بو ایمکانین گنیشلنمه‌سی دنمک ایدی. اییقلابدان قاباق علم ناظیرلیگی نین ایراندا ماعاریفین اینکیشافینا نظارت ائتمک، سعینه اینقیلاب ایللرینده (1907/1325) ماعاریف ناظیرلیگی نین یارناماسینا باخمایاراق ایالتده ماعاریف اوزره رسمی دؤولت اورقانی یوخ ایدی، بونا گۆره ده اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا ماعاریف ایشلری آذربایجانلیلارین اؤز اینتیزارلاریندا ایدی. اودور کی، بعضاً علم ناظیرلیگی نین تدبیر و گؤستریشلری آذربایجاندا حیاتا کنچمیردی. بئله کی، ایلك دفعه 1905-جی ایله علم ناظیرلیگی تئهران ماعاریف انجومنی ایله بیرلیکده ایبتیدایی صینیفلرده تدریس پروقرامینی حاضیرلامیشدی. بو سندده بیر-آلتی صینیفلرده تدریس اندیلیمه‌لی اولان درس واسیطه‌لرینین سیاهیسی موعین اندیلیمیشدی. باخمایاراق کی، همین پروقراما اساسن تئهران و تبریزده عمل اولونوردو، تبریزده پروقرام تام یئرینه یئتیریلیمیر و مکتب مودیرلری اونا اؤز دوزملیشلرینی اندیردیلر. حؤکومتین آنجاق تئهران مکتبلرینه مادی یاردیم گؤسترمه‌سینه گۆره، تبریزین مکتب مودیرلری اؤزلرینی همین پروقراما باغلی حساب ائتمیردیلر. بوندان علاوه، تبریزده، قئید اندیلدیگی کیمی، ناظیرلیگین گؤستریشلرینین یئرینه یئتیریلیمه‌سینه نظارت انده بیله‌جک رسمی نوماینده ده یوخ ایدی. 43

کیتابلارین سیاهیسیندان معلوم اولور کی، بورادا آذربایجانین میلی اؤزونه مخصوصلوغو نظره آلینمیشدی، اونا گۆره ده "وطن دیلی" همین سیاهییا داخیل اندیلیمه‌میشدی. لاکین همین درسلیک آذربایجاندا تدریسین بیرینجی ایلینده اساس درس واسیطه‌لریندن بیر ایدی. گؤرونور اساسن مکتب مودیرلریندن عیبارت اولان آذربایجان ماعاریف انجومنی نین ماعاریف ساحه‌سینده کی فعالیتی آنا دیلی مساله‌سی ایله محدود دنیلدی، چونکی اینقیلاب ایللرینده بعضی فنلره دایر آنا دیلینده، یاخود یوخاری صینیفلر اوچون آنا دیلی درسلیگی حاقیندا معلوماتا راست گلمک مومکون دنیلر.

"آرتیق اینقیلابین ایلك گونلریندن آنا دیلی نین تدریسی - جنوبی آذربایجان تاریخی نین اوچنرکینده دنیلیر - موهوم مساله کیمی قارشیا قویلدو، گنتدیگجه بو مساله داها گنیش شکیده، بوتون فنلرین آنا دیلینده آپاریلما سینی طلبینه چنوریلدی." 44 ایشده بو طلب فارس دیلینده اولان درسلیکلر اوزره آذربایجاندا ایضاحات وئریمه‌سی شکینده یئرینه یئتیریلیردی. 45 بعضی مؤلفلرین فیکرینجه بو ایشه آذربایجان ماعاریف انجومنی رهبرلیک اندیردی. "آذربایجان ماعاریف انجومنی نین ان بؤیوک خیدمتلریندن بیر ایدی ده آذربایجاندا آنا دیلینده تحصیل کنچمک... تشببوث اولموشدور." 46

لاکین بو تئزيس ايستر اينقيلاب عرفه سيند، ايسترسه ده اينقيلاب ايللرينده اياتده ماعاريف ساحه سينده يوخاريدا تصوير انديلن وضعيته چتين سلاشير. آذربايجاندا درسليگين و تعليم ديلي نين سئچيلمه سي آذربايجانلي مکتب موديرلري و موعليم لردن آسيلي ايدي، يني تيلي مکتبلر دوولتين دنيل، آذربايجان روحانيلرين موقويمينه راست گليردي، روحانيلر تعليم و تدريسين آذربايجان ديلينده اولماسيندان دنيل، يني تعليم اوصولو و مکتبلرده دونيو فئرلين چوخالماسيندان ناراضی ايديلر. 47 بوندان علاوه ايلک زامانلاردا آذربايجان ديلي مکتبه اوخو و يازي ورديشلرينه داها سورعتله بييهلمک مقصدي ايله داخيل انديلميشدير. آذربايجان ديلي نين رولونا بونا اوخشار موناسيبت موترقی احوال روحيله آذربايجانلارلار آراسيندا اينقيلاب ايللرينده ده قاليردي. حتّي آذربايجان ايالت انجومي نين مطبوع اورقاني اولان "انجومن" قزنتي نين صحيفه لرینده فارس ديلي نين تدريسي نين متودیکاسي نين ياخشيلاشديريلماسي مساله لري موداکيره انديلرکن آذربايجاندا مکتبلرده بوتون خارجي ديللرين تدريسينه آيريلان واختي فارس ديلينه و نريلمه سيني تکليف اندلر ده اولوردو. 48

بوتون بونلارا باخماياراق، آذربايجان ديلي نين ايتيدايی مکتبه داخيل اولماسي گله جکده بوتون مکتب تدريس سيستمی نين آنا ديلينه کنجه سي اوچون گننیش ايمکانلار آچيردي.

اينقيلاب ايللرينده زاقافاز بيادا آچيلميش ايران مکتبلرينده ده آذربايجان ديلي تدريس انديليردي. روسيادا 1905-1907-جي ايللر اينقيلابيندان سونرا زاقافاز بيادا ايرانلار اوچون يني مکتبلر آچيلير، بو مکتبلرين بوتون صينيفلرينده آذربايجان ديلي تدريس فنلریندن بيری ايدي. 1907-جي ايله باکي و لنکراندا ايرانلار اوچون 5 مکتب آچيلميشدي. بونلار باکيداکی "اتحاد ايرانيان" اورتا، "تمدن ايرانيان"، "سعادت بهجت ايرانيان"، و ترقی ايتيدايی و لنکرانداکی "بهجت ايرانيان" ايتيدايی مکتبلري ايدي. بنله مکتبلر روسيانين ديگر شهرلرينده و تورکيه ده وار ايدي، گورونور اولنلاردا دا آذربايجان ديلي تدريس انديليردي. آذربايجانداکی مکتبلرله ايرانلارین خاريجده کی مکتبلري آراسينداکی فرق اوندان عيبارت ايدي کی، خاريجده آذربايجان ديلي بوتون صينيفلرده اساس فنلردن بيری کيمي تدريس انديلديگی حالدا اياتده اوخو-يازي ورديشلرينه بييهلمگی سورعتلنديرمک خاطرینه، بير نؤوع کؤمچي فن کيمي (بيرينجي صينيفده اساس و ينگانه فن اولسا دا) تدريس انديليردي.

آنا ديلينه ديقتين بوتولوکده بير مئبل مرحله سينده اولماسينا، ضياليلارين ان چوخ ميلي احوال-روحيله حيصه سيني احاطه ائتمه سینه، هم ده سياسي-ايدنولوژی رنگ آلماسينا باخماياراق، بو حال آذربايجان مدنيتي تاريخينه موثبت جهت ايدي و آذربايجانلارين ميلي شعورونون اينکيشافينا ايستمول و نريردي و دنمه لي، ميلي بيرليگه يارديم انديردي. بو مئبل اوزونو آذربايجان معنوي مدنيتي نين پراکتیکی اولاراق يني ساحه سي - آذربايجان ديللي مطبوعاتدا گؤستريردي.

ايراندا آذربايجان ديللي مطبوعات بيردن-بيره و نيسبتن گننیش ميقياسدا اينقيلاب ايللرينده، ايراندا موختليف ايدنيا-سياسي ايسيتيقاتلي قزنت و ژورناللارين ميقدارينين سچرايشواري آرماسي شرايطينده مئيدانا گلמשدير. اينقيلاب ايللرينده ايراندا 350 قزنت و ژورنالين اساسي قوبولموشدور: بونلاردان 148-اي تئهراندا، 51-اي تبريزده، 25-اي رشتده، 20-سي اصفاهاندا، 10-او مشهده نشر انديليردي. 49 مطبوعات و چاپ ايشي نين گننیش دمؤکراتيکلشمه سي شرايطينده مطبوعات اورقاني نين ديلي، خصوصن آذربايجاندا، بوتولوکله ناشيردن آسيلي ايدي. اينقيلاب ايللرينده آذربايجاندا و ايراندان خاريجده آذربايجان ديلينده (تام و قيسمن) آشاغيداکي قزنتلر نشر انديلميشدير: "خلافت"، 1906، لوندون (عرب-فارس-آذربايجان)؛ "آذربايجان"، "فرياد"، "شکر" - 1907، موافيق اولاراق تبريز، اورميه، تبريز (فارس-آذربايجان)؛ "موللا عمو"، "خيرنديش"، "آنا ديلي" - 1908، تبريز، (بيرينجي ايکي قزنت فارس-آذربايجان. آخيري نجي-آذربايجان)؛ "صحبت"، "مظهر" - 1909، موافيق اولاراق تبريز، تيفليس (آذربايجان-فارس)؛ "اصلاح"، "فروردين"، "شيدا" - 1911، موافيق اولاراق خوي، اورميه، ايسنامبول (فارس-آذربايجان). 50

بنله ليکله، اينقيلاب ايللرينده آذربايجاندا نشر انديلن 51 قزنتدن انچاق بيری آذربايجان ديلينده، 8-اي ايسه ايکي ديلده چاپ انديليردي، قالاني فارس ديلينده ايدي. بير چوخ ايران قزنتلري کيمي قئيد انديلن مطبوعات اورقانلاري بو و يا ديگر سببلردن باغلاناراق قيسا مودتده نشر اولونوردو. مثلا "آذربايجان" قزنتي نين جمعي 20، "فرياد" قزنتي نين 23، "فروردين" قزنتي نين 29، "صحبت" قزنتي نين ايسه 4 نؤمره سي چاپ اولونموشدور.

همين مطبوعات اورقانلارين فعاليت ايسيتيقاتي حاقيندا اولارين پروگرام مقاله لري يا دا خوصوصي ياريمباشليقلاري اساسيندا موحاکيمه يورتمک اولار. همين پروگراملار بير نچه سطرده س. هاشيمي طرفيندن اونون مطبوعات حاقيندا آرايش-معلومات کيتابيندا قئيد انديلميشدير. آدي چکيلن آذربايجان قزنتلرينين پروگراملارينا گؤره هاميسي، ابرتيجاعی دابرملرين اورقاني "موللا عمو" ايسيتينا اولماقلا، اهالي نين گننیش دابره لري نين منافعيني، ايران اينقيلابيني مودافيعه انديرديلر. بيزيم بو قزنتلردن چوخونون صحيفه لرینده چاپ اولونموش ماترياللارلا ياخيندان تانیش اولماق ايمکانيميز اولمسا دا، "آذربايجان" قزنتي نين بير نچه نؤمره سي و "فرياد" قزنتي نين تقریبين بوتون نؤمرلريني (23-دن 22-ني) نظردن کنچيره بيلديک کی، بو دا آذربايجان قزنتلرينين بيزي ماراقلانديران ايسيتيقاتده کی فعاليتي حاقيندا موعين تصور الده ائتمگه يارديم اندير.

بنله ليکله، "فرياد" قزنتي نين بيرينجي نؤمره سينده "مسلك"، آنلايشي نين تاريخيندن بحث انديلير، اونون شرحي و نريلير، ايرانين موترقی قزنتلري اوچون عومومي اولان (پروگرام خاراکتئرلي ياريمباشليقلار گؤره) فعاليت ايسيتيقاتي اعلان اولونور. "فرياد" قزنتي "میلئين ترقيسي و پارلامنت دولتي نين -سؤنرو نليگي نين طرفداري" کيمي چيخيش انديردي. 51

آذربايجان قزنتلرينين آذربايجانلارين ايسيسيفیک ميلي منافعينه موناسيبتيني (فرياد قزنتي نومونه سينده) موعين ائتمزدن اول بير سيرا تدقيقاتچيلارين ديقتيني جلب ائتميش بير فيکير اوزرينده دايناق. "فرياد" قزنتي نين 9-جو نؤمره سينده (5. بنش. 1907) درج اولونموش "خطابه، تورک جاوانلارينا"

مقاله‌سی نظرده توتولور. مقاله "یاشاسین تورک گنجلیگی!" "یاشاسین آذربایجان" شو عارلاری ایله سونا چاتیر. بئله کی، ن.ک. بئلووا "خیردا بورژوا میلنچیلیگی نین دؤیوشکن اینقیلابی جریانی نین تدریج فورمالاشماسی و اونون بورژوا-مولکدار لیبرال میلنچیلیگیندن آیریلما سیدان" دانیشارکن بیرینجی شو عارلا فوراران بیر پارچانی سیتات گنیریر. 52 ع.م. آگاهی ایکنجی شو عارا دیقت ینتیر میشدیر، همین شو عار مؤلیفه گوره آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون او یانماسینی گؤستریردی. 53

دوغرودان دا گنجلی ترقی و اینقیلابین موذافیعه سینده داها آرتیق فعال اولماغا چاغیران مقاله‌ده یادا سالینیر کی، آذربایجان گنجلی تورکدورلر، اونون دامارلاریندا تورک قانی آخیر، اونلارین آنا و بابالاری دونیادا اؤز قهرمانلیغی ایله مشهوردولار، سفلاری تورک خالقینا ابدی شوهرت قازانمیشلار. داها سونرا، قیسا زامان عرضینده سوسیال-سیاسی و مدنی حیاتدا بؤیوک اوغورلار قازانمیش، جنوبی آذربایجانلیلارلا بیرلیکده عینی خالقین (قؤوم) بیر حیصه‌سینی تشکیل ائدن قافقاز تورکلری (شیمالی آذربایجانلیلار) نومونه گؤستریلیر. بونولا بئله ایران آذربایجانلیلارین قافقازلیلارین کنجدیکلری یول ایله مو قاییسه اندیلمه‌جهک اؤزونه مخصوص موباریزه یولو اولدوغو قنید اندیلیر. 54

بو مقاله‌ده ضیالیلارین مو عین حیصه‌سینی میلی شو عورونون چوخ جهتی اینعیکاس اولونموشدور. بو، هر شنیدن اول آذربایجان ضیالیلارینین مو عین قیسمی نین اؤزونو هم منشا و هم ده دیل جهندن تورک درک انتمه‌سی، میلی مغرورلوق حیسی، و نهایت، شیمالی آذربایجانلیلارلا میلی بیرلیگی درک انتمه‌سیدیر.

بو تصوورده میلی شو عورون آنجاق بیر طرفی، اونون بیرینجی عونصورو - انتتیک شو عور عکس اولونموشدور. دیگر طرفدن ضیالیلارین نوماینده‌سی طرفیندن همین فاکتین اعتبار اندیلمه‌سی ضیالیلار ایچریسینده میلی روحو طبقه‌نین منیدانا گلمه‌سینی بیلدیریردی. بو، آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون منیدانا گلمه‌سی و فورمالاشماسی تاریخینده موهم جهت ایدی.

ایکنجی شو عارا گلینجه، دئمک لازیمدیر کی، بو شو عار آذربایجانلیلارین وطنپرورلیک حیسلرینی عکس انتدیریر و یوخاریدا دئییلدیگی کیمی آذربایجانلیلاردا وطنپرورلیک حیسلری، اؤز وطنلری آذربایجانا سئوگیلری گوجلوی اینکیشاف انتمیشدیر.

لاکین ضیالیلارین میلی شو عورونون او یانماسی اوبینکتیو رنالیغی اعتبار انتمکن قباغا گنده بیلیمیر. بئله کی، مقاله‌ده میلی شو عورون اساس جهتی - ایسپسیفیک میلی منافع، بو منافعنی، مقصدی اله انتمگه چاغیریش عکس اولونمامیشدیر. دئییلنلر آنجاق همین مقاله اوچون دئییل "فریاد" قزنتی نین بوتون ماتنریالاری اوچون سجه‌ویدیر. همین ماتنریالاردا ایرانلیلاردا و احدی میلتنلی و احدی میلتن کیمی دانیشتیلیر، آذربایجان دیلی، مدنیتی، آذربایجان میلتنی نین تاریخی، اونون ایسپسیفیک منافعیندن قطعین سؤز آچیلیمیر.

"آذربایجان" قزنتی نین نظردن کنچیریلن بیر نچه نؤمره‌سینده چاپ اولونموش ماتنریالار دا دندیگیمیزی تصدیق اندیر. قزنتین بیرینجی نؤمره‌سینده دئییلیر: "ایران؟! ائی. موقدس وطن... ائی جاهانگیرلر - کیانیلر دییری!" 55 ایکنجی نؤمرهده "واحدی میلتن"دن، کیان شاهلاریندان، ایراندان قدیم ایران شاهلاری - فریدون، قباد، خسرو پرویز، کاوس، ساسانیلرین وطنی کیمی دانیشتیلیر. 56

دئییلنلردن آیدیندیر کی، آذربایجان ضیالیلاری اینکیشاف انتمیش میلی شو عورا مالیک دئییلدیلر. مطبوعات ساحه‌سینده اونلارین فعالیتینده آذربایجان دیلی ایکنجی درجه‌لی فونکسیا یئرینه ینتیریردی، همین دیلده اساسن انموسونال چالاری ماتنریالار چاپ اندیلدیگی حالدا، فارس دیلینده ایسه رسمی شو عبه نشر اندیلیردی. انله آذربایجانا گنتمیش ماتنریالار دا فارس دیلینده کی ماتنریالاردا خنیل آذیر. بئله کی، "فریاد" قزنتی نین 4،5،7،10،12،13،16،18،22-جی نؤمرلری آنجاق فارس دیلینده نشر اولونموش، قالان نؤمرلرده آذربایجانا ماتنریالار چوخ زامان جوزی یئر توتوردو. مثلا "آذربایجان" قزنتی نین 14-جو نؤمره‌سینده آنجاق بیرجه اعلان آذربایجان دیلینده ایدی.

آذربایجان دیلی نین مطبوعاتا نوفوذ انتمه‌سی یولوندا کی چتینلیکلر و اونلارین سببینی ا.کسروی گؤستریمک ایستهمیشدیر. او یازیردی: "بو دؤورده (اینقیلاب ایللرینده-و.م.) تبریزده تورک دیلینده بیر نچه قزنت منیدانا گلدی، لاکین اونلاردا هر بیرین جمعی بیر نچه نؤمره‌سی چیخمیشدی. بعضیلری دئییلر کی، تبریزلیلر تورک دیلیدیلر، اونا گوره ده تورکجه قزنتلری داها یاخشی باشا دوشورلر، بیرری اوخویار او بیریلری قولاق آسار. لاکین تجروبه عکسینی گؤستریدی" 57 بونولا ا.کسروی اهالی آراسیندا یازیلی تورک دیلی نین پویولیار اولمادیغینی قنید انتمک ایستهمیشدیر، لاکین پروبلنمین ماهیتی باشقا شنیده - عنعنه نین گوننده، ضیالیلارین چوخونون بو عنعنه یه صادیق قالماسیندا ایدی. قزنتلرین آز مودت چاپ اولونمالارینین سببی دیل عامیلی ایله باغلی دئییل، باشقا سببلر، او جومله‌دن اونلارین بعضیلرینین رادیکالیزمی ایله باغلی ایدی. مثلا، "صحبت" قزنتی قادیلارین حوقوقونو موذافیعه اندیگینه گوره روحانیلر طرفیندن باغلا دیلمیشدیر. 58

بونولا بئله، آذربایجان دیلی نین مطبوعاتا یول آچماسی آذربایجان یازیلی دیلی نین فونکسیالارینین گنیشلمه‌سی، دئمهلی، بو دیلین میلی یازیلی-ادبی دیله چنوریلیمه‌سی یولوندا ینتی بیر آدیم ایدی. معلوم اولدوغونا گوره دیل باخیمیندا خالقلا میلتنین فرقی کاپیتالیزم دورونده میلی (ادبی) دیلین و اونون ینتی اوسلوبلارینین منیدانا گلمه‌سینده دیر. 59 آذربایجان دیلی شیفاهی و یازیلی ساحلرده اؤز فونکسیالارینی گنیشلندیرمکده، اوسلوبلارینی تمکیللشدیرمکده داوام انتدیریردی. بئله کی، ایلك دفعه تبریزده 1908-جی ایله آذربایجان دیلینده تاماشالار گؤسترن تئاتر درنگی یارانمیشدی. تئاترین منیدانا گلمه‌سی و اینکیشافی مسالهلری ا.صادیق، 60 ج. خندان و ب. طرفیندن بو و یا دیگر درجه‌ده عکس انتدیریلیمیشدیر. هوسکار آرتیستلر تبریزده شیمالی آذربایجانلی مؤلیفلرین اثرلرینی، خارجی مؤلیفلرین اثرلرینین ترجمه‌سینی صحنه‌یه قویوردولار. تئاترین فعالیت گؤستریمه‌سی فاکتی اؤزو جنوبی آذربایجان میلی مدنیتینده ینتی عونصورون منیدانا گلیم اینکیشاف انتمه‌سینی گؤستریردی. تئاتر آذربایجان دیلینده موختالیف اینفورماسیا

یابیلماسی کانالی، موترقی باخیشلارین، تاماشاچیلارین استنتیک تربیسی، دیلین لئکسیک- قراماتیک ایمکانلارین زنگینلشمسی و سون نتیجهده میلی ادبی دیلین فورمالاشماسی واسیطهسی ایدی. میلی ادبی دیلین اینکیشافینا بنله بیر جهت ده تاثیر گؤستریدی: اگر اینقیلابدان اول آذربایجاندا اساسن تورک (عوثمانلی) دیلینده کیتاب، قزنت، ژورناللار اوخوبوردولارسا، اینقیلاب ایللرینده اونلارا شیمالی آذربایجان قزنت و ژورناللاری، او جوملهدن بوتون شرقده مشهور اولان "موللا نصرالدین" ژورنالی دا علاوه اولونموشدو. 61

بنلهملیکه، آذربایجان خالقی نین مدنی حیاتیندا باش وئرن حادثهلهر آذربایجانلیلارین میلی تشکولونه شاهیدلیک اندیردی. همین دورده آذربایجانلیلارین مدنی حیاتی ایکی جهته: آذربایجان دیلین فونکسیالارینین و اولوبلارینین تطبیقی ساحهسی نین (ایلک نؤبهده یازیلی ساحهده) موعین درجهده گنجیشلمهسی و مدنی مضمونوندا سوسیال جهتین اوستونلوگو ایله سجهلنیردی. آذربایجان دیلین

(آ) مکتب سیستمینه داخل اندیلمهسی ایقبانین اویرنیمهسی، فارس دیلین اویرنیمه کنچیدی سورعتلندیردی؛

(ب) مطبوعاتا نؤفوذ ائتمهسی موترقی، اینقیلابی باخیشلارین قارشیلیقی تاثیر اودیوربیاسینی گنجیشلندیردی، آذربایجانلیلارین حیات و فعالیتین اینعیکاس واسیطهلهرینی زنگینلشدیردی؛

(ج) ایران مدنی اوچون یئنی اولان بدیعی یارادیجیلیق - تئاتر ساحهسینه نؤفوذ ائتمهسی همینین تاماشاچیلاردا حیاتا، موباریزیه، اینسان مونساییتلرین، رئال و بدیعی گنرچکلیگی اوبرازلارلا منیمسهک، حیسرله یاشاماق یولو ایله یئنی، موترقی باخیشلار تربیه اندیردی، آسانلشدیریدی.

آذربایجانلیلارین مدنی حیاتینداکی یئنی حادثهلهر میلی بیرلیگین مؤحکلمهسینه، میلی آیریلمانین گولنمهسینه یاردم اندیر، خالقین حیاتی نین میلی جهتلری حاقیندا موعین تصورلر یارانماسینی ایستیموللشدیریدی. بونولا بنله آذربایجان دیلی هله ده آذربایجان میلی نین اوزونورنقلنکسیا واسیطهسینه چئوریلیمهشیدیر. آذربایجان دیلی واسیطهسینه یایلان معلوماتلاردا میلی حیاتی نین (آذربایجانین و آذربایجانلیلارین انلجه ده بوتولوکده ایرانین حیاتی نین جاری مسالهلرینین اینعیکاسیندان باشقا موختلیف جهتلری، ایسپسیفیک میلی منافی، اینکیشاف پرسیپکتیولری، آذربایجان میلی نین گلهجک وضعیتین حاقیندا هنج بیر اینفورماسیا ثبت اولونمامیشدیر. بونو قیسمن ر.سنیدوف دا گؤستریمیش و قئید ائتمیشدیر کی، 1909-جو ایللرده تبریز عوصیاتی زامانی آذربایجانلیلار ایسپسیفیک میلی طلبلر ایرملی سورمهشیدیلر. 62 لاکین بوندان اول م.س. ایوانو یازمیشدیر: "اینقیلاب ایللرینده خصوصن 1908-1909-جو ایللر تبریز عوصیاتی زامانی آذربایجانلیلارین میلی شعورونون آرتدیغی آشکار اولونموشدو." 63

دوغرودان دا یوخاریدا قئید ائدیلمهگی کیمی میلی طلبلر ایدئبسی مؤوجود اولسا دا، آذربایجانلیلار بنله طلب ایرملی سورمهشیدیلر. اونلارین عوصیاتی نین آخیرلاریندا آذربایجان والیسی نین یئرلی اهالی نین راضیلیقی ایله تعیین ائدیلمهسی بارهده طلبینی 64 بو و یا دیگر درجهده میلی طلب تشبوتو کیمی قیمتلندیرمک اولار. دیگر طرفدن آذربایجانلیلارین میلی شعورو میلی-مدنی اینکیشافین اوبینکتیو نتیجهسی کیمی اینکیشاف ائتمکده ایدی، میلی شعورون آرتماسی بوتولوکده آذربایجان جمعیتی نین سوسیال، سیاسی، مدنی اینکیشافی ایله باغلی ایدی.

3- 1911-1925-جی ایللرده آذربایجانلیلارین میلی شعورونون اینکیشافی نین خصوصیتلری.

(آ) 1911-1917-جی ایللر. 1911-جی ایللین آخیرلاریندا اینقیلابی یاتیرماق اوچون ایرانا، او جوملهدن آذربایجانا خارجی دولتلرین یئنی حربی حیصله لرینین یئریدلمهسیندن سونرا اؤلکه نین ایرتیجاعچی قوملری مجلسی بوراخدیلار و انجمنلری و ایلک نؤبهده ان نؤفوذلو آذربایجان ایالت انجمنینی قاداغان ائتدیلر.

اینقیلاب و ترقی نین قاتی دوشمنی، چار روسیاسی نین ال آلتیسی، ماراغا فئودالی صمد خان شجاع-الدوله نین 1911-جی ایللین سونوندا تبریزده ایالتین والیسی و طیفهسینی ایجرا ائتمگه باشلاماسی ایله یئرلی ایرتیجاع حاکیمیتی قطعی صورتده اؤز الینه آلدی. روس چاریزمی نین کؤمگی ایله یئنی وظیفه یوکسلمیش صمد خان شجاع-الدوله دمورکراتلارا امانسیز دیوان توتور، جهالتپرستلیک و غدارلیق سیاستی یئریدیدی. 65 ایالتده، "قایدان-قانون-سون" و "ساکیت"-لیگین برپا اولونماسینا نایل اولموش یئنی والینین سیاستی یئرلی خانلاری، فئوداللاری، عالی روحانیلری و اونون خارجی حیمایه دارلارینی تامامیله قانع اندیردی. آنتی میلی و آنتی-دمورکراتیک سیاست یزیدن صمد خان مرکزی ایران حاکیمیتینه ده تابع اولموردو. قطعی صورتده دمک اولار کی، صمد خانین حاکیمیتی دورونده (1911-1913) روسیایین فاکتیکی پروتکتوراتی اولان آذربایجان ایرانین مرکزی حاکیمیتینه مونساییتده رئال سیاسی موختاریته (موعین معنادا حتا مستقیلیگه) مالیک ایدی. بوندان او یانا گندهرک صمد خان "گیلان و زنجانی دا اؤزونه... تابع ائتمگه سعی اندیردی... 66 زنجانی اؤزونه تابع ائتمک اوچون صمد خان بو رایونا حربی یوروش ده تشکیل ائتمیشدی. "شجاع-الدوله اردبیل، تبریز، ماراغا طایفالاریندان 30 مینه قدر قوشون جمع ائتدی. امیر افشار (ایری زنجان فئودالی - و.م.) ایله شجاع-الدوله آراسیندا دویوشلر باش وئردی: سون نتیجهده مرکزی حؤکومتین ایشه قاریشماسی نتیجهسینده امیر افشار غالب گلدی و شجاع-الدوله نین همین رایونا انکسپانسیاسی نین قارشیسینی آلدی." 67

اۆز عمللارینده او غورسوزلوغا اوغرايان صمد خان شجاع-الدوله آذربایجانین روسیایا بیرلشدیرلمهسی پلانلاریندان بیرینین حیاتا کنجیرلمهسینه یاردیم انتمگه باشلادی. خاریجدن اندیلن یاردیم آرخالانان صمد خان ایرانین مرکزی حاکیمیتینی تامامیله سایمامازلیق سیاستی یئریدیردی. بو سیاست خصوصن "فکر" قزنتی صحیفه لرینده داها آچیق شکیلده اؤزونو گؤستریردی. احمد کسروینین یازدیغی گۆره همین قزنت اساسن صمد خانین شخصیتینی تعریفلمهسکه مشغول ایدی، داخلی خبرلر سوتونوندا ایسه روسیادان خبرلر درج اندیردی. 68 همین قزنتدن سونرا ایکی ایل مودتینده نشر اندیلن "توفیق" قزنتی چاپ اندیلمگه باشلادی. * همین غزنتین صحیفه لرینده ا.کسروینین یازدیغی گۆره، تهران قزنتلری ایله موباحیثه آریلیر، آذربایجاندا قایدا-قانون تعریفلهنیر، روس ایمپراتورو و کونسولونون عونونینا مدحله سؤیلهنیر، ایران حؤکومتی پیسله نیردی. 69 همین مؤلفین قنید اندیگینه گۆره "توفیق" قزنتی نین ایکینجی ایلی نین 34-جو نؤمره سینده همین مطبوعات اورقانی نین "ایسلام دینی نین قورویوجوسو"، ایرانین ناپولونو و 5 میلیونلوق * ازیلن آذربایجان خالقینی خیلاصکاری آدلاندیردیغی صمد خانین ایری بیر پورتزنتی درج اندیلیمیشدیر. 70

اوجونجو مجلس سنجکلیرینه چاغیریش زامانی قزنتین صحیفه لرینده کونسیتوتوسیانی لکله مگه چالیشیر و مرکزی حؤکومه، عمومیتله، اساس قانونو لغو انتمگی تکلیف اندیردی. تهرانا گؤندریکلری بیاناتلاردا بیلدیریلیردی کی، آذربایجان بوندان سونرا کونسیتوتوسیایا تابع اولمور. اگر حؤکومت آذربایجاندا سنجکلیرین کنجیرلمه سینده ایصرار ائتسه، اوندان آذربایجان ایراندان آریلماغا مجبور اولاجاق. 71 بو موناسیبتله اونو قنید انتمک لازیمدیر کی، آذربایجان حاکیم دایرلرینین فؤدال سنپاراتچیلیغا منیله اینضیاطی اراضی خاراکنتری داشیبیر، صیرف میلی ایدنیا ایره لی سورولمه سی ایله موشایعت اولونمور و طبیعی اولاراق نینکی میلی، حتا اننتیک شو عورون اینکیشافینا یاردیم انتمیردی.

بنله ملیکه، مرکزی حاکیمیه فاکتیک اولاراق تابع اولمایان آذربایجان چار روسیاسی نین هر طرفلی کومگینه آرخالانان فؤدالار، خان و روحانیلرین حاکیمیتی آلتیندا ایدی. جمعیتین حیاتی نیندا کی بوتون موترقی دکیشیکلیکلره دوشمن، اؤزلرینین ایرتیجاچی صیغی منافی خاطرینه عموم دؤولت منافی خیانیت ائدن همین قوولر ایرتیجاچ موصمه سی ایدی و دمورکراتیک قوولر طرفیندن مرکزی حؤکومتدن داها ایرتیجاچی حساب اندیلیردی.

بیرینجی دونیا موچاریه سی عرفه سینده صمد خان آذربایجانی ترک انتمه لی اولدو، لاکین آذربایجان و آذربایجانلیلارین وضعیتی روسیادا فؤرال و خصوصن اوکتیابر اینقیلابینا قدر ائله بیر جیدی دکیشیکلیگه اوغرامادی. همین دؤور عرضینده آذربایجان موترقی و دمورکراتیک قوولری اؤز اساس وظیفه لرینی آذربایجاندا کونسیتوتوسیالی ایداره فورماسینی برپا انتمک، ایرانین مستقیلیگی اوغروندا، ایران و ایلیک نؤویه ده آذربایجان ایرتیجاچسینا قارشلی موباریزه گؤروردولر. آذربایجانین حاکیم دایرلری اؤز خصوصی مقصدلرینی گؤده رک آذربایجانی روسیانین ترضیق ایله ایرانان آیرماغا چالیشیر و ایالتی مرکزین آسیلی اولمادان ایداره اندیردی، بونا گۆره ده آذربایجانین موترقی و دمورکراتیک قوولری فؤدال سنپاراتچیلیغی نین تظاهورلرینه قارشلی موباریزه آپاریر و ایسپسیفیک میلی طلبلر ایره لی سورموردولر. مسالهنین سونونجو جهتینه دیگر موهم بیر عامل - تورک میلتنچیلیغی نین بیرینجی دونیا موچاریه سی عرفه سینده گنج تورکلرین رسمی ایدنولگیاسینا چنوریمیش پانتورکیزمه ترانسفورماسیاسی بؤیوک تاثیر گؤستریردی.

اون دوققوزونجو عصرین ایکینجی یاریسیندا مئیدانا گلن تورک میلی شو عورو تنزلیکلره تورکیزمه و ایگریمینجی عصرین اوللرینده حاکیم صیغفلرین ایدنولگیاسی خاراکنتری کسب انده رک پانتورکیزمه چنوریلدی. پانتورکیزم داغیلماقدا اولان عثمانلی ایمپریاسی نین حاکیم دایرلرینین شرده کی تورک و موسلمان خالقارینا قارشلی یئریدیلن سیاستی نین ایدنولوژی اساسی ایدی.

تورکلرین حربی پلانلاریندا و پانتورکیزم ایدنولگیاسیندا هم موسلمان، هم ده تورک خالقارینین اراضیسینده یاراتماق ایسته دیکلری گله جک ایمپریانین ترکیب حیصه سی ساییلان آذربایجانا موهم یئر وئریلیردی. تورکیه کوماندانلیغی نین موچاریه عرفه سینده ترتیب انندیگی پلانا گۆره "تورک اوردولارینین بیر قیسمی، ایرانی ایستیلانده رک هیندیستان و تورکیستانا دوغرو ایرملیه جهک ایدی..". 72 یینی بنیلخالق حربی موناقیشلره حاضیرلاشان تورکلر تورک خالقارلی، او جولمده ن آذربایجانلیلار آراسیندا تبلیغات فعالیتی نین میقیاسینی گنیشلندیریردی. بو مقصدله "ایرملی" قزنتی، "یینی مجموعه"، "تورک یوردو" ژورناللارین صحیفه لرینده کجه تورک خالقارینین دیلی، منشایی، مدنیتی و س. عمومی مسالهلری دنیل، هم ده آیری-آیری تورک خالقارلی حاقیندا ماتریاللار درج اندیلیردی. همین مسالهلره همچنین موختلیف ماعاریفی جمعیتلر، مثلا "تورک اوجاگی"، آیری-آیری سیاسی، مدنیت خادیملری، مشغول اولوردولار. 73 ایران آذربایجانلیلاری حاقیندا نشر اندیلن ایریجا ماتریاللار یالنیز تبلیغات مقصدی گؤدمور، هم ده اولار حاقیندا اولدوقجا قیمتلی اینفورماسیانی احتیوا اندیردی. بو جهتن "تورک یوردو" ژورنالی نین بیر نجه نؤمره سینده درج اندیلیمیش م. ا. رسولزاده نین "ایران تورکلری" سیلسیله مقاله سینین قنید انتمک کیفایتدیر. 74

دنمک لازیمدیر کی، بو مقاله تورک دیلینده ایران آذربایجانلیلاری حاقیندا ایلیک مو فصل معلومات ایدی. مقاله ده ایران تورکلرینین اننتیکی اراضیلری، سای، پروفنسیونال ترکیبی، اولکه داخلینده میقراسیاسی و امیقراسیاسی، آذربایجانین ساحه سی حاقیندا اطرافلی معلومات وئریلیر، آذربایجانلیلارین ایران جمعیتینده یئرلی مو عین اندیلیر و نهایت اولارین میلی شو عورونون سویه سی حاقیندا قیمتلی اینفورماسیای قنید اندیلیر. م. ا. رسولزاده یازیردی: "ایندی (1911- و. م.) اولار (ایران آذربایجانلیلاری - و. م.) اؤزلرین تورکلشمیش فارس، یعنی اصلا ایرانلی حساب اندیرلر." 75

مقاله ده 1905-1911-جی ایللر اینقیلابی زامانی آذربایجانلیلارین اؤز میلی منافعلرینه موناسیبتی بنله سجه لندییرلر: "ایران تورک مشروطیت پورلری تورکلرینی دوشونمزدیلر؛ بوتون فداکارلیغی آنجاق ایرانلیلیق و وطنی موشرک نامینا ایجرا انتمیشلر دیر." 76

بیزه بئله گلیر کی، مؤلفین بو قئیدی ایلک نؤوبهده تئهراندا اونو احاطه اندن آذربایجانلی ضیالیلاری اوچون دوغوردور، چونکی یوخاریدا "فریاد" قزئتیندن دانیشارکن بعضی ضیالیلاردا تورکچولوک شو عورونون گوجلو اولدوغونو قئید ائتمیشدیک.

"تورک یوردو" ژورنالیندا چاپ اندیلن "تورک عالمی" آدلی سیلسیله مقالهده قئید ائدیلمیشدی کی، ایران آذربایجانلیلاری گویا اوز میلی عنعنه لرینی، دیلینی تامامیله اونودوب عوضینده فارس عنعنه و دیلینی قبول ائتمیشلر. مقاله مؤلفی قئید اندیر کی، بوتون بونلار آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون اولماسینی نین سببی و هم ده نتیجه سیدیر. 77 مؤلفین آذربایجانلیلارین میلی شو عورو حاقیندا موحاکیملری بیر قدر منفی طرفه موبالیغیله دیر و اونلارین مکتب، مطبوعات، تئاتر و س. ساحه سینده کی فعالیتلری اونون عکسینی ثوبوت اندیر.

هم گنج تورکلرین پانتورکیزم ایدئولوگیسی، هم ده "تورک یوردو" ژورنالی نین فعالیتی حسنوا ا.ی. طرفیندن هر طرفلی تحلیل و تنقید ائدیلمیشدیر. 78 مؤلفین اوز قارشیسینا قویدوغو مقصد باخیمیندان "تورک یوردو" ژورنالی نین فعالیتی نین تحلیلی لینی بوتولوکده قبول، پانتورکیزم ایدئولوگیسی نین تنقیدی عدالتی حساب اندرک اونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی، مؤلف "تورک یوردو" ژورنالی نین فعالیتینده اوبیئکتیو اولاراق تورک خالقارینین میلی شو عورونون فورمالاشماسینا یاردیم اندن جهتلری قئید ائتمیشدیر. حسنوا ا.ی. "تورک یوردو" ژورنالیندا تورک خالقاری حاقیندا وئرلمیش و میلی شو عورون فورمالاشماسیندا موهم رول اوینایان موختلیف سپکیلی ماتریاللار اراقت وئرلمیشدیر. او، حتا دؤورون طلبلرینه اویقون اولاراق یوخاریدا قئید اندیلن "ایران تورکلری" مقاله سینی "آچیق- آشکار ایرتیجاعچی، عیرقچی خاراکتئر" داشیدییغینی گومان ائتمیشدیر. 79

بو حالدا بعضی ایران آذربایجانلیلارینین اونلارین حیاتی نین بیر سیرا جهتلرینی عکس ائتدیرن معلوماتا موناسیبتلری نجه ایدی؟ 1910- جو ایله تورکییه اورادان دا بئرلینه گئتمیش، تانیمیش کونستیتوسیاجی، "فریاد" قزئتی نین رنداکتورو، شاعیر م. غنیزاده بئرلینده "رؤشنی بیگه جاواب" کیتابینی یازمیشدیر. بعضی مؤلفلرین فیکرینجه م. غنیزاده بو کیتابحقیقدا آذربایجانین تورک اولکهمی اولماسی ایدئوئوسینی رد ائتمیشدیر. 80 بونولا بئله آذربایجانلیلارین پانتورکیزمه موناسیبتی عئینی معنالی دئییلدی و اونلارین سوسیال وضعیتلری، سیاسی فعالیتی، دنیا گؤروشو، معلوماتی سوسیال سوسیال و س. آسیلی ایدی. مسالهنین بو جهتی دنیا موچاربیه سینی اولینده ایراندا تورکلرین روسلار قارشی حربی عملیاتلاری زامانی مو عین معنادا اوزونو گؤسترمیشدیر. بیر چوخ دمورکراتیک عونصورلر تورکلره آذربایجاندا چار ایشغالچی قوشونلاری و اونلارین آللتیلارینا قارشی موباریزه واسیطه سی، حاکیم طبقه لر ایسه اوزلرین سوسیال منافعلرینین یئنی مودافیعه چیلری کیمی باخیردیلر.

بونا گوره ده 1914- جو ایله تورک قوشونلارینین تبریزه داخل اولماسی بویوک سئوینجه قارشیلانندی. 81 دمورکراتیک قورولر کونستیتوسیانی برقرار ائدیلمه سی و ایرانین مستقیلیگی اوغروندا، فئودال-مولکدار دایرملری اوز صیغی منافعلرینی قوروماق اوغروندا موباریزه اندیردیلر، بئله بیر شرایطده نه بونلار، نه ده اونلار آذربایجانلیلارین صیرف، ایسپنسیفیک میلی منافعی بیرباشا عکس ائتدیرمیردیلر. عئینی زاماندا اونو دا یاددان چیخارماق اولماز کی، آذربایجانلی ضیالیلارین بیر سیرا نوماینده لری آذربایجانلیلارین میلی حیاتی ایله بو و یا دیگر درجه ده مشغول اول بیلر دیلر، همین ایللرده گئیش تبلیغ اندیلن پانتورکیست ایدئوئوسینی قبول انده بیلر دیلر،

(ب) 1917-1920- جی ایللر. روسیادا فنورال اینقیلابیندان سونرا آذربایجان فئودال-مولکدار دایرملری چاریزمین شخصیینه اوزلرین اساس خارجی دایغینی ایتیردیلر، بو دا، جمعیتین دمورکراتیک قورولرینین فعالیتی نین گئیشلمه سینه تاثیر سیز قالا بیلمزدی. اوکتیابر چوریلشینی سونرا آذربایجان حاکیم دایرملری اوزلرین روسیالی حامیلرینی تامامیله ایتیردیلر: یئنی یارانمیش بو شرایط اونلاری اوز سیاسی و ایقتیصادی منافعلرینی قوروماق اوچون مو عین فعالیت گؤسترمگه مجبور اندیردی. اگر آذربایجانین موترقی قورولری و ایلک نؤوبهده 1917- جی ایلین اوقوستوندا آذربایجان دمورکرات پارتیاسینا چوریلیمیش ایران دمورکرات پارتیاسی نین آذربایجان ایالت کومیته سینی عوضولری کونستیتوسیالی ایداره فورماسی نین برپا و یئرلی فئودال و حاکیملرین اوزباشینالیغی نین قارشیسینی آماق اوغروندا چیخیش اندیردیله، فئودال-مولکدار دایرملری دمورکراتیک قورولرین فعالیتینه مانع اولماق، اوز سوسیال-سیاسی منافعلرینی تامین ائتمگه چالیشیردیلر. 1918- جی ایلین اولینده تبریزه گلیمیش یئنی والی محتشم السلطنه 1918- جی ایلین ابرلینده آذربایجانا تورک حربی حیصلرینین داخل اولماسیندان سونرا تنزلیکله تئهرانا قایتمالی اولدو. ایالتده دمورکراتیک حرکتین اینکیشافیندان و حاکیمیت اورقانلارینین ضعیفلیگیندن قورخویا دوشن فئودال-مولکدار دایرملری تورکلره اوز صیغی منافعلرینین ضامینی کیمی باخیر اونا گوره ده تورکلرین آذربایجاندا کی فعالیتینی مودافیعه اندیردیلر. 82 تورکلر اونلارین اومیدلرینی دوغولتدولار. اونلار "دمورکراتلارین پلانلارینی آلت-اوست اندیب، تئروور (وارلی و حاکیم دایرملرین نوماینده لرینین) و قتلره سون قویدولار" 83 بوندا علاوه تورکلرین گلیمیش ویلایتده میلی احوال رو حیه لی دایرملرین فعالیتینی جاتلاندرمیشدیر. تورکلر جمشید اردشیر افشار مجدالسلطنه نی آذربایجانا حاکیم تعیین ائتدیله. او، اورمیادا ایری فئودال، ضیالی، موترقی، یاخشی قلمی اولان بیر شخص ایدی. 84 تورکلر تبریزده پان ایسلامیست تشکیلات "اتحاد اسلام" نین شؤعه سینی تشکیل ائتدیله و بیر سیرا تانیمیش دینی خادیملر همین شؤعه ایله فعال صورتده امکداشلیق اندیردیله. 85 تورکلر همچنین آذربایجان دیلینده "آذربایجان" قزئتی نین تشرینی تشکیل ائتدیله. قزئتین رنداکتورو گنج مو عیم، شاعیر، تبریزی میرزه تاغی رفعت ایدی. قزئت تورکچولوک ایدئوئوسینی تبلیغ ائتمگه خیدمت اندیردی، قزئتین صحیفه لرینده تورکلر، آذربایجانین اهالیسی نین تورکلر اولماسی، فارسلا، ایران و توران، 86 "آذربایجانین قدیمدن تورک اولکهمی اولماسی 87 حاقیندا یازیلار درج ائدیلمیشدیر.

بئله لیکله، همین دؤورده آذربایجانلیلارین مو عین طبقه لری و خصوصن ضیالیلارین بیر حیصه سی تورک بیرلیگی ایدئوئوسینی ایله باخیدان تانیش ایدی و اوزلرینی هم ده منشا جهتن تورک حساب اندیردیله. باشقا سوزله همین طبقه لر پان ایرانیزم ایدئوئوسینی آخیر اجان نیمه سه میش، اوز میلی، ائنتیک شو عورلارینی قورویوب ساخلامیشدیله.

تورکلر اورمییه داخلی اولاندان سونرا ا. دهقانین یازدیغینا گۆره بورادا. تدریسین تورک-آذربایجان دیلینده آپاریلدیغی مکتب آجدیلار. اورمییه تانیمیش موجهیدی فضل اللام مکتبه مودیر تعیین اندیلدی. "قیسا مودت عرضینده مکتبین صیقلی اوشاقلار و شهرین جوانلاری ایله آذربایجان دولو" مکتبه شهرین ساوادللی آداملاری و گنج تورک طایپلری درس دنییردی. مکتبه "اورمییا اوشاقلاری و گنجینه اونلارین تورک اولدوقلاری تلقین اندیلدی. "فارس دیلینی خارجی دیل کیمی تدریس اندیردی. لاکین تورکلرین گنتمهسی ایله باغلانان مکتب جمعی بنش آی فعالیت گؤستریدی. 88

بنلهیکله، آذربایجانلیلارین بعضی طبقه لری آراسیندا تورکچولوک منیله نین گوجلو اولدوغو آشکار اولدو و آذربایجان دیلینین مؤقعینی مکتب و مطبوعاتدا برپا ائتمگه سعی گؤستریدی. بو منیل، زاقاقاز یادا یاشایان ایران (ایلك نؤبهده جنوبی آذربایجان) آذربایجانلیلاری آراسیندا داها قباریق شکیلده تظاهر ائتدی. اون دوقوزونجو عصرین سونلاری ایگیرمینجی عصرین اوللینده خارجیده فارس دیلینده قزنت و کیتاب نشر اندن آذربایجانلیلاردان فرقلی اولراق 1917-جی ایل فورال ایقنیلاییندا سونرا موهاجیر آذربایجانلیلار اوز مدنی فعالیتینی آذربایجان (اساسن). و فارس دیلینده یئرینه یئتیردیلر.

بنله کی، 1917-جی ایله باکیدا جنوبی آذربایجانلیلار طرفیندن تشکیل اندیلن سوسیال-دموکرات "عدالت" پارتیاسی اوز اورقانی "بیرق عدالت" ژورنالی آذربایجان و فارس دیلینده نشر اندیردی. پارتیا اوز پروقرامینی دا ایکی دیله نشر ائتمیشدیر. 1919-1920-جی ایللرده پارتیانین اورقانی "حریت" قزنتی ایدی و اساسن آذربایجان دیلینده نشر اندیلدی. ایران دموکرات پارتیاسی نین باکی تشکیلاتی 1918-جی ایله ایکی دیله "آذربایجان" قزنتی نشر اندیردی. ایرانلیلارین ماعاریفجی "ترقی" جمعیتی 1920-جی ایله باکیدا "صدای-ایران" ("ایرانین سسی") قزنتینی ده ایکی دیله نشر اندیردی.

اگر تبریزده نشر اندیلن "آذربایجان" قزنتی و اورمییا تورک مکتبی بیر طرفدن تورک بیرلیگی ایدئولوگیسی نین یاییجیلاری، دیگر طرفدن آذربایجانلیلارین تورکچولوک اساسیندا میلی شو عورونون درینلشمهسی و گنیشلشمهسی واسیطهسی ایدیسه، باکیدا نشر اندیلن "آذربایجان" و "صدای ایران" قزنتلری پان ایرانست" ایدئولاری نین تبلیغاتچیلاری ایدیلر. سوسیال-دموکرات پارتیاسی نین آدلاری قنید اندیمیش اورقانلاری بوتون ایران زحمتکش لرینین منافعی خیدمت اندیر، اونلارین سیاسی شو عورونون اوپانماسی و اینکیشافی، ایران جمعیتی نین موترقی قوولرینی همین پارتیا اطرافیندا بیرلشدیرمک اوغوندا چیخیش اندیردی. بونا گۆره ده نه سوسیال-دموکرات، نه ده بورژوا مطبوعاتیندا صیرف میلی مسالهر؛ آذربایجان میلیتی نین دیلی، مدنیتی، تاریخی، منافعی و س. عکس اولونوردو. لاکین ایرانلاردا آذربایجان دیلینده قزنت و ژورنال نشر اندیمهسی ایرانلیلارین حیاتیندا دیلرین فاکتیکی برابرلیگینی تانیماق منیله کیمی آذربایجان دیلینین اینکیشافینا خیدمت اندیردی. اوبینکتیو اولراق همین مقصد "آذربایجان" (تبریز) قزنتی و مکتب (اورمییا) ده خیدمت اندیردی، لاکین بونلارین منیدانا گلمهسی گؤستریدی کی، میلی دیل و ایسبسیفیک میلی منافعی مسالهری اهالی نین، موغین، گؤرونور آز، بیر حیصه سینی مشغول اندیر، جمعیتین بعضی طبقه لری اوچون کونوکتورا خاراکتر داشییردی. بونون بنله اولدوغونو آذربایجانلیلارین 1914-1918-جی ایللرینده کی سیاسی فعالیتی ده تصدیق اندیر.

بنله کی، همین ایللرده آذربایجاندا بیر سیرا سیاسی تشکیلاتلارین شو عبه لری فعالیت گؤستریدی، بونلار آدب (آذربایجان دموکرات پارتیاسی)، "ایرشاد"، "اتحاد و ترقی اسلام"، "ایرانین مترقی"، "دموکراهی مترقی"، "نصرت"، "احرار"، "سوسیال-دموکرات"، "عدالت" پارتیاسی، "اکتریبون"، "بیجیزان"، "استقلال ایران" و "فرقه اسلامی" و ب. ایدیلر. 89 همین پارتیالارین بعضیلرینین احبیبوف طرفیندن تحلیل اندیمیش پروقراملارینین اساس مقصدیندن معلوم اولور کی، "ارشاد" دینی و دیل بیرلیگینه مالیک اولان زاقاقاز یانین شرق ایالتلری و جنوبی آذربایجان اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقو وئرلمه سینه، "ایرانین مترقی" پارتیاسی ایسه ایراندا میلی آزلیقلارین (غئیری-فارسلارین) ایبتیادیی مکتبه آنا دیلینده تحصیل آلماسینا طرفدار ایدی. 90

1920-جی ایله تبریزده ایران سوسیالیست پارتیاسی نین پروقرامی چاپ اندیلدی. پارتیا مرکزی حاکمیت اورقانلارینین حاکمیتی نین محدودلاشدیریلماسی، شهرستانلارین اهالی سینه زامانین روحونا اووقون گلن حوقوق و صلاحیتلر وئرلمهسی طلبینی ایرملی سوروردو.

بوتوولوکده، همین پارتیالارین اکثریتی نین پروقراملاریندا ایراندا میلی مساله، میلی آزلیقلارین اوز موقدراتینی تعیین ائتمک ایدنیاسی پرنسیپی و جنوبی آذربایجانلیلارا میلی، میلی-مدنی موختاریت وئرلمهسی طلبی عکس اندیلمه میدیر.

میلی مساله نین حلی نین ضرورلیگی مساله سینه ایلك دفعه ایران کومونست پارتیاسی دیقت یئتیتمیشدیر. 1920-جی ایلین ایون آیین 22-ده پارتیا انزلی شهرینده کنجیریلیمیش ایلك قورولتاینیدا اوزونون پرقرامینی قبول ائتمیشدیر. پروقرامدا اولکده دینی و میلی شووینیزم تبلیغاتینی نین خئیلی گوجلندیگی قنید اندیلر.

پروقرامدا دنییلر:

1- " 15 میلیت و دینی قروپون نوماینده لری یاشایان ایراندا بو مساله (میلی و دینی) اولدوقجا کسکیندیر.

2- پارتیا ایراندا یاشایان بوتون میلتلرین فندراتیو اینتیفاقینا جان آتیر. " 91

پارتیانین پروگرامینی تحلیل ائندن ت. ایبراهیموف (شاهین) قنید اندیر کی، پارتیا میلی مسالهنی قویمامیش، بو دا "پروقرامین اساس نوقصانی" ایدی. 92

گوروندوگو کیمی پارتیا هر حالدا میلی مسالهنی اوز پروگرامینا داخل انتمیش، هر چند میلترین اوز موقددراتینی تعیین انتمه حوقوقونو قنید انتمه میشدیر. پارتیا ایراندا اوز فعالیتینده آذربایجان دیلیندن ایمتیناع انتمیشدیر. 93 بو، دیل مسالهنسینده "عدالت" پارتیاسی نین فعالیتی ایله موقاییسده گزیه ایتلمیش بیر آدیم ایدی. دیگر طرفدن همین فاكت آذربایجانلیلارین اوز دیلینه موناسیبتینی موعین انتمک باخمیندان چوخ سجه میدیر، چونکی پارتیا اساسن آذربایجانلیلار طرفیندن یارادیلیمیش و اونلار طرفیندن رهبرلیک اندیلیردی. انزلیده چاغیریلیمیش بیرینجی قورولتاین (1920) نومایانده لرینین اکثریتی آذربایجانلی ایدی. 94 بو، گورونور اونونلا ایضاح اولونا بیلر کی، همین دؤورده آذربایجاندا دموکراتیک حرکاتی سنپاراتچیلیق و پانتورکیزمه گوناھلاندریردی. بو "نوقصان" لاردا گوناھلاندریلماق اوچون پارتیا فارس دیلینی یازیلی اونسیت ساحه سینده ینگانه واسیطه کیمی قبول انتمیشدی. بو موناسیبتله آذربایجان دموکرات پارتیاسی نین آذربایجان میلیتی نین ایسپنسیفیک منافعه نه موناسیبتی، پارتیانین میلی شو عورون اینکیشافیندا رولو اوزرینده داها اطرافلی داینامق لازیمدیر.

1918-جی ایلین آخیریندا تورکلرین آذربایجان گنتمه سیندن سونرا دموکراتلار یئنیندن فعاللشمیش، مرکزی حؤکومه اولکی طلبلرینی ایرملی سورمگه باشلامیشدی. س.ا. کسرونین یازدیغی گؤره تورکلرین آذربایجانلی ترک انتمه سیندن سونرا آدپ تهران نوماینده سی سید جلیل اردبیلی نین ایشترکی ایله موختلیف دموکراتیک قروپلارین بیرلشدیرجی کونفرانسیندا (ارزورودا حبسه اولان ش.م. خیابانی ایشتراک انتمیردی) پارتیا ایشلرینی آنجاق فارس دیلینده آپارماق، تورکلر آذربایجاندا اولارکن اونلار را رغبت گؤسترمیش و اونلار لا فعال صورته امکاشلیق انتمیش م. ت. رفعتی پارتیا سیرالاریندا آزاد انتمک حاقیندا قرار قبول اندیلیمیشدی. حبسن قاییدان ش.م. خیابانی کونفرانسین قرارینا اوز ناراضیلیغینی بیلدیریب م.ت. رفعتین پارتیا سیرالارینا قایتماسینا نایل اولدو و اونا آدپ-نین اورقانی "تجدد" قزنتی نین رنداکتورو وظیفه سینین تاپشیردی. 95 بوندان علاوه ش.م. خیابانی میتینقرده آذربایجانجا دانیشماقدا داوام اندیردی.

بنه ملیکه، مرکز دن قاچما قوولری ایله مباریزمه آدپ اوزونون یازیلی فعالیتینده فارس دیلیندن ایستیفاده انتمکده داوام انندی. بنه بیر شرایطده پارتیا قارشیسیندا آذربایجان تورک میلیتی، آذربایجان مدنیتی، تورک دیلی- و یاخین و قوهوم اولان آذربایجان دیلی مسالهنسی دورموردو. ش.م. خیابانی نین قرار ایسه کوتله ره اساس تاثیر واسیطه لرینی ساخلاماق ضرورتیندن دوغور، آذربایجان (اساسن، شیفاهی)، فارس (یازیلی) دیلرینین ایشلمه ساحه لرینده کی بؤلگه عنعنه سینه او یغون گلیردی.

بنه کی، ش.م. خیابانی اوزو نیطقلرینی آذربایجان دیلینده سؤیله میر، اونلار حاقیندا حسابات "تجدد" قزنتینده فارس دیلینده چاپ اولونوردو. بوتون بونلار گؤستریر کی، دموکراتلار اوچون ایسپنسیفیک میلی منافعی مستقیل اهمیته مالیک دنییلدی، اونلارین سعی ایرانین مستقیللیگی و اراضی بوتولوگونون مودافعه سین، ایالنده کونستیتوسیالی ایداره فورماسی نین برپاسینا، آذربایجاندا ثابتلیگین برقرار اولماسینا، بیطرف ایراندا (اساسن آذربایجاندا) دشمن طرفلرین حربی عملیاتلارینین، آذربایجانین غربینده تورک-آسوریا حربی عملیاتلارینین داغیدجی نتیجه لرینی تنزیکله آرادان قالدیرماغا یونلمیشدی.

ایالتین موترقی عونصورلرینین تاکیدی ایله 1919-جو ایلین بیرینجی یاریسیندا آذربایجانا یئنی والی - محمد ولی خان سپهدار گؤندریلدی. تیریزه مرکز دن گؤندریمیش پولیس و مولکی مأمورلارین احاطه سینده گلیمیش یئنی والی یئرلی مأمورلارین چوخونو یئنی گلنلرله عوض انتمک حاقیندا سرانجام وئرمیش، دموکراتلاری تعقیب انتمگه باشلامیشدی. بو وضعیت مرکزله ایالتین موناسیبتلرینه یئنی عونصور علاوه اندیردی - مرکزین ایالتی اساسن گلمه مأمورلارین کؤمگی ایله تابع انتمک سعی آذربایجانلی مأمورلارین مادی منافعینی ضعیفه میدیردی. یئنی والی نینکی ثابتلیگه نایل اول بیلمه دی، عکسینه اویبکتیو اولراق ایالنده سوسال گرگینلیگین آرتماسینا "یاردیم" انندی. اهالی نین وضعیتی کوردلرین سیمکونون باشچیلیغی ایله سیلاحلی چیخیشلاری، ماکو، قاراجاداغ خانلارینین اوز باشینالیغی، شاهسونلرین غارتی و یئنی والینین اونلار قارشی هر هانسی بیر تدبیر گؤرمک ایقتیداریندا اولماسی نتیجه سینده گنندیکجه پیسلشیردی. تعجولو دنیل کی، یئنی والی آذربایجاندا قولوموش 96 و بو فاكت مرکز-ایالت موناسیبتلرینه تاثیر گؤسترمیشدیر. مرکزله ویلایت آراسیندا کی ضیدیتلر، آذربایجان دموکراتلاری طرفیندن قطعیتله ردد اندیلن اینگیلیس-ایران سازیشی نین (1919) باغلانماسیندان سونرا یئنی مرحله ده داخل اولدو. بنه بیر شرایطده آذربایجاندا وضعیت سون حده قدر گرگینلشمیش و 1920-جی ایلین آپرئل آیی نین 7-ده باش وئرمیش دموکراتلارین عوصیانی ایله نتیجه لنمیشدیر. دموکراتلار حؤکومت ایداره لرینی توتاراق گلمه مأمورلاری ایالتی ترک انتمگه مجبور انندیلر. تیریزه ساکنیتلیگی برپا انتمک، ایالنده صحیه نین، معاریفین اینکیشافی اوچون بیر سیرا تدبیرلر حیاتا کنجیریلیمیش، ایجتیماعی حیاتین موختلیف ساحه لرینده دگیشیکلیکلر پروقرامی حاضر لاندیمیشدی. 97 ایالنده حاکیمیتی اوز اللرینه آلان دموکراتلار شاه رنژی می و مرکزی حؤکومه قارشی، ایران جمعیتی نین موترقی، دموکراتیک عونصورلرینی دموکراتیک حرکات، اونون عوموم ایران مقصدلرینی مودافیه یه سفربر انتمک اوچون گنیش ایدنولوژی موباریزه باشلادیلار. عینی زاماندا دموکراتلار مرکزی حؤکومه قارشی ایدنولوژی موباریزه ایله کیفایتلنمیلی اولوردولار، چونکی اونلار ایالته بوتولوکده نظارت انتمیر، اساسن تیریزه موققیته فعالیت گؤستیریدیلر 98 دموکراتلار اورتا، خیردا تیجارت بورژوازیسی، صنعتکارلار، مأمورلارین منافعی نین ایفاده چیسسی کیمی اوز اساس وظیفه لرینی ایالنده قایدا-قانون و ثابتلیک یاراتماقدا، تیجارتین اینکیشافی اوچون شرایطین یارادیلماسیندا گؤروردولر. 99 بنه بیر شرایطده جمعیتین حیاتیندا دگیشیکلر اوچون داها قطعی تدبیرلر حیاتا کنجیرمیین دموکراتلارین عوصیانی سون نتیجه ده مرکزی حؤکومتین گوجو و اینگیلیسلرین هاوادارلیغی 100 ایله یاتیریلدی. حرکاتین لیدرلی و عوصیانین باشچیسسی ش.م. خیابانی و بیر نچه دموکرات هلاک اولدولار، اونلارین چوخونون ائو- انشگی داغیدیلدی.

دموکراتیک حرکاتین، عوصیانی نین گندی نین، پارتیانین فعالیتین ایران شوناسلیقا گندی شورتده عکس اولونماسینا گوره 101، بیز حرکاتین بعضی جهتلرین ایجمال شکلیده نقلی ایله کیفایتلندیک.

یوخاریدا دنییلنلردن، خصوصن تدقیقات اثرلرین تحلیلیندن معلوم اولور کی، پارتیانین پروقرامیندا، تاسیس کونفرانسی نین قرارلاریندا، 102 ش.م.خیابانی نین مقالهلرینده 103 عوصیانین مانیفستینده 104 ش.م.خیابانی نین نیطقلرینده 105- آذربایجان میلیتی نین ایسپسیفیک میلی منافی اوز عکسینی تاپمامیشدیر.

بنله لیکله، آذربایجاندا دموکراتیک حرکاتین آذربایجان میلیتی نین ایسپسیفیک میلی منافی مونسبتی نجه ایدی، حرکات آذربایجانلیلارین میلی شو عوروناهانسی تاثیر گؤستر میشدیر؟ بو سوالا جاواب وئریمک اوچون حرکاتین اوز خاراکتیرینی موعین انتمک لازیمدیر. بعضیلرین فیکرینه گوره قئید اندیلیمیش مؤوضوع اوزره موختلیف تدقیقاتلارین اولماسینا باخمایاراق حرکاتین خاراکتیر هله ده قطعی صورتده موعین اندیلیمیشدیر. 106 قئید انتمک لازیمدیر کی، حرکاتی خصوصی اولاراق تدقیق انتمیش مؤولفلر اونون بئکدیللیکله میلی-آزادلیق خاراکتیرینی قئید انتمسده همین آنالیشا موختلیف معنا وئریرلر. بعضیلر بنله حساب اندیرلر کی، حرکاتین قارشیسیندا هم آذربایجان، هم ده ایرانی آزاد انتمک وظیفهسی دوروردو، 107 او بیرلرین عقیدهسینه گوره آذربایجانین آزاد اندیلیمهسی دموکراتلارین اولکده حقیقتن کونسیتوسیالی ایداره فورماسی تطبیق اندیلیمهسی، ایرانین مستقیللیگی اوغروندا موباریزلرینده کومکچی وظیفه ایدی. 108

دوغرودان دا اساس وظیفه کیمی ایراندا بورژوا، دموکراتیک، حتّی رنسپولیکا رژیمی برقرار اولماسی ایرملی سورولوردو. بو ایدئولوگیدا دموکراتلارین آذربایجانین و آذربایجانلیلارین گلهجک وضعیتینه مونسبتی فاکتیک اولاراق اوز عکسینی تاپمامیشدیر. دموکراتلار عوصیانان اول ایالت انجومنی نین بئیندن تشکیل اندیلیمهسینی طلب انتمسده، عوصیانان سونرا بنله- طلب ایرملی سورولوردو. یانلیز ش.م.خیابانی نین آخیرینجی نیطقلریندن معلوم اولور کی، دموکراتلار آذربایجان آذربایجانلیلار اوچوندور پرنسپینی مودافیعه اندیرلر، اونلار ایالتلرین اولکهنین طالعی نین حلینده ایشیر اکینا طرفداردیرلر. 109

دموکراتلارین آذربایجان میلیتی نین اینکشاف پرنسپنکتیونه مونسبتده غیری-موعین مؤوقعینی بیر سیرا جنوبی آذربایجان مؤولفلری ده قئید انتمیشلر. همین گونلرده باش وئرّن حادیه لرین ایشیر اکیسی و شاهیدی س.ا.کسروی دموکراتلاری عوصیانین مقصدینی غیری-موعین شکلیده (آیدین اولمایان شکلیده) ایفاده انتدیکلری اوچون کسکین تیقید انتمیشدی. 110

1946-1945-جی ایللر آذربایجانلیلارین میلی دموکراتیک حرکاتی گونلرینده س.ج.پیشه وری دئییردی: "حتّی مرحوم شیخ اوزو ده میلیت هارا آپاردیغینی آشکار بیر صورتده اعلان انده بیلیمیردی". 111 همین مونسبتله م.موجهدی یازیردی: "عوصیانین مقصد و وظیفهسی آیدین دئییلدی، حتّی خیابانی نین اوزونون عوصیانین مقصدی بارهسینده آیدین تصوورو یوخ ایدی". 112

دموکراتلارین گیزلی مقصدلری اولدوغونو تنز-تنز: "دوشمن قارشیسیندا اوز مقصدینی آچماق اولماز"، "دوشمن دیگر طرفین پلان و تاکتیکاسیندان خبر توتمالیدیر"، "بیزیم پلان حاقیندا هئچ کیمین خبری یوخدور" 113، دئین ش.م.خیابانی ده قئید اندیردی. بونا گوره ده حرکاتین دوشمنلری عوصیانین مقصدینی ایختیاری صورتده شرح اندهرک دموکراتلاری سنپاراتیزمه، مرکزی حؤکومه تابع اولماقدان بویون قاچیرماقدا گوناھلاندریردی. 114

بیزیم فیکریمیزجه، عوصیانین مقصدی حاقیندا قئید اندیلن غیری-موعینلیک ایلک نؤوبهده دموکراتلارین آذربایجان میلیتی نین گلهجک وضعیتینه مونسبتی ایله باغلی ایدی. جونکی دموکراتلارین سیاسی و سوسیال مقصدلری، اساسن، سیر دئییلدی و خیابانی نین نیطقلرینده دفعه لرله شرح اندیلیمیشدی.

همین حرکاتین خاراکتیرینی موعین انتمک اوچون اونون رئال، گئرچک گندیشی و ایلک نتیجلرینی ده نظره آلماق ضروریدیر.

عوصیانان مقصد ایالتده ثابتلیک و تهلوکسلیک برقرار انتمک، ایشدن چیخاریلیمیش یئرلی مأمورلاری ایشله تامین انتمک، سوسیال مونسبتلری نیظاما سالماق، مرکزی حاکیمیه تاثیر گؤستریمک، باشقا سؤزله، آذربایجانین ایران ایالتلری آراسیندا آپاریجی مؤوقعینی اوزونه قایتارماق ایدی. بو ایستقامتده حرکت اندهرک دموکراتلار اهالی نین گندی ش دایرلرینین منافی نامینه بیر سیرا تدبیرلر حیاتا کنچیردیلر. دموکراتلارین مقصدی و فعالیتین اهالی نین گندی ش دایرلرینین سوسیال-سیاسی و دیگر منافی نین تامین اولونماسی ایله باغلیغینی نظره آلاراق دئییه بیلریم کی، همین حرکات فاکتیک اولاراق آذربایجانلیلارین بورژوا-دموکراتیک حرکاتی ایدی. بونا گوره ده حرکات آذربایجانلیلار اوچون میلی-آزادلیق خاراکتیر داشیبیردی، اونلارین سوسیال-سیاسی، ایقتیصادی، مدنی منافعینه رئال خیدمت گؤستریردی، مؤوجود مرکزی حاکیمیه قارشى چؤرولمیشدی.

آدب-نین سیاسی صحنهیه چیخماسی، اونون باشچیلیغی ایله باش وئریمیش عوصیان، دموکراتیک حاکیمیت اورقانی نین یارادیلماسی - بوتون بونلار آذربایجانلیلارین میلی تشکولونون موعین سویهسینی گؤستریردی. عوصیان و یارادیلیم میلی حؤکومت ایالت انجومنیندن سونرا آذربایجان میلیتی نین سیاسی جهتدن تشکیل اولونماسی یولوندا ایکنجی جهد ایدی. بونولا بنله بیر سیرا سبیلر اوزوندن دموکراتلار بو رئال اولاراق مؤوجود اولان میلیتین، اونون میلی-ایسپسیفیک خصوصیتلری و منافی نین بوتو اینعیکاسینی وئرله بیلیمیشدیلر. بوندان علاوه، دموکراتلارین ایدئولوژی فعالیتی آذربایجانلیلاردا "ایران میلیتی" و ایرانا منسوبلوق شو عورونون گولنمهسینه بؤنلمیشدی.

آيدندير کي، مسالهنين بو جهتي ميلتي سوسيال و انتنيک جهتلرين وحدتي کيمي، ايلک نوؤبهده ميلتين حياتيندا انتنيک جهتلري عکس انتدیرن ميلي شو عورون اينکيشافينا يارديم ائده بيلمزدي. دنمهلي، سياسي جهتن تشکيل اولونموش آذربايجانليارین سوسيال-انتنيک اورقانيزم کيمي اوژ اينکيشافلارينين مؤوجود سويهسيه اويقون تصور و باخيشلار سيستمي فورمالاشماميشدي، ديگر طرفدن، دموکراتلارين معنوي فعاليتي ده بنله تصورلرين يارانماسينا يارديم ائتميردي. بونا گؤره ده همين دوردمکي معنوي فعاليت و معنوي ايرت آذربايجانليارین ميلي شو عورونون اينکيشافينا خيدمت ائده بيلمزدي. دموکراتلارين سياسي فعاليتي: مستقيل آدپ، آذربايجان ايدنياسي، فاکتيکي موختاريت ائده ائديلمهسي و س. آذربايجانلياردا اينکيشاف ائتميش وطنپورولیک حيسلريني داها دا گوجلنديريدي. باشقا سؤزله آذربايجانليار آراسيندا گئنیش ياييلميش آذربايجان ايدنياسي هلهليک آذربايجان ميلتي ايدنياسيندان آيريليقدا مؤوجود ايدي.

بنلههليکه، 1911-1920-جي ايللري احاطه ائدن دورده آذربايجان ميلتي نين اينکيشافيندا آپاريجي مئيل فنودال-مولکدار داييرلره و مرکز دن قاچما قورولرينه قارشلي، ايرانين مستقيلليگي و اراضي بوئولوگو، ايران کونستيتوسياسي چرچيوهسيده ايجتيماعي حياتين دموکراتيکشمهسي، دؤولتين داخيلي و خاريجي سيستينين موعين ائديلمهسيده آذربايجانين آپاريجي رولونون برپا ائديلمهسي اوغروندا موباريزه دن عيبارت ايدي. همين ايللرين حاديته لري گؤستريردي کي، مرکز دن قاچما مئيللري تکجه خاريجده اوژونه هامی آختاران فنودال-مولکدار طبقهسي داخيلينده دئييل، هم ده اهالي نين ديگر طبقه لري آراسيندا مؤوجود ايدي. دموکراتيک حرکات آذربايجانين مرکز دن قاچما و مرکز قاچما قورولري آراسيندا کومپروميسه آپاريدي. دموکراتيک حرکات يئرلي وطنپورولليگي و ايران دؤولتينه منسوبلوق شو عورونو، اوبينکتيو اولراق موعين معنادا آذربايجانليارین ميلي وحدتي و بيرليگيني گوجلنديرميشدير. همين دورده همچنين آذربايجانليارین انتنيک شو عورونون آرتماسي موهايهده ائديلمهسي ده همين شو عور معنوي فعاليت اوبينکتينه چنوريله بيلمهدي. قنيد ائديلن دورون ديگر موهم ينگونو ايالته ونرگيني مونتنظم صورتده و تاماميله بيغماق، اولکهنين اراضي بوئولوگونو موذافيعه ائتمک، ايرانين سوئرئئليگيني بوتون اولکده حياتا کچيرمک مقصديله آذربايجانين هر طرفلي صورتده مرکزه تابع ائنديريلمهسي پروسئسي نين باشلانماسيندان عيبارت ايدي.

ج) 1920 - 1925-جي. ايللر. دموکراتيک حرکاتين ياتيريلماسيندان (1920 ايلين سبتمبر آبي، 1299 جو ايلين شهر يور آبي) سونرا آذربايجانين مرکزه تابع ائنديريلمهسي پروسئسي باشلاندي. آدپ-نين مغلوبيتي و لغو ائديلمهسي (1922) ايالته فنودال-مولکدار داييرلرين حاکيميتي نين برپاسي دنمک ايدي. اوژ صينفي منافعلرين قورونوب ساخلانماسيندا ماراقي اولان فنودال-مولکدار داييرلري، عوموم ايران مسالهلري، ايالتين حياتي پروبلملري اوژره مرکزله موناقيشهيه گيرمگي آرزو ائتمير، ايالتين اونلارين منافعيني تامين ائده بيلهجک مرکزي حاکيميته تابع اولونماسي اوغروندا چيخيش ائديريلر.

آذربايجانين تابع ائنديريلمهسي و ايرانين مرکز لشديريلمهسي 1921-جي ايل فنورال چنوريليشيندن، خصوصن رضا خانين باشچيلغي ايله حريچيلرين مستقيل صورتده حربي - سياسي صحنهيه چيخماسيندان سونرا خيالي گوجلنميشدي. 1922- جي ايلده رضا خان ايران اوردوسونون يئنيدن تشکيل ائتمک ايشينه باشلادي. قديم سرباز حيصه لري، کازاک بريقاداسي، ژاندارمئريا بوراخيلميش، اونلارين عوضينده همين حيصه لري اوژونده بيرلشديرن واحيد اوردو ياراديلماسينا باشلانميشدي. يئني اوردونو تشکيل ائتمک اوچون 12 نفر دن (ديگر معلوماتا گؤره 10 نفر دن) عيبارت حربي شورا ياراديلميشدي. همين شورانين 12 عوضونون يئنديسي (ياخود سککيزي) آذربايجانلي ايدي؛

- 1- سرلشکر (ديويزيا گئنرال) سردار مدحت جلاير.
- 2- سرتيب (گئنرال) محمد نجوان امير موثق.
- 3- سرتيب (گئنرال) سيف افشار.
- 4- سرتيب (گئنرال) عبدالمجيد ميرزه فيروز نصير الدوله.
- 5- سرتيب (گئنرال) حيدر قولو پسيان.
- 6- سرهنگ (پولکوننيک) عزيز الله ضرغامي.
- 7- سرهنگ (پولکوننيک) علي کريم قوانلو
- 8- سرهنگ دو (پولکوننيک-لئيتنانت) سيف-الممالک خلج. 116

ايکي ايل فعاليت گؤسترن شورا بوتون ايلکين تشکيلاتي ايشلري يئرینه يئتميش، حربي نيظاماملري حاضير لاميشدي. حربي شورانين اورگي روسيادا عالي حربي مکتبي بيتيرميش، ايران اوردوسونون باش قرارگاهي نين رييسي، قاجار، شازداسی امان الله جهانباني ايدي. اونو قرارگاه رييسي وظيفه سينده حربي مکتبين موديري وظيفه سينه اوژونده ساخلانميش گئنرال محمد نجوان امير موثق عوض ائتميشدي.

1922-جي ايلده 5 ديويزيا تشکيل ائديلي: مرکزي تيريز اولماقلا شيمال-غرب ديويزياسي، همدان-غرب، نئهران-مرکزي، مشهد-شرق، ايفسافهان-جنوب. سونرالار ديويزيا ياخود حربي داييرلرين سايب 7-يه چاتديريلدي، يئندي حربي داييردن بشي نين کومانداني آذربايجانلي ايدي.

- 1- شيمال-غرب حربي داييرهسي - سرلشکر (دئويزيا گئنرال) امير عبدالله طهماسبی.
- 2- غرب حربي داييرهسي - سرلشکر (دئويزيا گئنرال) امير احمدی.
- 3- جنوب حربي داييرهسي - سرلشکر (دئويزيا گئنرال) محمد آيريم.

4- کزمان-بلوچستان حربي دایره سي - سرلشکر (دنویزا گننرالي) نخجوان.

5- مازانداران، گرگان، گیلان، طالش - محمود آیریم. 117

بو و دیگر یوکسک وظیفه‌لی آذربایجانلی حربي مأمورلار ظابط کورپوسونون اوزگیني تشکیل اندیر و بیر چوخ جهندن رضا خان باشدا اولماقلا ایراندا حؤکومتین مرکز لشدیرمه سیاستین مووفقیتین تامین انتمیشلر. مرکز لشدیرمه و ایستابیللیگین تجارتن نورمال اینکیشافی نین موهوم خاریجی شرایطی اولدوغونا گؤره آذربایجانین ایری و اورتا تیجارت بورژوازیسی، همچین مولکدارلاری مرکز لشدیرمه سیاستین گنیش موذافیه اندیردیله.

مرکز لشدیرمه ایذولوگیاسینی ایشله‌یب حاضر لایارکن، آذربایجان ضیالیلارینین بعضی نواینده‌لری ایران خالقارینین انتتیک خصوصیتلرینی ایذنال شکیلده یاخود فیکرن لغو انتمک یولو ایله ایرانلیلارین میلی، مدنی، معنوی حیاتی نی مرکز لشدیرمگه، عینی شکیلده سالماغا سعی اندیردیله. اگر آذربایجان ماعاریفچیلری و دموکراتلاری "ایران میلی" نترمینی ایله ایرانین بوتون اهالیسینی یاخود ایرانلیلارین دولت منسوبیتینی قنید انتمک ایستهمیدیرلر، آذربایجان ضیالیلارینین بعضی نواینده‌لری همین نترمین آلتیندا بوتون ایران اهالیسینی احاطه ائدن هانسی سا سوسال-انتتیک اورقانیزم باشدا دوشوردولر. باشقا سؤزله، اونلار ایران اهالیسینی واحد انتتیک بیرلیک اعلان اندیردیله. مسالهنین بو جهتی 1922-جی ایلدن بنرلین شهرینده "ایران شهر" آذلی ژورنال نشر انتمگه باشلایان ح. کاظمزاده نین فعالیتینده داها گنیش عکس اولونموشدور. 118 بو ژورنالدا ایران گنجلیگی نین میلچیلیک روحونو مؤحکمتگه یونلمیش. ایرانین قدیم عظمتی حاقیندا ایلك مقالهلر مئیدانا گلیمشدی. 119

"میلیت و وطنپرورلیک" پرنسپیندن چیخیش اندیب ح. کاظمزاده "همین ایالتده (آذربایجاندا - و.م.) ایران میلیت میلی بیرلیگی نفعینه گنیش تبلیغات آپاریلماسی، ایران ماعاریفی و فارس ادبیاتی نین یاییلماسیندا تاکید اندیردی. او و اونون قلم دوستو شفق رضازاده (او دا آذربایجانلی ایدی- و.م.) ثبوت اندیردیله کی، آذربایجانلیلار منشاچه فارسیدرلار، تورک دیلی اونلارا زورلا قبول انتدیریلیب. 120 بیر ایذولوق کیمی ح. کاظمزاده جمعیت قارشیسیندا دوران بوتون مسالهلرین حلینی جمعیتین اوستقوروموندا و ایذولوگیاسیندا مومکون دگیشیکلیکلر آپارماق یولوندا اختاریدی. او یازیردی: "میلیت، ایجتیماعی پرنسپلریمیزین ان موقدسی و بیزیم میلی آمالیمیزین کعبه‌سی اولمالیدیر. میلیت، بیزیم بوتون خارابالیقلاری آباد ائدن، بوتون پریشانلیقلاری ایصلاح ائدن جمعی مستقیللیگین داباغی و خیلاص اندیجی دایره‌میز اولاجاق". 121

میلیت دنینده مؤلیف و طنداشلیق و آری (آریا) عیرقینه منسوبلوق باشا دوشور. او یازیردی: "ایرانلیلیق... اوز گولو، گرلیمیش قانادلاری آلتیندا دیلی و دینیندن آسیلی اولمایاراق ایران میلیت نین بوتون عوضولرینه یئر و نریر. کیملیگیندن - کورد یاخود بلوچ، گبر یاخود اثرمنی اولماعیندان آسیلی اولمایاراق دامارلاریندا آری قانی آخان و ایرانی اوز وطنی سایان هر بیر فرد ایرانلی ساییمالی و ایرانلی آدانلیریمالیدیر" 122

ح. کاظمزاده نین بو سیاهیسینا دوشمین آذربایجانلیلار اوچون ایرانلی اولماق اوز دیلی، تاریخی، مدنی، انتنومیمی، میلی شوورو اولماق دنمک ایدی و فارس میلیت طرفیندن آسیمیلبیاسیا اولونماقدان باشقا بیر معنا داشیمیردی. "ایران شهر" ژورنالی آلمان شرقتوناسی ای. مارکوارتن "آذربایجان" آذلی کیتابیندان (ژورنال بنله تقدیم اندیر) بیر نچه صحیفه نی ترجمه اندهرک چاپ انتمیشدیر. همین کیتابدان ترجمه اولونموش و ژورنالدا درج اندیلیمیش حیصه نین گیشینده قنید اندیلیر کی، تورکیده آذربایجانلیلارین تورک "عیرقینه" منسوبیتینی ثبوت انتمگه چالیشیرلار، هر چند "همین مساله ایرانلیلارین چوخونا آخیراجان آیدین دنیل..". حؤکومت بو مساله باره‌سینده هنج بیر تدبیر گؤرمه‌میش و گؤرمور، بونا گؤره ده "همین مسالهنین قطع حلی اوچون و آذربایجانلیلارین ایران منشالری باره‌سینده هر جوره شوبه‌له‌ری آرادان گؤتورمک اوچون" ح. کاظمزاده همین کیتابی آذربایجانلیلارین آری منشالی اولمالارینین اساس دلیلی کیمی تصور اندهرک ترجمه و چاپ انتمگی اوز قارشیسینا مقصد قوبموشدور. 122 گؤرونوگو کیمی، مؤلیف (ح. کاظمزاده) قطع امین ایدی کی، آذربایجانلیلار آریلر دیله. عادتن بیر سیرا ایران مؤلیفلری آذربایجانلیلار آسیندا ایرانیزمین گولنمه‌سینه اونلارین بیر حیصه سی آسیندا پانتورکیزم ایذولوگیاسی نین تاثیر ایله تورکچولوک منبلی نین گولنمه‌سی نین عکس العملی کیمی باخیرلار.

یوخاریدا دنیلدیگی کیمی، تورکلرین جنوبی آذربایجانلیلارا بیر تورک خالقی کیمی ماراکی اون دوققوزونجو عصرین آخیریندا یاراناراق ایگیرمینجی عصرین 20-جی ایللارین اولنه کیمی دایم آرتیردی. پان ایرانیزمین آذربایجانلی ایذولوقلارینین قنید انتدیکلری کیمی بیرینجی دنیا مواریبه سیندن سونرا تورک بیرلیگی و آذربایجانلیلارین تورک اولمالاری ایذیاسی یوخاریدا قنید اندیلیمیش جمعیت، مطبوعات اورقانلاریندان باشقا سولنیمان نظیف، رؤوشنی بیگ، حمدوللا صوبحی بیگ کیمی آیری-آیری ضیالیلار طرفیندن ده گنیش تبلیغ اندیلیردی.

رؤوشنی بیگین نیطقلرینین بیرینین متنی فارس دیلینده "ایران شهر" ژورنالیندا درج اندیلیب. رؤوشنی بیگ ثبوت انتمگه چالیشیردی کی، آذربایجان، خمسه، کوردستاندا تورکلر یاشاییر و اونلارین سای 3 میلیون. قدردیر، ایراندا فارسلا رین حاکیمیتی آلتیندا آغیر وضعیتده 4 میلیون. تورک یاشاییر. او، امید انتدیگینی بیلدیریر کی، "آذربایجان اوزو اوزونو آزاد انده‌جک، آذربایجانا موناسبتده بیز امین اولای بیلریمک، چونکی بو اولکده میلی جریانلار اینکیشاف اندیر" نهایت مؤلیف قنید اندیر کی، فارسلا ر آذربایجانلیلارا اونلارین تورک اولای بیلیمدیکلری فیکرینی تلقین اندیرلر. سای 4 میلیون. چاتان بو تورکلر-مؤلیف قنید اندیر - بیزدن کؤمک گؤزله‌میر و بیز اوز قان قارداشلاریمیزی آزاد انتمه‌لی بیگ. 123 رؤوشنی بیگین تورکچولوک روحوندا دنیلیمیش نیطقینده معین معنادا ایران آذربایجانلیلارینین ایجتیماعی حیاتی نین آیری-آیری جهتلری اوبینکتیو اولاراق عکس اولونموشدور.

بو مونسابتله اونو قئید ائتمک لازیمدیر کی. همین دؤورده ایران آذربایجانلیلاری حاقیندا هر طرفلی معلومات شرق دیلرینده آنجاق تورکیهده تورک دیلینده ثبت اولونموشدو، اؤزودو بو معلومات ایران آذربایجانلیلاری حاقیندا روس و خارجی دیلرده علمی، انتتوقرافیک معلوماتدان فرقلی اولراق آذربایجانلیلار اوچون داها آنلاملی خاراکنتر داشیبیردی.

سجیهوی حال بودور کی، تورکچولوک، خصوصن صؤحبت اهالی نین ساییندان، انتتیک اراضیسیندن، آذربایجانلیلارین ایقتصادی، سوسیال، مدنی حیاتی نین موختلیف جهتلری اوزرینده موشاهیده ن گئنده، اوبئکتیو اولراق آذربایجانلی ضیالیلارین بیر سیرا نومایندهلری آراسیندا گولنمکده اولان پان ابرانیزمه قارشی چؤرولمیشدی. یوخاریدا قئید اندیلدیگی کیمی، آذربایجانلی ضیالیلارین موعین بیر حیصه سی آذربایجانلیلارین عادی شعورونون مضمونونا و انتتوقرافیک معلوماتلارا اویقون اولراق آذربایجانلیلاری همیشه تورک، آذربایجان تورکو حساب انتمیشلر. لاکین، اوخشار تصور گئیش یاییلا بیلیممیش و بیر قایدا اولراق آیری-آیری پارلیتلار شکلینده تظهور انتمیشدی، چونکی آذربایجانلیلارین سوسیال-ایقتصادی منافعی تورکیزم ایڈیاسینی ابرملی آتماغی نظرده توتوردو. بونولا بنله ثبوت ائتمک اولار کی، آذربایجاندا ضیالیلارین بیر قیسمی، ظاهیرن بوروزده و نرهمسه ده، تورکچو میلی شعورا مالیک ایدی. بو بارهده آشاغیداکي فاکتی قئید ائتمک اولار. یوخاریدا دئیلمیشدی کی، رؤوشنی بیگ آذربایجاندا "میلی جریانلار اولدوغونو" گؤستریردی. اونون بو ایديعاسی حاقیندا دانیساجاغیمیز فاکتلا موعین درجهده اویغون گلیر. ایران مؤلیفی خواجه نوری ابراهیم. یازیر کی، اصلا اردبیلدن اولان، احمد شاهین (1909-1925) شاه قواریداسی نین کنچمیش ریسی عبدوللاه طهماسبی شیمال-غرب حربی دایره سی نین کوماندانی و آذربایجانین حربی والیسی اولارکن تیریزین تانیمیش عالیم و خادیم لرینه تاریخی سندلردن ایستیفاده ائتمکله آذربایجانین مو فصل تاریخی حاضیرلاما غی تاپشیرمیشدی. او، اولارا آذربایجانین هر بیر طایفاسی نین "اونلارین یارانیشیندان بو گونه قدر" کی تاریخی یازما غی دا تاپشیرمیشدی. "ایندی، بو ساعات - مؤلیف یازیر - من بو سطرلری یازاندا، عبدوللاه خاتین کاغیذلاری آراسیندا تصادوفن منیم الیمه دوشن الیازمالاردان بعضیلری منیم یازی ایستولومون اوستونه سپه لنمیشدیر. اولاردان بیر بنله آدلانیر: "ایسکیفلر، یعنی ایرانلیلارین "نورانی"، یاخود ساک، عربلرین "یاجوج و ماجوج" آدلانیدیردیقلاری تورکلر. تاریخی باخیمان بو قروپلار ایلیتئبر* تورک خاقانلارینین ایلك سولالمه لریندن بیرینی تمثیل اندیب حضرت ابراهیم خلیل الله ین موعاصیرلریدیرلر". "بو حیصه ده - مؤلیف داوام اندیر - آذربایجان طایفالارینین بیر-بیر تصویر، انتتونیم لرینین خصوصیتلری قئید اولونوب، اولارین هر بیرینین تاریخی حاقیندا قیساجا دانیسیلر 124.

بیزه خواجه نوری نین سؤزلرینی تصدیق انده بیله جک ایکنجی منبع معلوم دئییل. لاکین بعضی غیری-موسقیم معلوماتلار همین سؤزلرین دوعرولوغونا گومان وئیرر.

بیرینجیسی، قدیم تورکلرین تاریخی گلینجه، ایسکیفلرین تورک اولماسی بارهده موختلیف دیلرده، او جومله دن فارس دیلینده خیلی معلومات قئید اندیلیمیشدی.

ایکنجیسی، ع.طهماسبی پرینسپ اعتباریله ضیالیلار آذربایجانین و آذربایجان طایفالارینین تاریخی یازما غی تاپشیرا بیلردی و مسالهنین بو جهتی اونون ایالتده بؤیوک نوفوذ و حؤرم ت صاحبی اولماسی و اونون رضا خانلا مونسابتلرینین خاراکنتری ایله ایضاح اندیله بیلر. أمستوفی قئید اندیر کی، ع.طهماسبی آذربایجاندا اولدوغو مودت عرضینده (1924-1925)، آدمالارین انله حؤرم ت و اعتبارینی قازانمیشدی کی، "آذربایجان دیلینده سؤیله دیگی نیظقلری ایله اولاری هنج بیر اعتراض ائتمه دن ایستهنیلن چتین ایش، ایستهنیلن فداکارلیق گؤسترمگه وادار انده بیلردی". 125 یوخاریدا آدی چکیلن خواجه نوری ایسه رضا خاتین ع.طهماسبی یه قارشی شوبه لرینین آرتدیغینی قئید اندیر. 126 ع.طهماسبی نین آذربایجان قوشونلارینا ایالتده قاجار سولالمه سی نین طرفدارلارینین احتمالی چیخیشلارینین قارشیسینی آلماق اوچون کوماندان تعیین اندیلیمه سینه 127 باخمایاراق اونون اؤزودو رضا خاتین تاخت-تاجا گئدن یولوندا احتمالی رقیبینه چؤرولمیشدی.

رضا خان اونو تنه رانا-گئری چاغیرما غی قرا آلدی، "لاکین، آذربایجانلیلار چوخلو تنلقرام گؤندر مرک اونون گئتمه سینه مانع اولدولار و حؤکومت اهالی نین طلبی ایله راضیلاشاراق اونو بیر مودت اوردا ساخلاما غا مجبور اولدو. اونو اورادان گئری چاغیرما ق چتین اولدوغو اوچون سردار سپه (رضا خان - و.م.) اؤزودو گئتدی و اورادان عبدوللاه خانلا کوردوستانا حرکت اندیب اونو اورادان تنه رانا آیاردی. 128 اهالی نین ع.طهماسبی یه اولان خیبرخاه مونسابتینی بعضی مؤلیفلر اونون شخصی کنیفیترلی، کؤچرلرین اؤزباشینالیغی نین قارشیسینی آلماق، ایالتده قایدا-قانونون برقرار اندیلیمه سی، بورادا آبادلیق ساحه سینده گؤردوگو تدبیرلرین تاثیرلیلیگی ایله ایضاح اندیرلر. 129

ع.طهماسبی نین نوفوذونا، گؤرونور، اونون آذربایجانلیلار قارشیسیندا همیشه آذربایجانجا دانیسماسی دا تاثیر گؤستریردی.

بنله لیکله، ع.طهماسبی هم اؤزونون گله جک احتمالی دایاغینی داها دریندن تانیماق، هم ده آذربایجانلیلار آراسیندا میلی، تاریخی شعورون گئیش یاییلماسینا یاردیم ائتمک اوچون آذربایجان و آذربایجان طایفالارینین تاریخی یازما ق تاپشیریغی وئره بیلردی. اگر، ع.طهماسبی نین تاپشیریغی ایله تیریزده یازیمیش الیازمالارینین موجود اولماسی دوعرودورسا، اوندان آذربایجان ضیالیلارینین بعضی نوماینده لرینین نیسبتن اینکیشاف ائتمیش تاریخی - میلی شعورا مالیک اولمالاری فیکری ده دوعرودور. 130

بونولا بنله، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آذربایجان ضیالیلارینین بیر سیرا نوماینده لری قاجار سولالمه سی نین حاکیمیتدن سالیسماسی عرفه سینده آذربایجانلیلارین زوراکلیقلا آسیمیلاسیا اندیلیمه سی، پان ابرانیزمین فعال ایڈولوکلاری کیمی چیخیش اندیردیلر. بو جهتنن ایران و آذربایجان آذربایجانلیلارینین تمثیل اندن ایکی ضیالی نین معنوی فعالیتینی نین بیر سیرا جهتلری مارق دوعرور. اولاردان بیر ایشار طایفاسی نین نوماینده سی، بیر واختلار یزد شهرینده مسکن سالمیش تاجیرین اوغلو محمود ایشار 1925-جی ایلین اوقوستوندان تنه راندا "اینده" ژورنالی نین نشر ائتمگه باشلادی.

م. افشار ژورنالین بیرینجی نؤمره سینده بؤیوک بیر مقاله ایله مرکز لشدیرمه و خصوصن، گویا میلی بیرلیک و مستقیلیک نامینه ایرانین غنیری- فارس خالقارینین تئزلیکله آسیمیلیاسیا اولونماسی اوغروندا چیخیش ائتمیشدیر. او گومان اندیر کی، ایران دؤولتی نین مؤجولدوغو ایران حؤکومتی نین ایران خالقارینین ائتتیک و ائتتوقرافیک موختلیفلیگی نین، دیل، عادت-عنعنه، پالتار، ائتتونیم و سایرهنی لغو ائدیپ-ائتمه سیندن آسلیدیر. او یازیردی: "بیزیم عقیده میزه گؤره، نه قدر کی، ایراندا دیل، اخلاق، پالتار و س. ساحه ده میلی بیرلیک یارانماییب بیزیم سوئر تئلیگیمیز و اراضی بوتؤلوگوموز هر دقیقه تهلوکه آلتیندا اولاجاقدیر 131. اونون فیکرینجه دیل جهتن میلی ینکجینسلیگه نایل اولماق اوچون آشاغیداکي تدبیرلری حیاتا کچیرمک لازیمدیر؛ اینتیدایی مکتبلر آچماق و بورادا تحصیلي فارسجا آپارماق، ایران تاریخی تدریس ائتمک، میلی رایونلاردا، خصوصن آذربایجان و خوزستاندا فارس دیلینده اوجوز کیتابچالار و حؤکومت قزنتلری نشر ائتمک و س 132

بوندان علاوه م. افشار یننه ده همین مقصدله غنیری-فارس خالقارلی فارس رایونلارینا کؤچورمک، غنیری-فارس توپونملری فارس توپونملری ایله عوض ائتمک، اوردودا، دؤولت ایدارلرینده، محکمه ده و س. غنیری-فارس دیلرینین قاداغان ائدیلمه سینی مصلحت گؤروردو. 133

گؤرونوگو کیمی، م. افشارین همین ایدنیالاری ح. کاظم ادهنین میلیت و میلی بیرلیگه عاید ایدنیالارینی دقیقلشدیریر و تکرار اندیردی.

دئمک لازیمدیر کی، آذربایجانلیلار تورک دیلی نین زورلا قبول ائتمه یلمه سی و اونلارین تئزلیکله آسیمیلیاسیا اولونماسی ایدنیاسینی ایراندا کومونست حرکاتی نین گؤرکملی خادیملریندن بیر، میلپتجه آذربایجانلی اولان تقي ارانی ده همین دؤورده قیزغینجاسینا مودافیه اندیردی 134 ایرانین میلی بیرلیگی نین دیگر آذربایجانلی ایدنولوقو س. ا. کسروی م. افشارین پروفرامی نین منطیقی لیگینی "علمی جهتن" اساسلاندیرماغا جهد گؤستریمیشدیر. اوزونون "آذری یا زبان باستان آذربایجان" ("آذری یاخود آذربایجان اسکی دیلی، 1926) کیتابیندا س. ا. کسروی شرق دیلرینده اولان منبعلره بیر طرفلی یاناشماق "توبوت" ائتمیشدیر کی، آذربایجان اهالیسینه تورک دیلی تورکلر طرفیندن زورلا اون بیر-اون دؤرونجو عصرلرده قبول ائتمه یلمیش و آذربایجان دیلی اولکده اون بنشینجی عصرده ثابتلشمیشدیر. 135 آذربایجان دیلین، آذربایجانلیلارین تورک ائتتوسونا منسوبیتنه موناسیبتده عینی مؤقع توتان، دموکراتیک حرکاتین تانیمیش خادیملریندن بیر، شاعیر، پولیست، آذربایجانلی م. غنیزده توبوت ائتمگه چالیشیردی کی، "آذربایجان تورکلری هنج واخت تورک دیلینده یازمامیش، فارس دیلیندن ایستیفاده ائتمیشلر، تورک دیلی (ایراندا - و. م.) بیر زامان ایتمک گندهجک، آذربایجاندا تورک یوخدور. 136" بنله لیکله، یوخاریدا قئید ائدیلمیش کیمی، ح. کاظم ادهنین عقیده سینه گؤره ایرانلیلار، او جومله دن آذربایجانلیلار معلوم اولمایان آذربایجانلیلارین منشایی مساله سی "ایدنیلاشمیشدی".

اونو دا قئید ائتمک کی، همین ایللرده فارس مؤلفلر آذربایجانلیلارین دیلی و منشایی حاقیندا هنج نه یازمیر، اونلارین "آری منشایی" توبوت ائتمیردیلر. فارس م. ا. شوشتری اوزونون "ایران نامه" اثرینده قئید ایرانین تاریخی حاقیندا اورپا و آمتریکا تدقیقاتلاری اساسیندا قئید اندیردی کی، آذربایجان آرلیرین وطنی یوخ موستملکسه سی اولموشدور. 137 بوندان علاوه مؤلف طرفیندن ترتیب ائدیلمیش ایران دیلرینین سیاهیسیندا، س. ا. کسرونین "کشف ائندیگی" آذربایجانین آذری آدلانان قئید دیلی گؤستریمیشدیر. 138

بونولا بنله س. ا. کسروی "ایران تاریخینه، سیاسته، اولکهنین میلپتینه اهمیتلی خیدمت گؤستریمیشدیر. 139 چونکی اوز-اوزونو آسیمیلیاسیانین ضرورلیگینی اساسلاندیراراق اوزو بیلدیگی کیمی فارس-آذربایجان ضیدیتلرینی یومشالماق ایستیه یردی.

س. ا. کسروی اوز اثرینین منیدانا گلمه سینی اونولا اساسلاندیریردی کی، گویا 20-جی ایللرین اوللرینده تهران ایله ایستانبول آراسیندا آذربایجانلیلارین منشایی اطرافینداکی ایدنولوقو موباریزه گوجلنمیشدی. بو موناسیبتله اونو قئید ائتمک لازیمدیر کی، س. ا. کسرونین ایدیعالاری گنرچکلیگه اویغون گلیمیردی، چونکی تورک خالقینین اوزونون میلی-آزادلیق موباریزه سی نین اولیندن (1918-جی ایل) پانتورکیست ایدنولوقو حربی و خارجی سیاست ایستراتگیسی نین اساسی اولماق رولونو ایتمیر، تورکیده پانتورکیست و پاناسلامیست مطبوعات اورقانلارینین نشری دایاندیریلیر. 140

"موصطافا کمالین (آتا تورک) 1921-جی ایلین دنکابریندا تورکیه نین کورسوسوندن چیخیشی تورک میلی بورژوازیسی نین همین ایدنولوقولاردا رسمی ال چکمه سی دئمک ایدی". 141 سونرالار همین مؤقععه صادیقیک دفعه لرله تصدیق ائدیلمیشدی. م. ک. آتاتورکون 1922-جی ایلین 19-20 یانواریندا تبمم (تورکیه بؤیوک میلی مجلسی) ایجلاسیندا چیخیشینی شرح ائندهرک "حاکیمیت میلیه" قزنتی یازیردی: "بنله لیکله، پانتورکیزم، پاناسلامیزم دن آز اولمایاراق بیزیم میلی تئمپئر ائتمیشیمیزه عزیز و یاخیندیر، لاکین حقیقتده پانتورکیزم مدنی حرکات سرحدیندن او یانا گنده بیلمز... 142

بونولا باغلی اولاراق بنله بیر سوال اورتایا چیخیر: نییه تورکیه نین ایرانا (ائله ده دیگر شرق اولکلرینه) موناسیبتده پانتورکیزم ایدنولوقولاریندن ال چکمه مجبور اولدوغو بیر دؤورده بیر چوخ آذربایجانلی ایدنولوقلار آذربایجانلیلارین آسیمیلیاسیا اولونماسی اوغروندا فعال موباریزه باشلابیر، آذربایجان دیلی علنییه نه چیخیرلار؟

بیزیم فیکریمیزجه، همین سوالین جاوابی آشاغیداکیندان عیبارتدیر. دؤولتین مرکز لشدیریمه سی تدبیرلری 1924-1925-جی ایللرده آذربایجان (تورک) قاجار سولالمسینه قارشی شیدتلی تبلیغاتلا موشایعت اولونوردو. اوزو ده قاجارلارا قارشی کامپانیا موعین درجه ده آنتیتورک (آذربایجان) خاراکتري داشیبیردی. 144

قاجار سولالمسی نین حاکیمیتدن سالیلماسی حرکاتیندا ع. اسدالهیف احتمالی تورک (آذربایجان) - فارس قارشی دورماسی نین تظاہورونو گوروردو. او یازیردی: "دیویزیالار ان موہوم رابونلاردا و اساسن قاجار و دیگر تورک طایفالارینین یاشادیقلا ری رابونلاردا یئرلشدیرلمیشدی." 145 آنتی قاجار کامپانیاسی نین ماہیت اعتباریلہ آنتی تورک خاراکتئر داشیماسینا باخمایاراق، ایران دیویزیالارینین یئرلشمہ جوغرافیاسینی فارس-آذربایجان قارشدورماسی ایله علاقہ لندیرمک چتین کی، دوغرو اولسون. بیرنجیسی، بو رابونلار عنعنہ وی اولاراق ایرانین آز یا چوخ موتشکیل حربی قوملرینین مرکزی ایدی؛ ایکنجیسی، همین رابونلار ہلہ 1922-جی ایلین اولیندہ رضا خانین تاخت-تاجا دوغرو ایرملیلمہسی پئرسینکتیوی آیدین اولمایاندا موعین اندیلمیشدی؛ اوچونجوسو، یئنی ایران اوردوسونون اساسن تشکیلاتچیلاری و کوماندرلری آذربایجانلیلار ایدی؛ نہایت دوردونجوسو، "آذربایجانین تاجیر و مولکدارلاری تاخت-تاج اوغروندا موباریزمدہ رضا خانین دایاگی ایدیلر. 146

بئلہلیکلہ، آذربایجانلیلار بوتؤولوکدہ قاجار سولالمسی نین اساس دایاگی حساب اندیلمہسہ دە، رضا خان و اونون اطرافینداکیلار ایلمک گونلردن آذربایجان و آذربایجانلیلارین یئری و اہمیتینی نظرہ آلمایا چالیشیردیلار. ہم ع. طہماسیبینی آذربایجاندان آپارماق، ہم دە ایالتدہ آنتیقاجار چیخیشلاری تشکیل ائتمک مقصدی ایله رضا خان 1925-جی ایلدہ آذربایجانا سفر ائتدی. رضا خانین طرفدارلاری اوکتابیرین 29-دا تبریزدہ تبریزین تئهرانلا علاقہ سینی کسدیگینی بیلدیرن فیتنہکار اعلامیہ چاپ ائتدیلر. شہردہ "پایتختا یوروش اوچون کونوللور دستلری" تشکیل ائتمگہ "147 باشلادیلار. لاکین بو خبر اوللر (1905-1911 و 1920-جی ایللر) اولدوغو کیمی اولکەنین سوئرئنیگی و اراضی بوتؤولوگونہ قارشی یونلمیش تهلوکہ کیمی قارشیلانمادی، چونکی بو یالانچی تهلوکہ ایدی و آذربایجانین موستقیل منافعے ایله باغلی دئییلدی.

بوندان علاوه، اؤز-اؤزونو آسیمیلیاسیا ایدنیاسی آنتیقاجار (آنتی تورک) احوال روحیسی نین و فارس شوینیزمین گوجلنمہسی ایله باغلی اولاراق فارس لار طرفیندن آذربایجانین وارلی طبقہلرینین منافعینہ قارشی چئوریلہ بیلہجک تهلوکەنی آرادان گوتورمگہ خیدمت اندیردی. نہایت، اؤز-اؤزونو آسیمیلیاسیا ایدنیاسی داها اساسلی مقصد گوردو. همین ایدنیایا تکجہ آذربایجانلی زحمتکشلری اؤز آذربایجانلی ظولمکارلارا و مرکزی حوکومتہ قارشی سوسیال موباریزمدن یاییندیرماغا، تکجہ سوسیال موباریزمنی "یالانچی" میلی موباریزہ ایله عوض ائتمگہ دئییل، ہم دە، اؤزو دە بو اولدوقجا واجیبیدیر، پراکتیکی اولاراق مؤوجود اولمایان پانتورکیزم قارشیسیندا یوخ، شیمالدان- سوونت آذربایجانیندان گلن کومونیزم ایدنیالاری قارشیسیندا مانعہ یاراتماغا خیدمت ائتملی ایدی.

دوغروندان دا، اینقیلابی نومونہ و آذربایجان دیلیندہ یاییلان اینقیلابی ایدنولوگی زحمتکشلرین سوسیال، سیاسی، صینفی شوورونون آرتماسینا یاردیم اندیردی. "شاهسونلرین سیلاحسین لاشدیریلماسیندان سوورا (1923) باکیدان قابیدان اربیل کندلیلری محصولون مولکدار تورپاقلاریندا مولکدارلا کندلی، دؤولت تورپاقلاریندا دؤولت کندلی آراسیندا برابر بؤلونمہسی طلبلرینی ایرملی سوردولر. بو سادہ طلب یئرلی مولکدارلار طرفیندن آ.س.س.ر. - دن (آذربایجان سوئت سوسیالیست رئسپوبلیکاسیندان) گتیریلیمیش "بولشویزم" کیمی قیمتندیرلمیشدی." 148

بئلہلیکلہ، 1911-1925-جی ایللر دؤوروندہ آذربایجانلیلارین میلی شوورو آذربایجان و ایران اوچون مورکب اولان داخیلی و خاریجی شراییطدہ اینکیشاف اندیردی، آذربایجانلیلارین ایجتیماعی شوورونون داها چوخ اینکیشاف ائتمیش فورمالاری سیاسی، سوسیال، دموکراتیک شوور و اؤزلرینین دؤولت منسوبیتلرینی درک ائتملری ایدی. میلی شوورون ان چوخ اینکیشاف ائتمیش عونصورو یئرلی وطنپرورلیک حیسسی ایدی. آذربایجان ایجتیماعی فیکری ایرانچیلیق و تورکچولوک آراسیندا تردود گنچیریردی. ایرانیزم بورژوا ایدنولوگیسی، تورکیزم ضیالیلارین بعضیلری و آذربایجانلیلارین ایجتیماعی شوورونون عادی سویسمی اوچون خاراکتیریک ایدی. آذربایجانلیلارین اکثریتی اؤزلرینی تورک، شیعه، ایران تبعہسی حساب اندیر، اؤز آنا دیللریندن ایستیفادہ اندیر، میلی مدینلرینی اینکیشاف ائتدیریر، میلی عادت- عنعنہ لرینی یئرینہ یئتیریردیلر. آذربایجانلیلارین اکثریتی نین نینکی آذربایجان، همچین فارس میلیتی حاقیندا تام تصورو یوخ ایدی. اولار، اساسن، اؤزلرینین "آری" منشالری، تورک دیلی نین زورلا قبول ائتدیریلیمیش دیل اولماسی معلوم دئییلدی.

ضیالیلارین آیری-آیری نومیاندہلری، گورونور، جمعیتین اوستقوروموندا باش وئرن دگیشیکلیکلری و اولارین آنتی- آذربایجان ایستیفامتینی باشا دوشوردولر. بو، اولاردا اعتراضا سبب اولمالی ایدی، لاکین همین اعتراض بیر سیرا سببلر اوزوندن یقین کی، آذربایجان میلیتی نین طالعی ایله باغلی فردی یا دا قروپداخیلی هیجان سویهسیندی قالیردی.

هم دە میلی موناسیبتلر ہلہلیک اوزونو ایدنولوگی ساحہ سیندہ داها آشکار گؤسترسہ دە دؤولت طرفیلدن ایدارہ اولونان پروسئسہ چئوریلیمیشدیر. بو، آرتیق قاجار سولالمسی نین دنویریمہسیندن، ایرانین سیاسی موستقیلیگی نین مؤحکمندیریلیمہسیندن، اولکەنین مرکز لشدیریلیمہسی نین اساسن باشا چاتماسیندان و فئودال-بورژوا دایرلرینین حربی-سیاسی دیکتاتوراسی برقرار اولاندان سوورا باش وئردی.

İkinci fəsil

1- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, Баку, 1958, II изд. Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке Баку, 1959. Шоитов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в - Просветительство в литературах Востока китаб. М., 1937, с.68-99.

آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقا کرمانی، تهران، 1967 (1346).

Abdul- Hadi Hariri. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution.-Akten des VII Kongress Fur Arabistik und Islam wissenschaft, Gottingen 15 bis 22 August, 1947.- . toplusunnda, с.189-207; Талипов Н.А, Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахим Талыбова (1834-1911) Автореф. канд. дисс. Баку, 1980; Хасаев А.И. Мировоззрение Зеин-ол-Абедин Марагаи. Автореф канд. дисс. М., 1967, Шойтов А.М. Роль М.Ф. Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. канд. дис. М., 1951.

2- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان، 1 و 2 جلدلر، تبریز، 1953 (1332) و 1956 (1335)

Шамси М. И. Развитие просвещения в Иране (1851- 1917 гг) Автореф. Баку, 1981.

3- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (из истории книжного дела в Иране в XIX- первом десятилетии XX в) М. 1981

4- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت ایران. تهران، 1337 (1958)، جلد 2؛ سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 1360 (1981)؛ هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1-5 اصفهان، 1327 (1948- 1953).

5- Садыг А. Тəбриз театрынын тарихиндэн (сечилмиш есəрлəri) Бакы-1971, с.277-290. Хəндан Ч. Уғур јолу...

6- كسروی احمد. زندگانی من، چاپ دوم، تهران 1339 (1960)

7- Богданов Л.Ф. Göst. Əsəri, s.17

8- مستوفی عبدالله. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه ، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 297

9- Мамонтов Н. П. Göst. Əsəri, s..95

10- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتان المآثر...ص. 6

11- Шеглова О.П. Göst. Əsəri, s.69

12- Чаһанкиров М. Азəрбајчан милли əдəби дилинин тəшəккүлү. Бакы, 1978, 1 hissə, с.100

13- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1319 قمری، ص. 1، 19- 18

14- Азəрбајчан дилинин тəдриси тарихиндэн, Бакы, 1966, с. 233

15- دهقان. ا. كۆستər. əсəri. С.133,

حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 123
رفیعی محمد. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران، 1362 (1983)، ص. 105

16- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, s. 123

17- امید ح. Göst. əsəri, s. “ی“

18- امید ح. Göst. əsəri, s.50-51, 88, 111, 123.

19- امید ح. Göst. əsəri, s.,”ب“; Шәмси М.И. Göst. əsəri, s. 26

20- گنجینه فنون. نۆمره 20 اعلان

21- Кенади-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг,
Автор.каид. дисс., Баку. 1956. с.5

22- ترجمان، 1896، 03، 31

23- دهخدا علی اکبر. لغتنامه، نۆمره 219، ص. 1059

24- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1312 قمری ص. 5، 7، 9.

Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки, с.305

25- Талыбов Ә.Р. Мәсаел өл-һәјат, Тифлис, 1906, с.76.

26- تربیت، محمد علی. زاد و بوم، تبریز، ، ص4، 6-7

27- Чәнуби Азәрбајҹан тарихи... Иванов М.С. Иранская революция.

کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 1، 2 و 3- جو حیصه لر تهران، 1940 1941، 1943 (1319، 1320، 1322)

Гасанов Н.А. Певолуционерное движение в Табризе...

28- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, Спб. 1911, 1 buraxılış, с.265

29- - Orada, s.84. Сборник дипломатических документов 1911, II буряхылыш, с.5.

30- Гасанов Н.А. Göst. əsəri, s. 152-153

31- رفیعی محمد. Göst. əsəri, s.59, 73, 167

32- قوانین مصوبه مجلس شورای ملی. قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول، جلد 1. ص. 32، 64-66، 79-84

33- Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки... с.159

34- Сборник дипломатических документов, ... I burax. с.31-3. II burax с.72-84.

35- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1330) و بخشی از تاریخ مستند مشروطیت ایران. 1352، ص. 407

36- شجعی ض. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، ص. 311، 314، 320، 329، 346، 370.

37- شجعی ض. Göst. əsəri, s. 292, 293, 301, 329, 359

38- Иванов М.С. Иранская революция.... с.100

39- Шахоян Л. Г. Сатирическиегазетные жанры в персидеской прессе начала века и их изначение для развития прозы нового типа- Страны и народы Ближнего и Спеднего Востока, Kitab IV с. İran, Yerevan, 1969, s. 202

- 40- حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 129-130
- 41- آذربایجان. دوشنبه، 4 شهریور 1342 (26.08.1963).
- 42- آذربایجان. تبریز، یکشنبه 18 آبان 1320 (09.11.1941)
- 43- حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 142-144
- 44- Чәнуби Азарбајчан тарихинин.. с.228
- 45- Yənə orada
- 46- Orada. s. 227
- 47- Атрпет. Мамед Али шах. с.67, Тигранов Л.Ф. Göst. əsəri, s. 91
- حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 3
- 48- رفیعی محمد. Göst. əsəri, s. 97
- 49- Brown E. The Press of Modern Persia, Cambridge, 1914, p.26
- 50- هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1، ص. 109؛ جلد 2، ص. 248، 261؛ جلد 3، ص. 80، 93، 172؛ جلد 4، ص. 71-72.
- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره... ص. 182
- سرداری نیا صمد. Göst. əsəri, s. 113.
- 51- فریاد، 21.01.1907.
- 52- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана - Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока - книга (М) 1960. с,122
- 53- آغاхи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Ираше - (до второго мирового воДны) - Баку, 1961 с.36
- 54- فریاد، 05.05.1907 (دوشنبه، 30 دی 1286)
- 55- آذربایجان. تبریز 20.02.1907. (چهارشنبه، 30 بهمن 1285)
- 56- آذربایجان. تبریز 01.03.1907. (جمعه، 9 اسفند 1285)
- 57- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 2- جی حصه، ص. 390
- 58- تورک یوردو. 1911، №22، س.677.
- 59- Степанов Р. А. Основы общего языкознания. М. 1975, с. 193
- 60- Садыг Ә. Göst. əsəri.
- 61- تورک یوردو. 1911، №22، س.677.
- 62- Сеидов Р.А. Национальное формирование... с.56
- 63- Иванов М.С. Иран... с.100, 101
- 64- Иваиов М.С. Иранская революция... с.364-365
- 65- کسروی ا. تاریخ هجده ساله آذربایجان. ایکنجی نشری، تهران، 1954. ص. 324، 326، 327

66- کسروی. ا. Göst. əsəri, s. 336

67- حاجی سید ابراهیم موسوی زنجانی، تاریخ زنجان، تهران، (1954) 1333 ، ص. 157

68- کسروی. ا. Göst. əsəri, s. 551 ، 422 ، 421

*- Azərbaycan. əhalisi 2 milyon nəfərdən artıq deyildi.

69- Yenə orada. s.558, 561

*- Hər iki qəzet fars dilində və eyni erməninin redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir

70- Yenə orada. S. 561

71- Yenə orada. S.557

72- Şapaliyo E.B. Yeni və yaxın çağlar və Türkiyə tarixi - İstanbul. c.271

73- ناطق ناصح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران 1359 (1980) ، ص. 88-87
کتابی. ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز 1321 (1942) ص. 8

74- - تورک یوردو، 1911 №4، س. 106-111. №14، س. 428-432، №18، س. 551-556، №21، س. 648-656، №22، س. 670-678،
№24، س. 755-760.

75- تورک یوردو، 1911، №18، س. 552

76- تورک یوردو، 1911، №21، س. 656

77- تورک یوردو، 1911، №1، س. 15-16

78- Гасанова Е.Ю. Идеологии буржуазного национализма в Турдии в период младотурок (1908-1914) Баку. 1966,

79- Orada. s. 37

80- Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијҹаты антолокијасы, II ч., Бақы, 1983, с.40;

Гöst. əsəri, s.88. کتابی. ح.

81-

82- Тагиева Ш.А. Начионально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг., Баку. 1956. с,64,

83- مجتهدی م. Göst. əsəri, s. 23

84- بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی. ترتیب اندنلر: م. رامیان، م. تمدن، ص. تکش. رصائیه، 1345، (1996) ص. 54-55

85- کسروی. ا. تاریخ هیجده ساله...ص. 796، 753-752

86- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، ص.29.

87- کسروی. ا. زندگانی من، ص. 87

88- دهقان احمد. Göst. əsəri, s 153-154

89- Һәбибов Ә. Чәнуби Азәрбајҹанда азадлыг һәрәкаты, Бақы, 1988, с.64, 77-78, 101. 115

90- Orada. s..64-67, 79-89, 102-104.

91- اسناد تاریخی... جلد 4، ص. 101

92-Ибраимов Т. А. Иран коммунист партиасыны јарадылмасы. Бақы, 1963, с. 196

93- Orada. s.210

94- Orada. s.196

95- کسروی. ا. زندگانی من، ص. 87-88

96- Тағйева Ş. Ә. Göst. əsəri, s.80

97- Orada. s.93, 96

98- Мәммәдли Г. Хијабапи, Бақы, 1949, с.110

99- Orada. s.132

100- бах: - Тағйева Ş. Ә. 1920-ci il Təbriz üsyanı

101- Маммәдли Г. Göst. əsəri; Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (Эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) - "Новый Восток" журналында, 1922. 2-я книга, с.249-253; Еганян Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920гг. - Известия АН Арм. ССР, Серия общественных наук, 1959, №11-12, с.49-60. Илбинский Г. Шейх Мохаммед Хиябани - Революционный Восток - 1934, №6, с. 106-113, Тагиева Ш А. Göst. əsəri, s; Тагыјева Ш.Ә. 1920-чи ил Табриз үсјаиы, Бақы, 1990.

آذرى على. قيام شيخ محمد خيابانى در تبريز، تهران 1354 (1975)، نشر چهارم و ساير

102- Мәммәдли Q. Göst. əsəri s.36-37; Тағйева Ş. Ә Göst. əsəri, s.46- 47. Azəri Ə Göst. əsəri, s.134-136. 157-159, 179-183, 230-235

103- آذرى على. Göst. əsəri, s.134-136. 157-159, 179-183, 230-235

104- Orada. s..262

105- Şeyx Məmməd Xiyabanının “Təcəddüd”qəzetində dərc edilmiş nitqlərinin mətni, (qismə) M.məmədli Q. (və daha geniş) Azəri Əli- nin əsərlərində çap edilmişdir.

106- Еганиан Г.М. Göst. əsəri, s.51

107- İvanov M.S. M.C. (İran) və Тағйева Ş.Ә. bu fikirdədirlər.

108- Еганиан Г.М. Azəri Ə. شرح حال و اقدامات شيخ محمد خيابانى... əsərinin müəllifləri bu fikirdədirlər.

109- آذرى ع. Göst. əsəri, s.. 106, 415, 422, 488

110- کسروی. ا. تاريخ هيجده ساله...ص. 874

111- قيزيل صحيفلر، تبريز، (1946) 1325، ص. 327

112- مجتهدى م. Göst. əsəri, s. 74

113- آذرى ع. Göst. əsəri, s. 295, 305, 400

114- مستوفى ع. شرح زندگانی من يا تاريخ اجتماعى و ادارى دوره قاجاريه ، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 129

- 115- آذری ع. Göst. əsəri, s.415
- 116- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران، تهران (1947) 1326، ص. 307
- 117- مختاری ح. Göst. əsəri, s. 203-202
- 118- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30 –х годах XX в – Краткие сообщения Института народов Азии jurnalında, 1964, No.77, s. 82
- 119- مجتهدی م. Göst. əsəri, s. 35
- 120- ایرانشهر، 1923، №2، ص. 82
- 121- Orada. s.74-75
- 122- ایرانشهر، 1923، №2، ص. 96-95
- 123- ایرانشهر، 1923، №2، ص. 87-94
- *- Sabirlərin başçısı Ali İlitver nəzərdə tutulur
- 124- خواجه نوری ابراهیم، بازیگران عصر طلائی، تهران، (1941) 1321، جلد 1، ص. 195-196
- 125- مستوفی ع. شرح زندگانی من... جلد 3، 576
- 126- خواجه نوری ابراهیم، Göst. əsəri, s 125
- 127- Orada. s..177
- 128- بامداد م. شرح حال رجال... جلد 3، ص. 182-281
- 129- 126- خواجه نوری ابراهیم، 192، 182-190، 127، Göst. əsəri, s
- 130- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s. 483
- 131- آینده، 1304 (1925)، №1، ص. 5
- 132- Orada. s.6
- 133- Yenə orada. s.7
- 134- آینده، 1367 (1988)، 9-8، №9، ص. 251-253
- 135- کسروی ا. آذری با زبان قدیم آذربایجان، تهران 1332 (1953)، ص. 21
- 136- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s..570-571
- 137- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایراننامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304 (1925)، نمره ج. ص. 105
- 138- Orada. s..33
- 139- قزوینی محمد. دوره کامل بیست مقاله قزوینی، جلد 1 و 2، 1332 (1953)، ص. 18
- 140- - Гасанова Е.Ю. Göst. əsər, s.146.

141 Үенә орда. s.146.

142- Бутаев И. Проблемы Турции, Л., 1925, с.134.

143- Мелинков О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране, М. 1961, с. 66-67,

مستوفى ع. شرح زندگانی من... جلد 3، 665.

144- Асадуллаев А. Свержение династии Каджаров в Иране (1920- 1925 гг) 1966, с. 105

145- Асадуллаев А. . Göst. әсәр, s.61

146- Меликов О. Göst. әсәр, s..96.

147- Бакински рабочие, 11, 11, 1925

148- Проблемы современной Персии, М.. 1927, с.57.

اوچونجو فصیل

آذربایجانلیلارین مظلوم میلته چئوریلمه‌سی و جنوبی آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی (1941-1925 جی ایللر)

رضا خانین ایران شاهي اعلان انديلمه‌سیندن سونرا ایران بورژوازیسینین میلی بېرلیک ایدئولوگیسی ایران دؤولتینین میلی موناسیبتلر ساحه‌سینده‌کی سیاستینین اساسینی تشکیل ائتدی. بوتؤولوکده اؤلکه‌نین و آیری-آیری ایالتلرین، مووافیق اولاراق فارس و دیگر میلت و خالقلارین سوسیال-اقتصادی اینکیشاف سویه‌سی، جمعیتین ساوادلیلیق و مدنی اینکیشاف سویه‌سی و ایراندا ائتئودموقرافیک شرایط ایالتلرین مجموع اقتصادی ایستیماریندا (وئرگی بیغیلماسی یولو ایله) و غنیری-فارس خالقلارین مدنی-دیل آسیمیلیاسیاسیندا تظهور ائدن میلتچیلیک سیاستینه گئیریپ چبخاردی. آذربایجان جمعیتینین سوسیال ایستروکتورونون ائتتیک ینکجینسلیگی آذربایجان جمعیتینده سوسیال-صیفي موناسیبتلره میلی جهتین داخل اولماسینا مانع اولوردو. دؤولتین آذربایجاندا میلتچیلیک سیاستینین ایجراچیلاری عینی زاماندا آذربایجان حاکیم طبقه‌لرینین منافی‌نین ایفاده‌چیسی اولان فارس مأمورلاری ایدی. بونا گؤره ده بوتؤولوکده ازیلن آذربایجان میلتی فارس میلتیندن، داها چوخ. مرکزی حؤکومتین سیاستیندن ناراضی ایدی و عینی زاماندا سوسیال طبقه‌لرین سیاسی، سوسیال شو عورو میلی شو عوردان داها آرتیق اینکیشاف ائتمیشدیر. دئملی آذربایجان مساله‌سینین مؤوجود جمعیت چرچیوه‌سینده آذربایجان بورژوازیسینین باشچیلیگی ایله حلی غنیری-مومکون ایدی.

1-آذربایجاندا غنیر-میلی مأمورلارین اوستون موقع قازانماسی و دؤولتین آسیمیلیاسیا سیاستی.

موسیسرلر مجلسی 1925-جی ایلین دنکابر آیی‌نین 25-ده دؤولتین موقتی باشچیسی رضا خانی ایرانین ایرتی شاهي اعلان ائتدی. سولاله‌نین عوض اولونماسی هم سوسیال ایستروکتوردا بعضی دگیشیکلیکلر، هم ده حاکیم عونصورلرین سوسیال علاقه سیستئمینده بیر سیرا یئر دگیشمه‌لرین نتیجه‌سی ایدی.

ایراندا سولاله‌نین عوض اولونماسینا همچنین فارس‌لارین دیگر خالقلار اوزرینده حاکیمیت حوقوقونون برپا اولونماسی کیمی باخیردی‌لار.

رضا خانین حاکیميته گلمه‌سی ایله مرکزی حؤکومت ایلك نؤوبه‌ده فارس میلتی‌نین حاکیم طبقه‌لرینین سوسیال-اقتصادی، مدنی منافی‌نین ایفاده‌چیسینه چئوریلدی و بونون نتیجه‌سینده ایرانین موختالیف خالقلارینین مرکزی حاکیميته موناسیبتی کسکین صورتده دگیشدی.

لاکین قاجار سولالهسی کیمی، یئنی پهلوی سولالهسی ده آنجاق هر هانسی بیر میلتن حاکیم طبقهسینه آرخالانا بیلیمدی، چونکی آذربایجانین تورپاق صاحیبلری و بورژوازیسینین انتتیک ترکیبینه ائله بیر دگیشیکلیک باش وئر مەمیشدی.

بئلهکی، اۆلکهنین مرکز لشدیریلیمهسی پروسسینده بیر سیرا خانلار، شاهسون قبیللرینین باشچیلاری فیزیکی صورتده لغو اندیلیمیش و اونلارین تورپاقلارینین بیر حیصه سی دؤولتین مولکیتینه کئچمیشدیر. شاهسونلرین تامامیله اوتوراق حیات طرزینه کئچمهسی اوچون اونلار تورپاق ساحه لری آیریلیمیش، اونلارین یاشادیققلاری اراضیلرده بیر سیرا کؤچری کورد طایفالاری یئرلشدیریلیمیشدی. بوندان علاوه حربیچیلرین اۆلکهنین سیاسی حیاتیندا موهم رول اویناماغا باشلاماسی ایله اونلارین بعضیلری ایری تورپاق صاحیبینه چئوریلیمک ایمکانی الیه ائتمگه باشلامیشدی. اگر آذربایجانلی حربی مأمورلارین رضا شاه دیکتاتوراسینین برقرار اولماسیندا موهم رول اوینادیغینی نظره آلساق، اوندان دئییه بیلریمک کی. یئنی تورپاق صاحیبلری آراسیندا بیر چوخ آذربایجانلی دا اولای بیلریدی. بوتؤولوکده، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آذربایجاندا تورپاق صاحیبلرینین انتتیک ترکیبینه اساسلی دگیشیکلیکلر باش وئر مەدی.

بورژوازیسین دا انتتیک ترکیبینه نظره چارپان دگیشیکلیکلر باش وئر مەدی، هرچند اونون اینکیشافی بیر سیرا اؤزونه مخصوصلوغو ایله فرقلنیردی. رضا شاهین حاکیمیتی برقرار اولاندان سونرا، خصوصن 30-جو ایللرین اوللریندن دؤولت ایقتیصادی حیاتی تنظیملیمهییسی رولونو اویناماغا، اۆلکهنین صنایعجه اینکیشاف ائتدیریلیمهسینه چالیشیردی. دؤولت خصوصی شخصلرین ایشتیراکی ایله سهامدار جمعیتلرینین تشکیلاتجیسی، یئنی فابریک-زاود موسیسهلرینین یارادیجیسی و بیر سیرا یئرلی فابریک-زاود موسیسهلرینین محصولون ایستهلاکجیسی رولونو اویناماغا سعی ائدیردی. بو زمان آذربایجان بورژوازیسینین اینکیشافیندا هم اونون ایستروکتور دگیشیکلیکلری، هم ده فارس بورژوازیسی ایله موناسیبتلری اوچون حل ائدیجی اهمیته مالیک یئنی مئیللر اؤزونو گؤستریردی.

30-جو ایللرین اوللرینده ایراندا ان بؤیوک کبیریت فابریکی تبریزده ایدی و خویلو جمعیتینه (شیرکتین) منسوب ایدی. 1 همین دؤورون اورتالارینا یاخین ایرانین کبیریت صنایعسی اساسن آذربایجانلیلارین النیده ایدی. 2 ائله همین واخت تبریزین خسرووی دری زاودو دری صنایعسینین ان ایری زاودونا چئوریلیمیشدی. 3

بیر مودت دؤولت زاودو دؤولت سفاریشی ایله تامین ائتمیشدی. عومومیتله دری صنایعسینده آذربایجان بورژوازیسی اهمیتلی مؤوقییه مالیک ایدی.

30-جو ایللرین اورتالارینا یاخین ایراندا 18 صابون زاودو واردی. ایری صابون زاودولاریندان بیر – "میر" زاودو تبریزده ایدی. بوندان باشقا تبریزده داها ایکی صابون زاودو واردی. 4

ایراندا ان ایری شوشه زاودو 5، کچیچیک تیکینتی ماتریاللاری موسیسهلری اساسن تبریزده یئرلشدیردی. 6

1932-1933-جو ایله آذربایجاندا 60 صنایع اوبیئکتی واردی؛ ایکی پامبیق تمیزلیمه زاودو، 4 جوراب-تریکوتاژ فابریکی، 5

اگیرجی فابریکی، بیر ایری یون اگیرجی فابریک، 6 صابون زاودو، 2 دگیرمان و س. 7

ایران ایستاتیسیتی کاسی نین معلوماتینا گۆره 1932/1933-1934-جو ایلدرده تبریزده 60 موسیسه وار ایدی، لاکین اونلاردان آنجاق دورونده 100 نفردن چوخ آدام چالی شیردی، یعنی اونلار ایری موسیسه ساییلیردی. 8 بوتون بونلار خصوصی مولکیت تشکیل اندیردی. دؤولت آنجاق بیر زاوود - میاندا قند زاوودو تیکدیر میشدی.

دؤولت آذربایجانین صنایعی جهتن اینکیشافی تدبیرلرینی اؤز فعالیت ساحه سینده داخیل ائتمه میشدی. او، یئنی یارادیلان موسیسه لری تهران، ایصفاهان و مازانداراندا یئرلشدیریدی. 9

بونونلا بنله، گۆرونوگو کیمی، 30-جو ایلدرین اورتالارینا یاخین آذربایجان بورژوازیسی ایران میقیاسیندا بیر نئچه ایری و چوخو خیردا موسیسه لره مالیک ایدی. تدقیقاتچیلارین یازدیغینا گۆره تبریز شهری فهله لرین سایه ان چوخ ن کاپیتالین اینتیسیو تمرکولشمه سی گندن ایری تیجارت و آپاریجی مرکز لردن بیر حساب اولونوردو. 10 "کاپیتالین تمرکولشمه سی داها سورعتله شیمالی ایرانین شهرلرینده، نیسبتن ضعیف، تهران ایستیتینا اولماقلا مرکزی حیصه ده و بوندان دا ضعیف جنوب ایالتلرینده باش وئریر" -11 بنله کی، 1935-جی ایلین اولینده مجموع کاپیتال 20615 میلیون. ریال اولان 234 سهامدار جمعیتی قئید اندیلیمیشدی. بونلاردان 92 میلیون. کاپیتال 151-ای تهراندا، 45،3 میلیون. ریالا 19-او ایصفاهاندا، 23،8 میلیون. 35-ای تبریزده ایدی. 12-جو ایلدرین اورتالاریندا آذربایجان سهامدار جمعیتلرین سایینا گۆره 3-5، مجموع کاپیتال گۆره 4-جو یئرده ایدی. 13

1935-جی ایله حؤکومت طرفیندن تشکیل اندیلیمیش "قوماش" سهامدار جمعیتی نین اولکهنین 22 رایونو و منطقه سینده فیلیالاری وار ایدی. ان ایری فیلیالار 2 میلیون. ریال کاپیتال خوراساندا، 1،9 میلیون. ریال کاپیتال آذربایجاندا، 1،5 میلیون. ریال کاپیتال تهراندا ایدی. 14

بویوک میقداردا کاپیتالین آذربایجاندا جمعلشمه سی قیسمن الوئریشلی طبیعی-ایقلم شرایطی، کند تصروفاتی بیتکیلری بئجریلمه سی نین زنگین عنعنه سی، اینکیشاف ائتمیش حیواندارلیق و بویوک اینسان احتیاطلاری ایله ایضاح اولونوردو. ایالت 30-جو ایلدرین اورتالارینا یاخین کند تصروفاتی محصوللارینین ایخراجی اوزره اساس گؤسترگیلره و ایری بوینوزلو مال-قارانین سایینا گۆره اولکده آپاریجی یئرلردن بیرینی توتوردو. 15 آذربایجانین کند تصروفاتیندا آپاریجی رولو، بیر نئچه ایری خصوصی فابریک-زاوود موسیسه سی نین بورادا جمعلشمه سی، کاپیتالین سورعتله تمرکولشمه سی آذربایجان میلتی نین حاکیم طبقه لرینین موعین مالیه-ایقتیصادی ایمکانلارینی گؤستریردی. اونلار اؤزلرینین ایقتیصادی منافعینه ضرر یئتیرن هر جور سیاستی منفی موناسیبتله قارشیلاییردی. لاکین ایران گئرچکلیگینین بیر سیرا خصوصیتلری مرکزله ایالت آراسیندا یارانان ضیدیتلری ضعیفله دیردی. بو خصوصیتلردن بیر اوندان عیبارت ایدی کی، آذربایجان بورژوازیسی کیمی بوتؤلوکده ضعیف اولان فارس بورژوازیسی اساسن اؤز ائنتیک اراضیسی چرچیوه سینده فعالیت گؤستریردی. آذربایجان بورژوازیسی دؤولتین فابریک-زاوود صنایعی ساحه سینده یئریتدیگی سیاست اوزوندن اولر اولدوغو کیمی یئنه ده فارس دیلی رایونلاردا موعین فعالیت گؤسترمگه مجبور اولوردو.

"ایداره ایشلرینین تهراندا جمعلشدیریلمه سی سیاستی ایران اوستانلارینین هامیسی، خصوصن آذربایجانین ایقتیصادی فعالیتینه منفی تاثیر گؤستریردی. آذربایجان کاپیتالایستلری، تجروبه لی متخصصلری و فهله لرینین تهران و دیگر مرکزله میقراسیاسی ایرانین

اقتصادي اينكيشافيني سورعتلنديريدي" 16. مثلا، اوزاق کرماندا تجارت پالاتاسی نین 27 عوضوندن اوچو آذربایجانان ایدی.

بونلاردان سنجیلن 9 حقیقی عوضون یئنه اوچو (همین شخصلر) آذربایجانلی ایدی. 17

آذربایجان کاپیتالیستلری، کاپیتالی، فهله اللرینین مرکزی ایرانا حرکتی موقابیلینده آذربایجانا فارس مأمورلاری گلیردی. معلوم اولدوغو کیمی، آذربایجاندا یئرلی دولت اورقانلارینین کوتلوی صورتده فارسلاشدیرما ساحه سینده ایلیک جهد ش.م.خیابانی نین رهبرلیگی ایله آذربایجانلیلارین عوصیانی نین سببلریندن بیری ایدی. لاکین همین سیاست بو و یا دیگر درجهده عوصیان یاتیریلاندان سونرا داوام ائتدیرلمیش، رضا خانین حاکیمیه گلمه سیندن سونرا ایسه دؤولتین حربی-سیاسی قودرتینه آرخالان دیغیندان آرتیق موتشکیل فورما کسب ائتمیشدیر. 1926-جی ایلین اولینده مرکزی حاکیمیت اورقانلاری مولکو و حربی ایدارملره پلانلی صورتده میللیتجه فارس اولان مأمورلاری تعیین ائتمک سیاستی یئریدیردی. آذربایجاندا تورپاق صاحیبلری و بورژوازی نین آذربایجانلیلاردان عیبارت اولدوغونا گؤره، فارسلا-مأمورلار ایالتهده فارس میللیت نین حاکیم وضعیتی و مرکزی حاکیمیتین فارس خاراکتئرینی سیمولیزه ائدن یئگانه عامل رولوندا چیخیش ائدیردی. بونا گؤره ده آذربایجان میللیت نین مرکزی حاکیمیه و فارس میللیتیه مونساییتی اونلارین ایالتین فارس مأمورلارینا کونکرت مونساییتی واسیطه سی ایله ایفاده اولونوردو، چونکی بئله بیر شرایط یا بیر چوخ ساوادلی آداملارین حیات واسیطه لریندن محروم ائدیر، یا دا اونلاری بیر چوخو ساوادلیلیق و صلاحیتلی لیگه گؤره اؤز موعاونلریندن گئری قالان فارسلا را تابع وضعیه سالیردی. بونو "کومونیست" قزئتیه میلی ظولمون فورمالاری و آذربایجانلیلارین دؤولتین میلی سیاستینه مونساییتینی اولدوقجا اوپنراتیو صورتده عکس ائتدیرن مکتوبلار داها آشکار گؤستریر.

میلچیلیک تبلیغاتینا اؤز منفی مونساییتینی بیلدیرن مکتوب مؤلفی یازیر کی، ایران ادیب لرینن ایدیعاسینا گؤره "آذربایجانلیلار

فارسدیرلار" ... مؤلف داوام ائده رک یازیر: "رییس، امیرلشکر و وزیرلر آراسیندا بیر نفر ده اولسا، آذربایجانلی وارمی؟

یوخدور!!

فارس اولدوقلاریندان تبریزین نظمیه ریسی و موعاونلری یوز، یوز الی تومن آدیقلاری حالدا، بیزلر بیر چوخ زحمت و مشقت

ایچینده دولانیریق.

بیر نفر قاپ-قارا جاهیل، آنجاق فارس اولدوغو اوچون تئهراندان گلیب بیر آیدان سونرا نظمیهده آسپیران منصبی آلدی. لاکین

موتوسیطه (اورتا) مدرسه سیندن دیپلوم آلمیش جاوانلاریمیز بیر گنجه نین چورگین، بیر ایستکان چاپین پولونا محتاجدیرلار". داها سونرا مکتوب مؤلفی آذربایجانلیلارا قارشی آیری-سئچکیلیک یئریدیلن ساحه لری تحلیل ائتمگه سعی گؤستره رک بئله نتیجهیه گلیر: "هر طرفده بیر فارسلاشدیرماق سیاستی حاکیم". مؤلف تئهرانین آذربایجانلیلارا مونساییت نین کسکین دگیشمه سی نین سببینی مو عین ائتمگه چالیشیر و ایکی جهتی - بوروکراتیک و سیاسی جهتلری خصوصی قئید ائدیر. مؤلف یازیر: "واختیله تئهراندان بیر نفر حاکیمدن علاوه تبریزه آغا گلمزدی، اما ایندی آذربایجان تورک اولدوغو اوچون بیزلره اینانمیرلار. تمام آغا و رییسلریمیز و اونلارین موعاونلری هر بیر ایدارده فارسدیرلار". ایکینجی جهته گلینجه مؤلف یازیر: "تئهران آغالاری و ایستیمارچیلاری ایرانین دیگر ایالتلریندن خاطر جمع اولوب جنوبی آذربایجان تورکلرینین اینقیلابی چیخیشیندان قورخورلار. 18 گؤرونوگو کیمی مکتوبدا فارس فنودالاری، مولکدارلاری و

بورژوازیسی نین آذربایجاندا تورتدیکلری اؤزباشینالیقدا صؤحبت آچیلیمیر، چونکی یوخاریدا دئییلدیگی کیمی ایالتده همین طبقه لرین نو ماینده لری یوخ ایدی.

مکتوبون پولیسیستیک، تبلیغاتی خاراکتیرینی نظره آلماقلا دنمک لازیمدیر کی، بورادا سونرالار دا آیری-سئچکیلیک، آسیمیلیاسیا سیاستی یئریدلین ایجتیماعی حیات ساحه لری - اوستقوروم کومپوننتلری: اینضیباطی-ایداره، معاریف سیستیمی و مدنی ساحه اولدوقجا دوزگون مو عین اندیلمیشدیر.

بنله کی، 1926-27- جی ایله ایالت معاریف ایداره سی نین یئنی ریسی آ.محسنی آذربایجانا گلدی. او، "آذری هونرمندلرینی چاغیریب اونلاری تحقیر اندهرک آذری دیلینده نوماییش (تئاتر-و.م.) وئرمگی قاداغان انتدی." 19 یئنی معاریف ریسی حئی مکتبه آذربایجاندا دانیشان اوشاقلارین بوینونا کندیر کئچیریب آخورا باغلاماگی امر انتدی. 20 اونو همین وظیفه ده عوض اندن غ.ذوقی مکتبلر ده آذربایجاندا دانیشان اوشاقلاری جریمه انتمک اوچون خصوصی قوتولار آسماگی گؤستریش وئردی، 21

ایران دؤولتی 30-جو ایللردن میلی آزیقلارین آسیمیلیاسیا اندیلمه سی سیاستینی سورعتلندیریر. آذربایجاندا همین سیاست آذربایجان دیلینی تنزلیکله لغو اندیلمه سینه یؤنلمیشدی. 22

هله رضا شاهین حاکیمیتی ایللرینین اولینده ایران میلته چی خادیم لری فارس دیلینی آلینا سؤزلردن تمیز له مک بهانه سی ایله دیله کی تورک منشالی سؤزلری عوض انتمگه جهد گؤستریدیلر.

"اوللر خاریجی سؤزلر آلتیندا اساسن آروپا و تورک سؤزلری باشا دوشولوردو" 23 "تورک (آذربایجان - و.م.) تئرمینولوگیاسی ایله موباریزه ده 1925-26-جی ایللرده حربی ناظیرلیک نزدینده یارادیلمیش و بیر سیرا تورک حربی تئرمینینی فارس تئرمینلری ایله عوض انتمیش خصوصی کومیسیانین فعالیتینی قئید انتمک لازیمدیر" 24.

1934-جو ایله ایران مجلسی نؤوتی قانون لایحه سی تصدیق انتدی. همین قانونا گؤره "باشقا دیللرده مکتوبلاشما، ایشلر، عریضه لر قبول اندیلیمیر و باخیلمیر" 25 بورادا همچنین مأمورون یئرلی دیلی بیلمه سی نین ضروری اولمادیگی قئید اندیلیدری. 26

30-جو ایللرین اوللرینده ایراندا یئریدلین آسیمیلیاسیا سیاستی حاقیندا "پیکار" قزنتی یازیردی کی، ایرانین اهالیسی غیری-فارس اولان گنیش رایونلاری، خصوصن آذربایجان، کوردوستان، عربستان (خوزیستان) بوگون ده هر جور حوقوقدان محرومدورلار. بورادا یاشایان اوشاقلار غیری-آنا دیلینده اولان مکتبلر ده اوخوماغا مجبور دولار. همین رایوندان مجلسه سئچیلیمیش نو مایندین مانداتی فارس دیلینی بیلمیرسه، تصدیق اندیلیمیر. بوتون دؤولت مأمورلاری فارس لاردان تعیین اولونورلار و اونلار بو رایونلارین اهالیسینه قول کیمی باخیلار. اونلارین عریضه و شیکایتلری مطلق فارس دیلینده ترتیب اندیلیملی و باخیلمالیدیر. حوقوق-موحافیظه اورقانلاری فارس دیلینده ترتیب اولونمایان عریضه لری قبول انتمیرلر، بو دا میلته ججه فارس اولمایان شخصلرین غیری-قانونی صورتده محکوم اولماسینا سبب اولور. 27

30- جو ایلرین اوللرینده آذربایجان دیلینده کیتاب نشری قاداغان اولونموش و آذربایجان دیلینده اولان کیتابلاری بیغیب محو ائتمک ساحه سینده گنیش کامپانییا باشلانمیش، آذربایجان دیلی نین مکتبلر ده، ایدارلر ده ایشله دیلمه سی قاداغان ائدیلمیشدی. 28 فارس مأمورلاری آسیمیلیاسیا سیاستینی آذربایجانلیلارین میلی-مدنی، معنوی تی نین بوتون ساحه لرینده حیاتا کنجیر مگه چالیشیر دیلار. شرقی آذربایجانین کنجیش آپنیلیاسیا محکمه سی نین صدری، غربی و شرقی آذربایجانین والیسی، میلتچیلیک سیاستی نین قطعی اجر اچیبی عبدالله مستوفی سونرالار یازیردی: "...بلی، من هنج و اخت یاس ینرینده تورک دیلی نین ایشلمه سینه ایمکان وئر میردیم. من اوز نیطقلریمده تکرار ائدیردیم کی، سیز، داریوش و کامبیزین اصیل خلفاری، افراسیاب و چینگیزین دیلینده دانیشیر سینیز." 29

آذربایجان دیلی ایله موباریزه آپارماق اوچون موختلیف اوصوللاردان ایستیفاده ائدیردیلر: آذربایجان مکتبلرینین چوخونون آدینی مشهور فارس خادیملرینین آدی ایله عوض ائتمک، ایالتین آذربایجان توپونیملرینی فارس توپونیملری ایله عوض ائتمک، یئنی دوغولان اوشاقلارا آذربایجان آنتروپونیملری وئر یلمه سین قاداغان ائتمک و س.

نهایت، 1932-33-جو ایله ایالتین اینضیباطی اراضی بوتولوگونو، 1937-جی ایله ایسه تاریخی آدینی لغو ائتمگی قرارا آلدیلار. آذربایجان بیر باشا تنه رانا تابع اولان موستقل اینضیباطی رایونلارا غربی و شرقی آذربایجانا بؤلوندو، 1937-جی ایله ایسه غربی و شرقی آذربایجان 3-جو و 4-جو اوستانلار آدلانماغا باشلادی. همین تدبیر آذربایجانلیلارین میلی بیرلیگین، خالقین اوزو حاقیندا بوتوو تاریخی تصوورونون قورونوب ساخلانماسینا قارشی یؤنلمیشدی.

بنله لیکله، دوولتین میلی سیاستی آذربایجانی گنریده قالمیش ایالته چئویرمک، آذربایجانلیلاری هر واسیطه ایله آسیمیلیاسیا ائتمک مقصدینی گودوردو.

2- مرکزی حاکیمیتین شووینیست آسیمیلیاسیا سیاستینه قارشی موباریزه فورمالاری.

آذربایجانین ایقتیصادی، سوسیال، مدنی آیری-سچکیلیگه، میلی طولمه معروض قالماسینا باخمایاراق آذربایجانین حاکیم طبقه لری اوز ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی منافعلرینین قورونوب ساخلانماسی باخیمیندان چیخیش ائدرک همین سیاستی مودافیعه ائدیردیلر. لاکین همین سیاست بیر باشا اولارین منافعینه توخوندوقدا مو عین مو قایمته راست گلیردی.

بنله کی، م. مجتهدی یازیردی کی، 1940-ای ایله اورمییانین قوبئر ناتورو علیخان بهادیر سطوت- السلطنه آذربایجانان مرکز ه تاخیل آپار یلماسینا اعتیراض ائتمیشدی. لاکین اوستاندار (والی) ع. مستوفی اوز قراریندا تاکید ائدرک تاخیل آپار یلماسینا نایل اولدو و بو دا تبریز ده چورک قیتلیغینا سبب اولدو. والی رضا شاه یازدیگی مکتوبوندا چورک قیتلیغینی تورپاق صاحیبلرینین مو عین حیصه سی نین مؤحتکیر لیک ائتمه سی ایله ایضاح ائدرک همین مسالهنی حل ائتمک اوچون شاهدان صلاحیت ایسته ییردی. بنله بیر صلاحیت آلان والی سطوت- السلطنه نی و دیگر نوفدلو شخصلری حبس ائتدی، اوزو ده بو زامان آذربایجانلیلارین عونوانینا آچیق تحقیردن اوزونو ساخلایا بیللمیشدی. لاکین ع. مستوفی تورپاق صاحیبلرینین ایراده سین قیرا بیللمه میش و حتّی دوولتین قانونی تاخیل تداروکونو بنله یئرینه یئتیره بیللمیشدی، نتیجه ده ایسه اوز وظیفه سیندن ایستفا وئر مگه مجبور اولموشدو. 30 بونونلا بنله، بیزه معلوم اولان منبع و ادبیاتدا آذربایجانین

حاکیم طبقه‌لرینین آذربایجان میلتی‌نین سپنسیفیک میلی منافعی‌نی مودافیعه ائتمه‌لری باره‌ده معلومات ثبت اندیلمه‌میشدیر. میلی منافعی‌نین پرینسیپال مودافیعه سی او غرودا آنجاق آذربایجانین آشاغی و اورتا طبقه‌لرینین نوماینده‌لری (دیگر خالق‌لارین نوماینده‌لری ایله بیرلیکده) چیخیش اندیردیله‌ر.

ایران کومونیست پارتیاسی اوزونون ایکینجی قورولتاییندا (1927) اولکده میلی مسالهنی آیریجا نظر دن کنچیریپ بو باره‌ده خصوصی قرار قبول ائتدی. قورولتایین سندلرینده ایراندا موختلیف میلتلرین: عرب، تورکمن، کورد، تورک میلتلرینین یاشاماسیندان، اونلارین ایران فئوداللاری و اینگیلیس ایمپریالیزمی طرفیندن ایکیقات طولمه معروض قالمالاریندان دانیشیلیر، ایراندا میلی آزیقلار مسالهنه بؤیوک اهمیت وئرلیله‌دی. 2 نؤمره‌لی قطعنامه‌ده او جومله‌دن دئییلیردی: "ایران کومونیست پارتیاسی اوز پروگرامینا بوتون کومونیست پارتیالارینین میلی مساله باره‌سینده عومومی طلبی و شوعارینی، یعنی هر بیر میلتین اوزونون تام مستقیلیگی، حتّی مرکزی حؤکومتدن آیریلماق حوقوقو شوعارینی داخل ائتمه‌لی و همین شوعارا او یغون حرکت ائتمه‌لیدیر". 31.

1929-جو ایله "ستاره سرخ" ژورنالیندا اکپ ایکینجی قورولتای‌نین یوخاریدا قئید اولونان 2 نؤمره‌لی قراری شرح اندیلیردی. "بورادا ایراندا تکجه میلی طولمون مؤوجودلوغو اعتیراف اولونمور، هم ده بو طولمون گوجلنمه‌سیندن دانیشیلیردی. ژورنال... یازیردی کی، همین خالق‌لارین (آذربایجان، کورد، عرب و ب.و.م.) دیلی فارس دیلی دئییلیر... "مقاله‌ده خالق‌لارین اوز موقدراتینی تعیین ائتمه و آیریلماق حوقوقو اعلان اندیلیردی". 32.

اکپ-نین ایکینجی قورولتای‌نین ماتریالیلاری فارس دیلینده آذربایجانلیلارین اوز میلی حوقوقلاری اولان، تورک میلتی اولدوغو اعتیراف اولونان ایلك سندلر ایدی. همین فاكت آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون فورمالاشماسی و اینکیشافی تاریخی باخیمدان اولدوقجا موهم ایدی. بو فاكت گؤستریدی کی، بورژوا ضیالیلارین فرقلی اولراق، گنیش طبقه‌لرین نوماینده‌لری خالقین انتتیک شو عورونا او یغون اولراق آذربایجانلیلاری تورک حساب ائتمکله کیفایتلنمه‌میش، اونلاری میلت کیمی تانیمیشلار. بو جهتین اهمیتی اونا ایدی کی، اوز ماهیتی اعتباریله میلتچی اولان آذربایجان بورژوازیسی نینکی میلی ایدئیا ایشله‌ییب حاضیر لامادی، عکسینه او، اوز-اوزونو آسیمیلیاسیا او غرودا چیخیش ائدرک میلی (او جومله‌دن آذربایجان) مسالهنن حلیندن اوزاق اولماسینی، آذربایجان میلتی‌نین سپنسیفیک میلی منافعی‌نین ایفاده‌چیسی اولماغا حاضیر اولمادیغینی نوماییش ائتدیردی.

اکپ-نین میلتلرین اوز موقدراتینی تعیین ائتمه حوقوقو او غرودا و دؤولتین آسیمیلیاسیا سیاستینه قارشی چیخماسینا باخمایاراق، او اوزو یازیلی ساحه ده ایدئولوژی موباریزه‌نی فارس دیلینده آچار اراق دیل‌لرین برابرلیک پرینسیپینی گؤزله‌میردی، بو دا بیزیم فیکریمیزجه ایراندا موترقی، دموکراتیک قورولوشون برقرار اولماسی او غرودا موباریزه آچاران اکپ-نین سوسیال بازارینی محدودلاشدیریردی. باشقا سؤزله اکپ او غرودا موباریزه آچار دیغی پرینسیپلری عملده حیاتا کنچیرمیردی. اگر آذربایجانلیلار اکپ-نین ترکیبینه میلتلرین (او جومله‌دن آذربایجان میلتی‌نین) اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقو او غرودا پرینسیپ اعتباریله چیخیش ائدیردیله‌سه، آذربایجان ضیالیلارینین، اورتا طبقه‌لرین، خیردا بورژوازی‌نین بیر سیرا نوماینده‌لری رئال میلی طولم سیاستینه قارشی چیخاراق اوز اعتبارلارینی بو یا دیگر شکیلده نوماییش ائدیریردیله‌ر. باشقا سؤزله همین طبقه‌لرین نوماینده‌لری آذربایجانلیلارین میلی حوقوقلارینی ایندی و بورادا حیاتا کنچیرمگه چالیشیردیله‌ر. بونا گؤره ده آذربایجاندا میلی حرکات خیردا بورژوا خاراکتیری داشییردی.

همین ایلرده تنهراندا میلی مجلسین نشریاتیندا آذربایجانلی م.ع. تربیتین "دانشمندان آذربایجان" (1935) کیتابی چاپ اولوندو.

کیتابین آدی آذربایجانلیلارین بیر حیصه سی نین آذربایجانین ایکی یئر بؤلومه سی ایله راضیلاشمادیغینی بیلدیرمک، آذربایجانین تاریخیلیگی، واحیدلیگی و بوتولوگونو سیموولیزه اندیردی. بو هم ده اوندان گورونور کی، مؤلیف اوز کیتابینا شیمالی آذربایجاندا، جنوبی آذربایجاندا و آذربایجاندا کناردا (ایستر ایراندا، ایستره اوندان خاریجده) یاشامیش تانیمیش آذربایجانلیلارین بوقرافییالارینی داخل ائتمیشدی. باشقا سوزله، مؤلیف اوچون نینکی آذربایجان بوتو بیر اولکه، ائله ده آذربایجانلیلار واحید بیر خالق، میت ایدی. آذربایجانین مین ایلیک تاریخی احاطه ائدن اثره آذربایجان دیلی پونزییا نومونلری ده داخل ائدلمیش، بونولا دا آذربایجانلیلارین تورک دیلینده یازمادیقلاری حاقیندا ایدیعالار ایفشا ائدلمیشدی. بونا گوره ده همین اثر پان ایرانیستلر و فارس شووینیستلری آراسیندا کسکین اعتراضا سبب اولموشدور. "رضا شاهین حاکیمیتی ایلرینده بو کیتاب ایفراط میلچیلرین خوشونا گلمزدی، مؤلیفی آذربایجانین ایریلماسینا طرفدار اولماقدا گوناھلانیر اراق اوندان رضا شاه چوغولوق اندیردیله". 33

آذربایجان دیلی نین ایشله دیلمه سی نین قاداغان اولونماسینا باخمایاراق بیر چوخ آذربایجانلی شاعرلر اوز دیلرینده یازماغی داوام ائندیریردیله. اوللاردان بیری داهی آذربایجان ساتیریک شاعیری م.ع. صابیرین (1862-1911) داوامچیسی م.ع. معجوز (1873-1934) / (1254-1313) ایدی. ایگیرمینجی عصرین اولیندن بدیعی یارادیجیلیغا باشلایان شاعر اوز یارادیجیلیغینی آنا دیلی نین قاداغان ائدیلمه سیندن سونرا داوام ائندیرمیشدی. او اوزونون جمعیتین سوسیال و معنوی عنیبه جریکلرینی ایفشا ائدن شعرلرینی اساسن ساوادسیز اولان آذربایجان جمعیتی نین اکثریتی نین دیلینده یازیردی. اوز آنا دیلینده اثرلرینی نشر ائندیرمگه ایمکانی اولمایان م.ع. معجوز بوتولوکده آذربایجان ادبیاتی، دیلی و مدنیتینه صداقله خیدمت ائتمیشدیر. "او، آذربایجان دیلینی فاناتیکه سینه سئویردی"، 34 چونکی اونو "یوکسک اینکیشاف ائتمیش میلی شوور" 35 فرقلندیریردی. اوز اوزرینده گلمه فارس مأمورلارینین اوزباشینالیغی و شووینیزمینی بیلاواسیطه حیس ائدن مکتب ضیالیلاری آراسیندا و وطنپرورلیک و اینکیشاف ائتمیش میلی شوور تظهور اندیردی. بئله کی، 1937-جی ایله اوچونجو اوستانین (شرقی آذربایجان) یئنی معاریف مودیری تبریزه گلدی. او، فارس دیلینده دانیشیق وردیشلرینی مؤحکملتمک مقصدی ایله عالی **پداقور**ی مکتبین مودیریتینه بورادا موعلم و طلبه لرین ایشتییراکی ایله بیغینجاقلار کئچیرمگی تاپشیردی.

او همچنین مکتبین مودیریندن دانیشیق زامانی آذربایجان دیلیندن ایستیفاده ائدن موعلم و طلبه لر مکتب خاریج ائتمگی طلب ائدی، لاکین بیر نئچه گون سونرا، همین مکتبین مودیری علی اکبر صبا بیغینجاقدان چیخیش ائدی و "هنج کسین اینتیظاری گنتمه دن تورکه دانیشماغا باشلادی. صبانین تورکو دانیشماسی آغایی ریس معاریفین (معاریف مودیرینین - و.م.) اهانتی نین (تحقیرینین - و.م.) آجیسینی یویوب آپاردی، و اوشاقلاری جوشدوردو." 36 بعضاً زوودلاردا فهله لر فارس دیلینده دانیشماقدان ایمتیناع اندیردیله. 37 بعضی مکتب مودیرلری مکتبلرین اولکی آدلارینین قایتاریلماسی اوغروندا، آذربایجاندا یئرلشن حربی حیصه لرده آذربایجانلی ظابیطلر فارس ظابیطلرینین فارس شووینیزمینده قارشی چیخیش اندیردیله. 38

قئید ائدیلم فاکتارلار گؤستریر کی، میلی حوقوقلار اوغروندا چیخیشلار غیری-موتشکیل، طبقه داخلی خاراکنتر داشیبیردی. بو دا یوخاریدا قئید «آندیلدیگی کیمی آذربایجان جمعیتی نین سوسیال ایستروکتورونون ائنتیک ترکیبی ایله باغلی ایدی. بئله کی، بورادا ان غیری-میلی کومپوننت مأمورلار، خصوصن اونون یوخاری دایره لر ایدی، هرچند آذربایجانین مأمورلاری سیراسیندا بو یا دیگر درجه ده آذربایجانلیلار دا تمثیل اولونموشدولار. بئله کی، موختلیف واختلاردا آذربایجانلیلار تبریز شهر بلدییه ایداره سی نین ریسی،

سووچ- بولاق، ماكو پوليسى نين ريبيسي، اورميه شهر ماعاريف ايدارەسى نين ريبيسي، اورميه و اردبيل و بيلاتلرين قونر ناتورلاري، آذربايجانين آيپنلياسيا محكمەسى، ماليه ايدارەسى نين ريبيسي، شرقي آذربايجانين كند تصروفاتي ايدارەسى، پوچت و تئلفراف ايدارەسى و ايالتت ماعاريف ايدارەسى ريبيسي و س. وظيفلر ينده چالشميشلار. 39 بوندان علاوه، 1937-جي ايل اينضيباطي-ايدارە ايصلاحاتي قانونونا گۆره آشاغي درجهلي مأمورلار، مثلا دھدار (ناحيه ايستار شيناسي) و كندخودا يئرلي اهالي نين نومايندەلر يندن تعيين انديلمەلي ايديلر. 40 گۆرونور، قنيد اولونان قانون قبول اولوناندا اول ده وضعيت بنله ايميش. باشقا سۆزلە غنيري-ميلي مأمورلار كندلره نوفوذ ائتمەميشديلر.

مأمورلار حاقيندا دانئشاركن، اونو دا قنيد ائتمك لازيمدير كي، آذربايجانلار بوتون جمعيتين سياسي و اينضيباطي-ايدارە ايستروكتوروندا موعين موقعلريني قورويوب ساخلاماقدا ايديلر. بنله كي، 10 و 11 نؤمرلي جدوللرده (علاوه 1) قنيد اولونوموش ناظير و والي وظيفلر يندن باشقا، آذربايجانلار موختللف ايللرده ايرانين صنايع اوزره باش ايدارەسى نين، پوليسى نين ريبيسي، تئهران جينايت محكمەسى نين ريبيسي، كرمان، كوردوستان و كرمانشاهين ماليه ايدارەسى نين ريبيسي، باش ناظيرين مو عاويني، ايرانين خارجي اولكلرده سفيرلري، همدانين آيپنلياسيا محكمەسى نين صدرلي، فارس ايالتي ماعاريف ايدارەسى نين ريبيسي، اولكەنين تيجارت باش ايدارەسى نين، يوللار باش ايدارەسى نين باش ديرئكتورو و س. وظيفلرده ايشلەميشلر. 41

آذربايجانلار رضا شاه سارايندا، باش ناظيرين دفتر خاناسيندا، بوتون ناظيرليک و باش ايدارەلرده بو و يا ديگر فونكسياني يئرینه يئتيريديلر.

آذربايجاندا كناردا ايشلەين آذربايجانلي مأمورلار آذربايجان خالقينا قارشي يئرديلن ميلتچيلىك سياستيني ياخيندان حيس ائديب باشا دوشسلر ده عومومدؤولت منافعيه خيدمت ائتديكلر يندن اوبئكتيو اولراق همين سياستين ايشلەنيب حاضيرلانماسي و يئرینه يئتيريلمەسندن ايشتيراك ائديرديلر.

آذربايجانين اوزونده ايسى مأمورلارين تركيبيندى موعين آذربايجان طبقەسى نين اولماسي بير طرفدن بوروكراتيک اوزباشيناليغين ميلتچيلىكله عئنيلاشديريلمەسي مئيليني ضعيفلەدير، ديگر تئرفدن همين طبقه داخيلينده ميلي حيس لرین داها گوجلو تظاهور ائتمەسینه شرايط يار اديردى.

بنله ليكله، آذربايجاندا مئيدانا گلەميش ميلي شرايط اونولا خاراكتئريزه اولونوردو كي، ائنتنيك جهئدن يئكجيس اولان اساس سوسيال طبقلر پرينسيپ اعتباريله ايش وئرلرين منافعيني مودافيعه ائدن، عئيني زاماندا حاكيم ميلتين نومايندەسي اولان فارس (ياخود غنيري-ميلي) مأمورلار واسيطەسي ايله بير-بيرينه باغلانميشديلار. سوسيال ايستروكتوردا آشاغي موقع توتان طبقلر آيري-سئچكيليدن داها چوخ، ايلک نؤوبەده آذربايجانلي حاكيم طبقلرين ايقتيصادي، سياسي، سوسيال ظولموندن اذيت چكير، اونا گۆره ده باشليجا اولراق سوسيال آز ادليق اوغروندا چيخيش ائديرديلر، هرچئند اوز ميلي منافعى اونلارا ياد دئيبدي. فارسديلي آذربايجان ضيالييلارين بير حيصه سي اوز خالقينين آسيميلياسيا اولونماسي اوغروندا چيخيش ائدير، ضيالييلارين ديگر حيصه سي آيري-سئچكيليك سياستيندن ناراضليق ائديرديلر، چونكي همين سياست اونلارين مادی منافعيه توخونور، اونلاري ايالتده فارس ضيالييلاريندان آسيلي وضعيته ساليردى.

مار افليدير كي، رضا شاهين داخيلي سياستيني محكوم اندن مؤلفلر آذربايجانين ائقئصادي گئريلمهسي و فارس مأمورلارين اؤزباشيناليغيني خصوصي قئيد انديرديلر.

"پهلوي دؤره سينده سياست بنله ايدي كي، آذربايجاندا بوتون ايداره ريبسلي و ايش باشچيلاري آذربايجانليردان اولمالي ايدي. بونا گؤره پهلونين قودرتينه آرخالانان فارسلا آذربايجانليرلا يولا گئتمهيب، اؤزلرين اونلارا حاكم سايبيرديلر. اونلار آذربايجانلير حاقيندا هئچ بير تحقير و طولمدن گئري دورمايبيرديلر." 42. آذربايجاندا 13-جو چاغيريش (1941) ايران مجلسينين دنئوتاتي حريري مجلسده اؤز چيخيشيندا دنميشدير: "سون ايگيرمي ايل عرضينده... تبريزده جمعي عالي پئداقورئي مکتب اوچون بير بينا و بير انلئوتور اينشا انديليب. شهر ايدارهسي نين بؤيوك بودجه سيندن بلديه ايدارهسي اوچون خيردا بير بينا و بير دنه ناقيض بند تيكنيتيسي اوچون پول آيبيرميشديلر. سويقونچولوقلا مشغول اولان... بو ديارين ايگيد اوولادلارينين حيسياتيني تاپدالايان... بعضي لياقتسيز مأمورلار، نينكي جزاسيز قالميش، عكسینه تئهرانا قايبئديقدان سونرا اونلارا خصوصي حيمايهدارليق گؤستريليردي. 43

بنله ليكله، ايالت ائقئصادي و سوسيال اينفراايبستروكتور جهتنن تنزول كئچيرير، آذربايجان خالقي ايسه ايلك نؤوبهده مأمورلارين اؤزباشيناليغي، شووبنيزمي شكلينده تظهور اندن ميلي طولمه معروض قاليردي. بو طولمو ان كونكرئت، گؤزه چارپان شكليده و دايم آذربايجانلي مأمور و ضياليلار حيس و درك انديرديلر، اونا گؤره ده اونلارين آراسيندا هم بو طولمه موقاويمت، هم ده ان باشليجاسي، آذربايجان ميلتي نين سبئسيفيك منافع نين درك انديلمهسي و اؤز قروپ منافع نين ميلي منافع ايله عئينيلشديريلمهسي پرسئس نين گئتمهسي اؤزونو گؤستيردي.

بوخاريدا قئيد انديلنلر گؤستير كي، آذربايجاندا دؤولتين ميلتچيليك سياستي و مأمورلارين شووبنيزم اؤزباشيناليغينا قارشي ناراضليق موجود ايدي و آرتيردي. لاکين بو ناراضليق غئيري-موتشكيل و فردي-حيسي سويده اؤزونو گؤستيردي. بو دا سوسيال ايبستروكتورون اساس كومپونئنلرينين انئتنيك يئكجينسليغي، اولكده پوليس ديكتاتوراسي نين حؤكم سورمهسي، و دنمهلي خيردا بورژوازينين و ايلك نؤوبهده ضياليلارين فعاليتي نين موتشكيلليغي و اونون تشكيلاتچيليق فعاليتي اوچون موهوم شرط اولان دموكراتيک شرايطين اولمامسي ايله باغلي ايدي.

3- آذربايجان ائجتيماعي حياتي نين نيسبتن دموكراتيكلشمهسي و

آذربايجاندا ميلي شووورون فورمالاشماسي.

معلوم اولدوگو كيمي، ايرانين فاشيست آلمانياسي ايله ياخينلاشماسي تكجه حربچيلرين نوفوذونون آرتماسينا، گئنيش شبكهلي بوروكراتيک آپاراتين يارانماسينا، مطبوعات اوزرينده نظارتين گوجلنمه سينه، ديكتاتور رئژيمين قوووتلنمه سينه، اولكده سوسيال-ايقئصادي دگيشيكليلكلرين سؤنمه سينه دنئيل، هم ده ايكنجي دونيا موخاربيه سي عرفه سينده و آلمانيا و سوونت موخاربيه سي باشلانان

سونرا ايرانين فاشيست آلمانياسى نين آنتي سوونت منيدانينا چئوريلمه سینه سبب اولدو. بونو بهانه ائدن سوونت حؤكومتی بو بارده ایرانا بیر نئچه دفعه خبردارلیق (26 اییون، 19 اییول، 16 آقوست 1941-جی ایل نوتالاری) ائتدی.

کئچمیش سوونت ایتیفاقی هیتلرچیلرین ایراندا فعاللاشماسیندان ایستیفاده ائدهرک 1921-جی ایل سوونت-ایران موقاویمه سی نین 6-جی ماده سینی اساس توتاراق بورا قوشون حیصه لری یئریتدی. اینگیلتره ده ایرانا اؤز قوشون حیصه لرینی یئریتدی. موفیق قوشونلارین ایراندا داخیل اولماسی حؤکومتین ایستعفا سینا و رضا شاهین ولیعهد محمد رضا پهلوینین خئیرینه تاخت-تاجدان ال چکمه سینه (16.09.1941 / چهارشنبه، 25 شهریور، 1320) سبب اولدو. بوندان سونرا اولکده آنتیفاشیست حرکاتی گوجلندی، دموکراتیک دایرلرین فعالیتی جانلاندی. سیاسی محبوسلار: اینقیلابچیلار و دموکراتیک روحلو شخصلر حبس خانالاردان آزاد ائدیلدی، سورگوندن قايتاریلدی. همین شخصلرین تشبوتو ایله 1941-جی ایلین اوکتیابریندا ایران خالق پارتیاسی (توده) تشکیل اولوندو، دموکراتیک فزنتلر نشر ائدیلمگه باشلادی. ایجتیماعی-سیاسی حیات آذربایجاندا جانلانماغا باشلادی. هله 1941-جی ایلین سننتیابریندا تبریزده، اردبیلده، اورمییهده، ماراقادا، سارابدا، اهرده، مرندده، خویدا دموکراتیک کلوبلر تشکیل ائدیلدی، بورادا آزادلیق، دموکراتیا، کونستیتوسییا، میلی طولم، آذربایجانلیلارین میلی حیاتی حاقیندا قیزغین دیسکوسیالار آپاریلیدی.

1941-جی ایلین اوکتیابریندا آذربایجاندا ایخپ-ینرلی اورقانلاری تشکیل ائدیلمگه باشلادی. همین آیدا آرتیق ایخپ تبریز کومیته سی تشکیل اولونموشدو. آذربایجان فهله لری همکارلار تشکیلاتی یارتماغا سعی گؤستریردی، یئنی فزنتلر، موختلیف ایجتیماعی-سیاسی تشکیلاتلار، جمعیتلر مئیدانا گلگه باشلادی.

ایرتیجاعی عونصورلرین ده ایجتیماعی-سیاسی فعالیتی گئنیشلندی. 1941-1942-جی ایللرده آرتیق تبریزده ایرتیجاعی "آذربایجان خالق پارتیاسی و "ایران بیدار" ("اویانمیش ایران") پارتيالاری فعالیت گؤستریردی. همین پارتيالار فاشیست آلمانياسی نین طرفدارلاریندان عیبارت اولوب ایری مولکدار و تاجیرلرین منافعینه خیدمت ائدیردیلر. ایران حؤکومتی سیاسی پارتيالار واسیطه سیله آذربایجان ایرتیجاعیلرینی بیرلشدیریب بوتون واسیطه لره دموکراتیک حرکاتین اینکیشافینا مانع اولماغا چالیشیردی. 44

آذربایجاندا ایجتیماعی حیاتین دموکراتیکلشمه سی بورادا میلی شرايطین دگیشمه سی ایله موشابعت اولونوردو. بئله کی، موفیق قوشونلارین ایراندا داخیل اولماسی و رضا شاهین تاخت-تاجدان ال چکمه سیندن سونرا فارس مولکی و حربی مأمورلار خالقین اینتیقامی و عدالتلی غضببندن احتیاط ائدهرک آذربایجانلی ترک ائدیلدی. 45 فارس مأمورلارین اینتیقامی ایله آذربایجان دیلی نین شیفاهی ساحه ده ایشلنمه سینه مانع اولان بوتون محدودیتلر عملی اولاراق آرادان قالخدی. آذربایجان دیلی نین هله ده یازیلی ساحه دن کناردا قالماسینا باخمایاراق، ایجتیماعی حیاتین دموکراتیکلشمه سی، آذربایجان دیلی اوزریندن قاداغانین گؤتورولمه سی، میلی حیاس لرین آزاد تظاهورو، وطنپرورلیک، میلی حیاس لرین گوجلونمه سی آذربایجانلیلارین میلی مئیلی نین کورطبیعی یوکسلیشی نین موعین ایستیکامته یؤنلدیلمه سی، سیاسی-ایدئولوژی جهتن تشکیل اولونماسینی طلب ائدیردی. بئله بیر شرايطده وطنپرور، دموکراتیک و میلی ضیالیلارین نوماینده لری "آذربایجان جمعیتی" نده بیرلشمگی قرارا آلدیلار. همین تشکیلات 1941-جی ایلین اوکتیابریندا مئیدانا گلیمیشدی و تشکیلاتی و اراضی جهتن پارتیا اولماسا دا رنگیونال میلی-دموکراتیک پارتیا رولونو. 46 ایفا ائدیردی.

"آذربایجان جمعیتی" نوپابری 1-دن اعتبارن آذربایجان و فارس دیلرینده "آذربایجان" ادلی قزنت نشر ائتمگه باشلادی. بیزیم الیمیزده جمعیتین پروگرام و نیظامنامهسی حاقیندا هنج بیر معلومات اولماسا دا، اونون وظیفه، مقصدلری باره سینده قزنتین اوز ماتریاللاری اساسیندا موحاکیمه یوروتمک اولار، چونکی قزنت صحیفه لرینده نئز-نئز بو و یا دیگر مساله ایله باغلی اولاراق جمعیتین مقصدی حاقیندا ایضاحات وئرلیردی. قزنت اوزونو تقدیم اندرکن بیرینجی نؤمره سینده کئچمیش و ایندیکی وضعیتی شرح ائتمگی، جمعیتین اخلاقی و ایقتیصادی فسادلارینین اساس سببلرینی موعین ائتمگی، ایقتیصادی تضيیقى آرادان قالدیرماغی، جمعیتین اخلاقی فسادلارینی ایصلاح ائتمک اوچون چاره یولو آختاریب تاپماغی اوز (جمعیت) قارشیسینا مقصد قويدوغونو اعلان اندیر. 47

اولکهنین و ایالتین رسمی حاکیمیت اورقانلاری، آنتی-میلی قوولر "جمعیت"ه قارشی موباریزه آپاردیغی و مرکزی قزنتلرین اونو موختلیف آنتی-دؤولت، غیری-وطن-پرورلیک فسادلاریندا گوناھلانديرديغينا گوره 48 "جمعیت" اوز مطبوع اورقانی نین صحیفه لرینده نئز-نئز اوزونون فعالیتینین اساس ایستیکامتینی یادا سالمالی اولوردو. هر دفعهده "جمعیت" این فعالیتینین یئنی جهتی آشکار اولوردو. بئله کی، نؤبتي دفعه قزنت یازیردی: "قیساسی، بیزیم مقصد و پروگرامیمیز آزادلیق، یعنی سوسیال و میلی آزادلیق الده ائتمکدیر". 49

عومومیتله "میلی و ایجتیماعی آزادلیق" اوغروندا موباریزه ائدن "جمعیت" سیاسی ساحه ده دموکراتیک کونستیتوسیال و مشروطه اصول-ایدارهسی نین عملده حیاتا کئچیریللمسین، 50 ایالت انجونی نین تشکیل ائدیلمه سینی، 51 میلی مجلسه نومایندهلرین خالق طرفیندن سئچیلمه سینی، 52 حاکیم صیغیف و طبقه لرین منافعینی مودافیعه ائدن قانونلار یئنیندن باخیلما سینی 53 آذربایجانین قانونی حوققلارینین "مودافیعه ائدیلمه سین" ای 54 و س. طلب اندیردی. "جمعیت" این پروگرامی نین ایقتیصادی طلبلری سیراسیندا آذربایجاندا یئنی صنایع اوبیئکتلری تیکلمه سی، 55 ایشسیزلیگین آرادان قالدیریلما سی، 56 آذربایجانین ثروتی نین همین و دیگر مقصدله ایالتده صرف اولونما سی 57 کیمی طلبلر قئید اولونور. آذربایجان آذربایجانلیلار اوچوندور 58 شو عاری ایله چیخیش ائدن "جمعیت" مدنی ساحه ده "مطلق آزادلیغا"، یعنی دیل، عادت... آزادلیغینا تامامیله رعایت" اولونما سینی، 59 آنا دیلینده بوتون سویه لره تدریس و کیتاب نشر ائدیلمه سینی 60 و س. طلب اندیردی.

بئله لیکله، جمعیت اوز قارشیسینا آذربایجانین اینکیشافی، دموکراتیک نایلیتلرین برپا اولونما سی و مؤحکلمه سی، آذربایجان مدنیتی و دیلی نین دیرچلیشی، آذربایجانلیلارین میلی حوققلارینین تامین ائدیلمه سی یولوندا بؤیوک سوسیال-ایقتیصادی، سیاسی، میلی وظیفه لر قویوردو.

بو جهتن "جمعیتین آذربایجانلیلارا بیر میلت کیمی و اونلارین میلی منافعینه موناسیبتی مارق دوغورور. "آذربایجان" قزنتی صحیفه لرینده میلت آنالییشینا بئله تعریف وئرلیر: "میلت حییس، دیل، عادت-عنعنه، و اراضی بیرلیگینه مالیک اولان خالق دیر". 61 عئینی زاماندا قزنت میلتین حیاتییندا دیلین رولونا بؤیوک اهمیت وئررک اونو میلتین اساس علامتی ساییردی". 62

همین تعریف ایران ایجتیماعی فیکرینده میلت حاقیندا گئنیش یاییلمیش و قبول اولونموش تصورلره تامامیله اوغون ایدی. بونونلا برابر همین تعریف عکس اولونان اوبیئکته گوره چوخ فرق لیردی. اگر حاکیم میلی ایدئولوگیدا میلت آنالییشی عکس اولونان اوبیئکته - چوخ میلتلی جمعیه اوغون گلیمردیسه، "آذربایجان" قزنتی نین صحیفه لرینده میلت آنالییشی جمعیتین یاریم سیستملریندن بیرینی - آذربایجان (یاخود ایسته نیلن رئال میلتی) میلتینی عکس ائندیرمکله عکس اولونانلا اینعیکاس آراسیندا اوغونلوق یارادیردی.

آذربایجانلیلارین مستقل میلّت کیمی تانیلماسی همین تصورون اساسلاندیریلماسینی و "ایران میلیتی" آنلایشینی تصحیح اندیلمه سینی طلب اندیردی. هم آذربایجان میلیتی نین مستقللیگینی، هم ده ایران جمعیتی نین بوتون دمokratیک طبقه لرینین بیرلیگی و وحدتینی اساسلاندیرماق لازیم ایدی کی، بونون اوچون میلّت و دیل مفهوملارینین ایستر جمعیتده، ایستر سه ده آریجا گؤتورولموش میلّتن حیاتیئداکی رولو حاقیندا تصورلری دقیقلشدیرمک ضرورتی اورتایا چیخیردی. باشقا سؤزله، میلّت، دیل و میلّیت آنلایشلاریندان چیخیش ائدرک ایران جمعیتی (حاکیم ایدئولوگیا گؤره ایسه "ایران میلیتی") - آذربایجان میلیتی مونا سیبتلرینی موعین ائتمک لازیم ایدی. قزنتین میلّت آنلایشینا مونا سیبتی یوخاریدا قئید اندیلمیشدی. قزنت میلّیت آنلایشینی وطنداشلیق، هر هانسی اراضی بیرلیگینه، سیاسی قوروما یاخود مو عاصیر نئرمینه دسک و وطنداش جمعیتینه منسوبلوق کیمی باشا دوشوردو. میلّت و میلّیت آنلایشلارینین ایران و آذربایجانا نظرن موعین اندیلمه سینده اساس عونصور دیل حساب اندیلیردی. حاکیم ایدئولوقلار "ایران میلیتی" و "ایران میلیتی" آنلایشلارینین مطلق فارس دیلینی ده نظرده توتما سینی ایدیعا اندیردی. "آذربایجان جمعیتی" و اونون اورقانی "آذربایجان" قزنتی همین نئرمیلرین بو جور شرحی ایله راضیلاشمیردی. قزنت بنله حساب اندیردی کی، آذربایجان دیلی آذربایجان میلیتی نین آیریلماز بیر علامتی اولدوغو حالدا "ایران میلیتی" و "ایران میلیتی" دئییلن آنلایشلار اوچون بنله بیر دیل عونصورو مؤوجود دئییلدی، چونکی ایران چوخمیللتلی بیر جمعیتدیر. قزنت بنله حساب اندیردی کی، وطنداش جمعیتی کیمی باشا دوشولن "ایران میلیتی" آنلایشی اوچون اساس شرط "مقصد و ایدئال بیرلیگیدیر" 63 ایران اوچون واحد دیل عونصورون اهمیتینی (اصلینده آسیمیلیاسیا سیاستینی) شیشیردنلره موراجعتله قزنت بیلدیریردی کی، واحد دیل ایرانین مستقللیگینی ینگانه علامتی اولایلمز. 64

"آذربایجان جمعیتی" نین آذربایجان دیلی نین حوقوقلارینی برپا ائتمک ساحه سینده کی فعالیتینه دشمنچیلیکله باخان پان ایرانیستلره حتّی آذربایجانین والیسی خ. فهیمی بنله راضیلاشمیردی. او اوزونون همین مونا سیبتیله "شاهین" قزنتینه یازدیگی مکتوبدا بیلدیریردی کی، آذربایجانلیلارین اوز دیلرینده دانیشمالارینا سعی ائتمه لری هئج ده اونلارین مرکزی حؤکومه و اولکهنین بوتؤولوگونه قارشی قالدیغینی گؤستر میر. 65

بونونلا بنله، "آذربایجان قزنتی دوغرو قئید اندیردی کی، آذربایجان دیلی نین وضعیتی آذربایجان میلیتی نین ایران جمعیتینده وضعیتینی، ازیلن میلّت اولدوغونو دقیق عکس اندیریر. آذربایجان دیلینه قارشی مباریزه آذربایجان میلّتینه ایقتیصادی، سوسیال، سیاسی تضییقین گؤجلندیریلمه سینی بیر فورماسیدیر. بونا گؤره ده آذربایجان دیلی نین برابرلیگی اوغروندا مباریزه آپارماق لازیمدیر. آذربایجان دمokratلارینین فیکرینجه دیلرین برابرلیگی آذربایجانلیلاری ایرانین اصیل وطنپروری اندیب، اونلارین میلّیتینی (ایران وطنداشلیغینی) مؤحکملدر. "دیل- فارس شوپنیستلرینین دیگر دیلرین ایشله دیلمه سینه قارشی مباریزه سینی نظرده توتان قزنت یازیردی:-

آذربایجانلیلارین آزادلیق روحونون مو اندیلمه سی، اونلارین ایدی ازیلنلره چئوریلمه سی اوچون بیر پرده دیر. 66 آنا دیلی مساله سی آذربایجانین موهم پروبلملریندن بیر اولوب فارس-آذربایجان، مرکز - آذربایجان مونا سیبتلرینه همین شرایطده گوجلو تاثیر گؤستر دیگینه گؤره دیلرین برابرلیگی طلبی اؤن پلانا چیخمشدیر. دمokratلارین عقیده سینه گؤره همین مساله نین حلی نینکی میلی مساله نین حلینی، هم ده ایران دوولتی نین بوتؤولوگونو تامین ائدر. "بیز دئییریک کی، اگر سیز آذربایجانلیلارین اخلاقی نین، عادت-عنعه سی نین، دیلی نین، حیسلرینین سیزین اخلاق، عادت-عنعه، دیل و حیسلرینیزله عئینی اولدوغونو گومان ائدر سیزین سه، گرک بیله سینیز کی، بو میلی وحدت او واخت ثابت اولماق کی، مطلق آزادلیغا یعنی دیل، عادت، حیس آزادلیغینا تامامیله رعایت اولونسون." 67

"جمعیت" آذربایجانلیلاردا اؤز دیلی حاقیندا اوبینکتیو تصور یاراتماغا سعی گؤستریردی. "آذربایجان" قزنتی آذربایجانلیلارین اؤزونه مخصوص قدیم و زنگین دیلی اولدوغونو خصوصی قئید اندیردی. قزنت آذربایجاندا فارس دیلینین یاییلمادیغینی 68 آذربایجان دیلینین تورک دیلری سیستمنده مستقیللیگینی 69، آذربایجان اهلایسینین دیلی ایله ایرانین دیگر ایالتلرینین اهلایسینین دیلی آراسیندا هله یئددیجی عصردن هنج بیر اوخشارلیق اولمادیغینی، 70 ایراندا مونقوللارین حؤکمرانلیغی ایله آذربایجانین تورکشمهسی آراسیندا هنج بیر علاقه اولمادیغینی 71 قئید اندیر، آذربایجاندا ایندیکی دیلین ایشلمهسی دؤرونو گؤستریردی. 72

آذربایجان خالقی تکجه بو دیلده دانیشمامیش، هم ده همین دیلده زنگین مدنیت آبیملری، ادبیات یاراتمیش 73 و یاراتماقدیر. بونو نومایش اندیرمک اوچون قزنتده آذربایجان ادبیاتی حاقیندا یازیلار، 74 آذربایجان ناغیللاریندان، 75 آتالار سؤزلریندن 76 نومونلر، کیچیک حکایه لر 77 و نهایت هر نومرده بیر و یا ایکی معاصیر شعر پارچاسی و س. درج اندیلیردی. آذربایجان تاریخینین بعضی صحیفه لری حاقیندا نرین یازیلار 78 دا تاریخی میلی شو عورو مؤحکمندیر مگه خیدمت اندیردی.

"جمعیت" اؤزون اساس وظیفه سینی آذربایجان دیلینین حقیقی، فاکتیکی برابرلیگینه نایل اولماق، آنا دیلینین ایشلمه ساحه سینین برپا اندیلمه سی و گنیشلندیلمه سینده گؤروردو. "بیز امینیک کی، - قزنت یازیردی - هر بیر میلّت اؤز میلی دیلینی، عادت-عنعنه لرینی قورومالی، اؤز ایشلرینی و ترقیسی ایله باغلی مسالهلری اؤز و ایداره ائتمه لی و باشقا میلّتلرین اونون دیلینه، دیگر ایشلرینه قاریشماسی غیری-قانونیدیر و آزادلیق قانونونا ضیدیر. و بیز اعلان اندیریک: اؤز دیلی، میلیتی و عنعنه لری اولان آذربایجانین اؤز آنا دیلینی ایشلمگه، بو دیلده مکتبه تدریس ائتمگه، کیتاب چاپ ائتمگه حاقی وار دیر." 79 "جمعیت" گنیش دموکراتیک دایرلرین آنا دیلینین برابرلیگی اوغروندا مباریزه عزمینی عکس اندیره رک، اینتلکتوال قوه لری بو مباریزه سفریر ائتمگه چالیشیردی. "کیم کی، بیزیم دیلمیزه، انهلریمیزه، ثروتیمیزه قصد ائتمک ایسته سه، بیز اونو اؤز دوشمنیمیز ساناجاق و سون نفسیمیزه قدر اونلاری محو ائتمگه چالیشاجیق." 80

آذربایجانین و آذربایجان خالقینین ایقتیصادی، مدنی و سوسیال منافعینی تبریزده دموکراتیک حرکاتین تانیمیش نواینده سی، آذربایجانلی ح. آقازاده نین نشر ائدیگی "شاهین" قزنتی ده مودافیعه اندیردی. فارسجا نشر اولونان قزنتین صحیفه لرینده آذربایجانجا وطنپرورلیک مؤوضو عوندا شعرلر چاپ اولونوردو. قزنت آذربایجانلیلارین آنا دیلینه حؤرمّت ائتمگی طلب اندیر، تهرانا گنتمگه مجبور اولوب، پایتاختدا عالی مکتبه قبول زامانی آیری-سئچکیلیگه معروض قالان آذربایجانلیلاری بو قایغیدان خیلاص ائتمک اوچون آذربایجاندا عالی مکتب آچیلماسی اوغروندا چیخیش اندیردی. قزنت رضائیه (اورمییا)، شاهپور (سالماس) شهرلرینین اولکی آدلارینی برپا ائتمگی طلب اندیر، تبریز پنداقرژی مکتبینین موعلیم و طلبه هئیاتینین تهراندان کومپلئکتلشدیرمه کیمی فاسید تجروبه یه قارشی چیخیردی. آذربایجانین ایکی مستقل ایالته بؤلونمه سینی پیسله مین قزنت بیلدیریردی کی، بو صونعی وضعیت غربی و شرقی آذربایجانین بیرلیگینی محو ائده بیلمز. قزنت همچنین آذربایجانین بؤیوک اوغوللارینین خاطره سینی عزیز توتماغا، اونلارین آدینی تبریزین کوجه و میئدانلاریندا ابدیلشدیرمگه، اونلارا هئیکل قویماغا چاغیریردی. 81 بونولا بئله "شاهین" قزنتی "آذربایجان" قزنتی کیمی میلی معاریفچیلیکله مشغول اولموردو.

"آذربایجان" جمعیتی میلی شو عورون اینکیشاف اندیب فورمالاشماسی اوچون موهوم مرحله و شرط اولان میلی اوزونو- درک انتمه ایله یاخیندان مشغول اولموشدور.

"آذربایجان" قرنتی میلی اوزونودرک انتمه پروسسی نین نتیجه لرینی جمعیتده گئدن اینفورماسیا موبادیله سینه داخل انتمک اوچون چوخ موهوم واسیطه ایدی. آنجاق بو یوللا آذربایجان میلتنینی تشکیل ائدن فردلرین ایجتیماعی شو عورونو میلی تاریخ، مدنیت و س. حاقیندا معلوماتلا زنگینلشدیرمک اولاردی. قرنتده چاپ اندیلنر میلی دیل، ادبیات، تاریخ و س. ساحه سینده کی بیلک لرین جوزی بیر حیصه سینی تشکیل انتمه ده اوخوجولاردا آذربایجان خالق نین قدیملیگی، اوزونه مخصوصلوغو و پروبلنملری حاقیندا مو عین تصور لر یار اتمه اگا کؤمک اندیر و عینی زاماندا حاکیم میلتنچیلیک ایدئولوگیاسینا قارشی یؤنلمیشدی. ایراندا فارس و آذربایجان دیلینده یئنی اولان بو معلوماتلارا خالقین بؤیوک احتیاجی واردی.

"جمعیت" تنزلیکه اینفورماسیا ایستحصال اندیب یایان مرکز اولماقدان علاوه مدنی اینکیشافا تکان وئرن، آذربایجانلارین میلی کونسولیداسیاسینی سورعتلندیرن موهوم مرکز رولونو دا اویناماغا باشلادی.

قرنتین 10-جو نؤمره دن اعتیبارن اوچ (2،3،4) صحیفه سی نین آذربایجان دیلینده نشر اولونماسی آذربایجان دیلینده اوخوبوب- یازماغا ماراغین آرتماسینی گؤستر مکله، ادبی یارادیجیلیق اوچون یئنی ایمکانلار آچمیشدیر.

"جمعیت" همچنین بعضی میلی-مدنی مسالهلرین ایشده حل اولونماسینا سعی گؤستیریدی. "جمعیت" این تشبوتو ایله ایران اینقیلابی نین (1911-1905) فداکار قهرمانلاری ستارخان و باغیرخانین خاطره سینه حصر اولونموش گنجه کنجیر یلمیش، همین گنجده تبریزده کی په لوی خیابانینا ستارخانین آدی وئر یلمه سی قرارا آلینمیش 82 و آز سونرا بو قرار حیاتا کنجیر یلمیشدیر. 83 "آذربایجان" جمعیتی نین تشبوتو ایله تناتر تروپپاسی تشکیل اولونموشدور. 84 "جمعیت" مئیدانا گلیمیش موختلیف تناتر و اینجه صنعت دستهلرینی بیر تشکیلاتدا بیرلشدیرمک مقصدی ایله 1942-جی ایلین فنورال آییندا ایداره هئیاتی تشکیل انتمیش، ایداره هئیاتی خصوصی کومیسیا یارادراق اینجه صنعت ساحه سینده کی کورطبیعی لیکله موبار یزه انتمگی قارشیسینا مقصد قویموشدور. 85

"جمعیت" همچنین آذربایجان دیلینده کیتاب نشر انتمگه باشلامیشدیر. 86

بنله لیکله، 40-جی ایللرین اوللرینده آذربایجانلیلار اوزلرینی دیل، اراضی، پسیخی خصوصیتلر بیرلیگینه مالیک موسقتیل میلث حساب اندیردیلر. "آذربایجان جمعیتی" آذربایجان میلتنی نین موسقتیللیگینی و اونون اوز موقدار اتینی تعیین انتمه حوقوقونا مالیک اولماسینی اساسلاندیرماغا چالیشاراق، آذربایجان میلتنی نین مدنیت، دیل ساحه سینده دیرچلیشی و آذربایجانلیلار آراسیندا میلی شو عورون یاییلماسی و دیرنلشمه سی یولوندا تاثیرلی تدبیرلر حیاتا کنجیردی.

آذربایجان مطبوعاتی تاریخینده ایلک دفعه "آذربایجان" قرنتی صحیفه لرینده ایرانین دیگر آذربایجانلیلاری حاقیندا معلومات وئر یلمیشدی. قزویندن قرنت رئاکسیاسینا مکتوب یازمیش تبریزی مؤلیف قئید اندیر کی، تبریزدن همدانا قدر، همدان اطرافیندا، خمسه ماحالیندا آذربایجانجا دانیشیرلار. بوندان علاوه 200 مینلیک قاشقایی طایفاسی نین آنا دیلی ده آذربایجان دیلیدیر. مؤلیف همین

آذربایجانلیلارین رهبر سیز اولدوقلارینی قنید اندهرک بنله نتیجه گیر کی، آذربایجان میلی ان بدبخت میلندیر، چونکی اونون بیرجه آرزوسو وار، او دا اوز آنا دیلینده دانیشماق ایمکانینا مالیک اولماقدان عیبارتدیر. 87

بو مکتوب اوزو آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون **دریناشمه سینی**، ایرانین بوتون آذربایجانلیلارینین میلی بیرلیگی نین درک اندیلمه سینی گؤستریر. نذر دن کچیریلن دؤورده ایران آذربایجانلیلاری مساله سینی آذربایجانین سوسیال، ایقتیصادی و س. مساله لری ایله باغلاماق چتین اولدوغو اوچون همین مساله قالدیر یلمادی. لاکین نادیر حاللار ایستیننا اولماقلا میلیت و میلتن آنلایشلارینین مطلق دیل ایله باغلانماسی آرتیق اوزونده آذربایجان میلی مفهومی ایراندا میلتن طبیعی انتتیک-دیله سرحدینه قدر گنیشلندیر یلمه سی ایمکانینی داشیبیردی. بونو آذربایجانلی ص. آزرین تورکیده چاپ انتدیردیگی "ایران تورکلری" اثری ده گؤستریر. مؤلیف اوز اثرینده ایران آذربایجانلیلارینین سای (ایرانین 10 میلیون. اهالیسیندن 5 میلیون) حاقیندا بعضی ملاحظه لری سؤیله ییر، اونلارین انتتیک جوغرافیاسینی، طایفا- قبیله قورولوشونو تصویر اندیر. 88

مؤلیف میلی حوققلاری تانیمایان آذربایجانلیلارین آری (آریا) منشالی اولمالاری ایدنیا سینی رد اندیر، میلی ظولمون اساس فورمالارینی آچیب گؤستریر. 89

ص. آذر ده میلی اوزونو درک انتمه ایله مشغول اولماغین ضرور یلیگی تنزیسینی ایرلی سورور. "بیز هر شئیدن اول - مؤلیف یازیر - اوزوموزو، اوز منلیگیمیزی ایدراک انتمه لی بیگ." 90 آذربایجانلیلارین محکوم وضعیتده اولمالارینین سببلریندن بیرینی مؤلیف اوزونه موجود گنر چکلیگه او یغون موناسیبیتین اولماماسیندا گؤروردو. او، آذربایجانلی نین آری اولماسینی قبول انتمیر و فارس و آذربایجانلیلارین طالع بیرلیگینی اینکار اندیر. 91 کیتابا مستقیل فصیل کیمی داخل اندیلیمیش "ایراندا تورک شاعیر لری" حیصه سی آران طرفیندن یازیلیمیش و آذربایجانلیلارین میلی-مدنی مستقیللیگینی اساسلاندیرماق مقصدی گودوردو. مؤلیف آذربایجان دیلی و آذربایجان خالق نین تورک دیل لری و خالقلاری سیستئمینده مستقیل یئر توتدوغونو قنید اندیر. 92 همین حیصه ده قنید اندیلیر کی، مؤلیف تورک دیللی آذربایجانلیلارین ایندیکی اراضیده اوتوختون اولماسی حاقیندا اثرینی ده چاپا حاضیر لاییب. 93

آران همچنین کلاسیک و معاصر جنوبی آذربایجان شاعیر لری حاقیندا قیسا معلومات، اونلارین شعر لریندن نومونه لر وئر میشدیر. کیتابین همین فصیلی آذربایجان دیلینده بدیعی ادبیاتین اولمادیگی حاقیندا آذربایجان-فارس آسیمیلیاسیا طرفدار لارینین ایفتیرالارینین علنیه ینه یونلمیشدی. همین کیتاب بوتولوکده آذربایجانلی ضیالیلارین بیر چوخ نوماینده لرینین اینکیشاف انتمیش میلی شو عورا مالیک اولمالارینی و ایرانین بوتون آذربایجانلیلارینین میلی بیرلیگی نین درک اولونماسینی گؤستریردی. بونولا بنله مؤلیف آذربایجانلیلارین میلی تی نین دیرچلیشینه یار دیم انده بیله جک نینکی سیاسی، حئی مدنی پروقرام ایرلی سوره بیلمه میشلر. مضمونو و یوللاری گؤستر یلمه سه ده میلی حوققلارین اله اندیلمه سینه چاغیریشلا کیفایتله نیلمیشدیر. محض موثبت پروقرام ایرلی سورولمه سی باخیمیندان همین کیتاب "آذربایجان" قرتیندن خئیلی گنری قالیردی.

رضا شاهین حاکیمیندن گنتمه سیندن سونرا شوک ضربه سیندن اوزونه گلن ایرتیجاچی قوه لر جمعیتده اوزونون اولکی سیاسی، ایدنولوژی موقعلرینی برپا انتمک، دؤولتین حیاتین بوتون ساحه لری اوزرینده نظارت قویماسی، دموکراتیک دگیشیکلیکلره مانع اولماق اوچون آز قووو صرف انتمه دیلر. آذربایجاندا میلی آز ادلیق حرکاتی ایله موباریزه ده اونلار خصوصی عینادکارلیق گؤستریردیلر. حاکیم

دايرملر "آذربايجان" جمعيتي و اونون اورقاني "آذربايجان" قزنتي نين فعاليتينه هر واسيطه ايله مانع اولوردولار. 94 مرکزده "جمعيتيه" قارشي اولجه ايدنولوژي موباريزميه باشلانميش، 95 سونرا قزنتين تئهراندا ياييلماسي قاداغان انديلميشدير. 96 1942- جي ايلين اوللريندن مورتجع حاكيم دايرملر اوز تضييقيني گوجلنديرميش و آپرئل آي نين اولينده "آذربايجان جمعيتي" ني بوراخماغا و اونون مطبوع اورقاني "آذربايجان" قزنتيني قاداغان انتمگه نايمل اولموشلار.

بنله ليكله، ايلانده تكجه مركزي حوكومتين دنئييل، هم ده آذربايجاندا آسيميلياسيا سياستين نين طرفدار لاري اولان يئرلي حاكيم دايرملرين **مؤوقعي** موعين درجهده مؤحكملندي. آذربايجان حاكيم طبقهلرينين آذربايجانلارلارين سپنسيفيك ميلي منافعينه موناسيبتني ح. كاتبي نين "آذربايجان و وحدت ملي ايران" ("آذربايجان و ايرانين ميلي بيرليگي") اثرينده عكس اولونموشدور.

ح. كاتبي نين عقيدهسینه گوره آذربايجان ديلي و مدنيتي نين ديرچلمه سي او غروندا حرکات، اوزونو مستقيل سوسيال- اننتيک اورقانيزم کيمي درک انتمک مئيلي آذربايجان روحونون اساس ماهيتي ايله باغلي دنئييلدي. مؤليفين فيکرينجه بعضي قزنتلرده "آذربايجانين ميليتي، ديلي و مدنيتي" حاقيندا درج انديلميش مقاله لر سطحيدير و مقاله مؤليفلرينين معلوماتسيز ليغيني و اساسسيز تعصوب کنشليگيني گؤسترير. 97

مؤليف ميلي حرکاتين آذربايجان گنجلرينه مومکون اولاييلن تاثيريندن احتياط انديرک، اوز اوخوجولارينا موداكيره اولونان مساله لر حاقيندا "حقيقي" اينفورماسيا تقديم انتمک اوچون آذربايجانلارلارين ميليتي و ديليني تدقيق انتمگي قرارا آلير. بو مقصدله او، اوبائور. ارننان و باشقالارينين ميلتله باغلي معلوم ايدنيا و کونسپسيالاريني قئيدي اندير، همچنين بير سيرا رسمي خاريجي و بنئيلخالق بياننامه لرده ميلت حاقيندا ثبت انديلميش تعريفلري وئرير. 98 يوخاريدا دنئييلنلردن چيخيش انديرک مؤليف ميليتي تشکيل اندن آشاغيداکي عونصورلري خصوصي قئيدي اندير: "اراضي، تاريخ، خاطيرملر، ميلي افسانه لر، عيرق، ديل، دين، قانونلار، عادتلر، عنعنه لر، اخلاق، حيات طرزي، ادبيات، معنوي و مدني ايرت، حيسلر، ايفاده. مقصد، ميلي ايدئال." 99

مؤليف فيکيرلشير كي، ايرانليلار ديل جهتن بير- بيريندن فرقلنسه لر ده، تاريخ، اراضي، منافع، قانونلار، عنعنه لر، ميلي ايدئال، روح بيرليگي و س. جهتن "مطلق بيرليگه" ماليکديرلر. 100 ايرانليلاردان اوترو عومومي وطن و ميلت هر شنيدين يوکسکدير، 101 بو دا مؤليفه گوره آيري- آيري اننتيک بيرليکلرين ميلي منافعيني دگيشدير مليدير.

ح. كاتبي مؤوجود اولمايان تاريخي طالع، ادبيات، فولکلور بيرليگينه اساسلانا راق بنله نتيجه يه گلير كي، "آذربايجانلي فارسدير، اولموش و اولاجاقدير." 102

مؤليفين باشا دوشدوگونه گوره "ايرانلي" تئرميني نينكي ايران دوولتي نين وطنداشيني، هم ده فارس ديلينده دانيشان، آري روحلو، منشالي فردي ايفاده اندير. ح. كاتبي آذربايجانلي نين آري منشالي اولدو غونا قطعين شوبهه انتميردي. 103 مؤليفين اساس مقصدي ايران و آذربايجانين ميلي وحدتيني ثوبوت انتمکدير. بو مقصدله مؤليف جوغرافيا، ايالت و ويلايت انجومنلري حاقيندا قانونون ايکينجي ماده سينه (ايالنين مملکتين ايريلماز حيصه سي اولماسي (1907)، آذربايجانليلار لا فارس لارين اوچ مين ايلليک بيرگه تاريخي، عيرقي علامتارين، ايراندا بوتون ديگر عيرقلري، خالقلاري گويا اوز آرالاريندا اريتميش قديم فارس و ميدياليلارين منشا بيرليگينه، ميلت و ميفيک ديل وحدتينه

و س. ایستیناد اندیر. 104 ح. کاتبی دوغرو اولاراق قنید اندیر کی، "دیل بیرلیگی" میلی بیرلیگین ایستروکتور یارادان عونصورلریندن بیریدیر. "105 لاکین، ایراندا حقیقی دیل بیرلیگی نین موجود اولماسی مؤلفی گویا ایرانلیلارین قدیمده موجود اولموش دیل بیرلیگیندن، همین بیرلیگین مو عاصیر آذربایجاندا رنلیکتی نین موجودلوغوندان، آذربایجانلیلار تورک دیلی نین زورلا قبول انتدیریلیمه سی تصوروندن (س. اکسرونین اثرلری اساسیندا)، آذربایجان دیلی نین گویا غیری-موسقیلیگیندن چیخیش انتمگه مجبور اندیر. او یازیر: "ساوادسیزلار و عالیله عوضولری آراسیندا، اونلارین عادی حیاتیندا آنجاق اونسیت واسیطه سی اولان ایندیکی آذربایجان دیلی، فارس، عرب، مونقول، آروپا و شرق دیلرینین قاریشیغی اولوب مونقولوستاندا، تورکیستاندا، قافقازدا و تورکیده دانیشیلان تورک دیلی دنیلیدیر. "106 مؤلفین غیری-ایختیاری و اوز ایدیعالارینین عکسینه اولاراق آذربایجان دیلی نین دونیانین دیگر دیلری ایله گنیش میقیاسدا تاریخی علاقه لرینی و اونون تورک دیلری سیستمینده موسقیلیگینی اعتراف انتمه سینه باخمایاراق او، آذربایجانلیلارین تنزلیکله آسیمیلیاسیا اولونمالاری اوغروندا. چیخیش اندیردی. مؤلفه گوره بونون اوچون آذربایجانلیلارین فارس دیلینده ساوادلیق سویه سینی یوکسولتمک، اونلاری ایرانیزمین حقیقی ماهیتی ایله تانیس انتمک کیفایتیدیر، بئله سیاست یئریدلر سه، ح. کاتبی یه گوره، آذربایجانلیلارین تامامیله آسیمیلیاسیا اولونمالاری اوچون جمعیه سی 30-50 ایل کیفایتیدیر. بئله یوللا الهه اندیلن میلی بیرلیگین ضروریلگینی مؤلف میلی بیرلیگین باشقا معیارلاری ایله ده "اساسلاندیریر". آذربایجان اوچون میلی ایدئال - مؤلف حساب اندیر - ایرانین موسقیلیگی و عظمتی و ایران بایراغی آلتیندا اولماق اولمایدیر. 107

بئله لیکله، آذربایجانین حاکیم طبقه لری پان ایرانیست روحلو بورژوا ضیالیلارینین نوماینده لرینین شخصیینه اوز میلی اوزونه مخصوصلوغوندان، تاریخیندن، مدنیتیندن، دیلیندن و س. ایمتیناع اندیردیلر. اونلار اوز سوسیال-ایقتیصادی منافعلرینی آذربایجان خالقینی میلی-دموکراتیک حرکاتینین گولنمه سی تهلوکه سیندن آنجاق بو یوللا مو دافیهه انتمگه امید بسله بیردیلر.

نه آذربایجان حاکیم طبقه لرینین آنتیمیلی ایدئولوگیاسی، نه ایران حاکیمیت اورقانلارینین زوراکلیق تدبیرلری آذربایجان خالقینی سوسیال و میلی آزادلیق مئیلینی محو انده بیلمه دی. بوندان علاوه، آذربایجانلیلار اوز تاریخینده ایلك دفعه اولاراق میلی آزادلیق حرکاتی پروقرامینین بیر جوخ جهتلرینی دقیق صورتده ایفاده انتدیلر. "آذربایجان" قزنتی نین خولاصه سیندن گوروندوگو کیمی بو پروقرام اساسن ایکی اساس طلبده جمعلشیردی: آذربایجان آذربایجانلیلاریندیر، - آذربایجان میلی ایجتیماعی حیاتین مو عین ساحه لرینده اوز آنا دیلیندن ایستیفاده انتمک حوقوقونا مالیکدیر.

بئله لیکله، 1941-1942-جی ایللر عرضینده آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون مضمونو نیظاما سالینما، ایشلنمه و ثبت اولونما مرحله سینی کئچرک اوبیئکتیولشمیش و آذربایجان جمعیتینده اینفورماسیا موبادیله سی نین بیر عونصورونه جنوریلیمیشدی. بوندان علاوه، میلی شو عورون مضمونو معنوی ایدراک اوبیئکتینه جنوریلیمیشدی. باشقا سوزله دئسک، آذربایجانلیلارین میلی شو عورو اینکیشاف انتمیشدی، بو قیسا دؤور عرضینده میلی ایدئیا ایره لی سورولموش و آذربایجان میلی نین سپسیفیک میلی منافعی نین موجودلوغونو، اونون همین منافعی تامین انتمک طلباتینی عومومی شکله عکس انتدیرن میلی ایدئولوگیا یارادیلیمیشدی.

کئچمیش سوونت ایتیفاقی خالقارینین، دونیانین بوتون دموکراتیک، موترقی قورولرینین ایمپریالیزمین ان تجاوزکار دسته سی - آلمان فاشیزمی و یاپون میلیتاریزمی اوزرینده کی بیرگه غلبه سیندن سونرا اسارت آلتینا آلینمیش خالقارین میلی سوئر نئلیگی نین دیرچلیشی

و دونیادا یئنی دؤولتترین منیدانا گللمهسی، دونیانین بوتون دموکراتیک قوملرینین سوسیال و میلی ترقی اوغروندا مباریزهسی اوچون الوریشلی شرایط یاراندي. آذربایجانلیلار الوریشلی شرایطدن ایستیفاده اندهرک آذربایجاندا و ایراندا دموکراتیک دگیشیکلیکلر، میلی آزادلیق مباریزهسی بایراغی قالدیردیلار.

1945-جی ایلین سننتیابر آیین اوچونده تبریزده 77 نفرن عیبارت بیر قروپ طرفیندن آذربایجاندا مستقیل سیاسی پارتیا - آذربایجان دموکرات پارتیاسی-نین (ادپ) یارانديغینی و اونون مقصد و وظیفه لرینی اعلان ائدن موراجیعتنامه یاییلدي. اساس وظیفه کیمی آشاغیداکی طلبلر ایرملی سورولوردو: (1) آذربایجان خالقینا داخلی آزادلیق و مدنی موختاریت وئرلمهسی، (3) مکتبه درس لرین آذربایجان (اوچونجو صیفه قدر آنجاق آذربایجان دیلینده) و فارس دیل لرینده آپاریلماسی، (9) آذربایجانلیلارین مجلسده داها عدالتی و موتناسیب شکیلده (دئوتاتلارین 1/3 آذربایجانان سئچیلمه لیدیر) تمثیل اولونمالاری، (2) همین وظیفه لر یئرینه یئتیرمک اوچون ایالت و ویلایت انجوملرینین تشکیل ائدیلمهسی. 108

سئنتیابرین 5- ده آدپ-نین اورقانی - "آذربایجان" قرنتی نین بیرینجی نؤمرهسی 2 صحیفه، 2 دیلده: فارس و آذربایجان دیل لرینده چاپ اولوندو.

آدپ اؤز فعالیتینین ایلك گونلریندن آذربایجان دیلی نین تکمیللشمهسی و اینکیشافینا خصوصی دیقت یئتیرمگه باشلادی. لاکین پارتیانی یارادانلارین اساس وظیفهسی اونون ایالت چرچیوه سینده تشکیلات و اراضی جهندن گئنیشلندیریلمهسی ایدی. آدپ-نین موراجیعتینین یاییلمه سیندن بیر آی سونرا پارتیانین بیرینجی قورولتایی چاغریلدي (02،09،1945) و قورولتايدا پارتیانین مرانامهسی و نیظامنامهسی قبول اولوندو. موراجیعتده ایرملی سورولموش طلبلر پروقرامدای قیقشیدیریلیمیش، کونکرئتلشدیریلیمیش و اینکیشاف ائتدیریلیمیشدی و همین سند دموکراتیک قوملرین فعالیتینه ایستیفامت وئرن اساس سنده چئوریلیمیشدی.

ایندی آذربایجان خالق میلی آزادلیق حرکتی نین پروقرامینا و بو حرکتا رهبرلیک ائتمگه قابیل اولان موتشکیل سیاسی قوهیه مالیک ایدی و بو اؤزو آذربایجان خالق نین سیاسی تشکیلی یولوندا موهوم آدیم ایدی. همین دؤردن آدپ آذربایجانلیلارین میلی تی نین تشکیلاتچیس، اولارین اؤز سوسیال و میلی آزادلیق حرکتی نین رهبرینه چئوریلیر. میلی ایدئولوگیا دا اینکیشاف ائتمک، تکمیللشمکده ایدی. بئله کی، آدپ پروقرامی نین پرنامبولاسیندا (موقدیمه) آذربایجان خالق نین اؤزونو تصدیق، اؤز موقداراتینی تعیین ائتمگه، خالقین شانلی تاریخینه لایبق اولماغا، آذربایجان صنایع جهندن اینکیشاف ائتمیش دموکراتیک اولکهمه چئوریمگه جان آتماسی اؤز عکسینی تاپمیشدیر. پروقرامین "عومومی سیاسی مساله لر" بؤلمه سینده میلی موختاریت طلبی ایرملی سورولوردو. "میلی مساله" بؤلمه سینده گؤستریلیردی کی، میلی حوققلارین یئرینه یئتیریلمهسی ایران کونستیتوسیاسی (1906-1907) طرفیندن نظرده توتولان ایالت و ویلایت انجوملرینین تشکیلی نتیجه سینده مومکوندور. "مدنی مساله لر" بؤلمه سینده آذربایجان یازچیلار و اینجه صنعت خادیم لری ایتیفاقی، نتاتر یار ائتمک، آذربایجان مدنیتی و دیلی نین دشمنلرینه قارش ی آمانسیز مباریزه آپارماق وظیفهسی قویولوردو. 109

قئید ائتمک لازیمدیر کی، میلی دموکراتیک حرکت چوخ سورعتله اینکیشاف ائدیر و هر یئنی مرحله ده یئنی وظیفه لر قویوب حل ائدیردی.

حرکاتین گنیشلنمەسی و درینلشمەسی زامانی خالقین گنیش سیاسی فعالیغی نتیجەسینده پارتیانین پروگرامی دقیقلشمە و تکمیلشمەگە معروض قالیردی. بئله کی، انجومنلرین تشکیل اندیلیمەسی ایدنیاسی اؤز آکتوالیغینی تنزلیکلە اینتیردی، دموکراتیک حرکات آذربایجان خالقین سوسیال-سیاسی، میلی تشکیلین یئنی فورمالارینی ایرملی سوروردو.

آذربایجان خالقی مرکزی حاکیمیتین اونون حاقلی طلبلرینه عدالتلی مونسابتینه آریینلاشماغی آرزو انتمیهمرک 1945-جی ایلین نوایبریندا آدپ-نین رهبرلیگی ایله کوتلوی بیغینجاقلاردا اؤز نوامیندهلرینی سئچمگە باشلادی، همین نوامیندهلر خالقین ایرادەسی نین ایفادەچیسی کیمی میلی کونفرئسی (20.خ.1945) تشکیل ائتدیلر. میلی کونفرئس اؤزونو موسیسلر مجلسی اعلان اندیب 39-نفردن عیبارت میلی کومیتە تشکیل ائتدی.

میلی کومیتە موقتی حؤکومتین وظیفەسینی اجرا انتمەلی و میلی مجلسه سئچکیلر کئچیرمەلی ایدی. میلی کونفرئسین ایجلاسیندا ایران شاهینین، ایران مجلسینین صدرینین و باش ناظیرین آدینا قبول اندیلیمیش مکتوبدا انجومنلرین تشکیلی ایدنیاسی نین سونراکی اینکیشافی عکس اولونموشدو.

مکتوبدا قنید اندیلیردی کی، آذربایجانلیلار میلیت، دیل، عادت-عننه باخیمیندان میلتدیر و میلی موختاریت ایرانین بیرلیگی و بو تؤولوگونه قارشی یؤنلمەمیشدیر. دونیانین هر بیر حیایا قابیل میلتی کیمی آذربایجان میلتی نین میلی حؤکومت یار اتماق حوقوقو وار و میلّت اؤزو آذربایجان دموکراتیک اساسلارلا ایداره انتمک قابیلیتینه مالیکدیر. یوخاریدا قنید اولونان عالی روتبەلی رسمی شخصلره بیلدیریلیردی کی، آذربایجان خالقی میلی مجلسه سئچکیلر کئچیرمک و میلی حؤکومت تشکیل انتمک عزمیندهدیر. 110 مکتوبدا همچین بیلدیریلیردی کی، میلی کونفرئس میلی کومیتەیه آذربایجان دیلینی بوتون "دؤولت ایدارلرینده ایشلتمگی" تاپشیرمیشدیر. 111

دموکراتیک حرکاتین درینلشمەسی و گنیشلنمەسی آذربایجان خالقینین ایریلماز سوئرئن حوقوقلارینین تدریج حیایا کئچمەسینه شرایط یار ایدیردی. میلی کومیتە میلی مجلسه سئچکیلر کئچیرمگە باشلایاراق همین کامپانیانی 27, 11, 1945- دن 01, 12, 1945 (1324 جو ایلین آذر آیین 6 دان 10-آ دک) قدر وخت عرضینده باشا چاتدیردی. میلی مجلسه 100 دئوتات سئچیلیمیشدی، دئکابری 12-ده میلی مجلسین ایلك ایجلاسی اولدو و همین ایجلاسدا میلی حؤکومت تشکیل انتمک قارار آلیندی. آدپ-نین. بیرینجی کاتیبی س.ج. پیشه وری حؤکومتە باشچی تعیین اولونموش و انله همین گون حؤکومت عوضولرینی میلی مجلسه تقدیم ائتمیشدیر. میلی حؤکومت 11 ناظیرلیکن، عالی محکمە و باش پروکورورلوقدان عیبارت ایدی. حؤکومتین ایستروکتوروندا خارجی ایشلر ناظیرلیگی و مودافیعه ناظیرلیگی نظرده توتولمامیشدی، بو دا آذربایجان خالقینین ایرانین دؤولت بیرلیگینی قورویوب ساخلاماق نیتینی تصدیق اندیردی.

میلی حؤکومتین تشکیلیندن سونرا آذربایجانلیلارین سیاسی جهندن فورمالاشمیش میلته چئوریلیمەسی پروسئسی باشا چاتیر و اؤز موقدراتینی تعیین انتمک و سوئرئن حوقوقلاری حیایا کئچیر.

بئلهلیکلە، اؤز اننتیک اراضیسی و بوندان سونرا هم ده سیاسی اراضیسی، اؤز میلی دیلی و بوندان سونرا دؤولت دیلی، اؤز قانونوئرچی و ایجرائدیجی حاکیمیت اورقانلاری و میلتن بوتون طبقەلرینی احاطه ائدن رهبر سیاسی پارتیاسی اولان آذربایجانلیلار تشکیلات جهندن میلی تشکولو باشا چاتدیریر و هم ده بو زمان تکجه یوکسک موترقی، دموکراتیک، سیاسی، وطنپرورلیک شوورو

دنییل، هم ده میلی شو عور نومایش انتدیر برلر. میلی-دؤولت قوروجولو غونا باشلانماسیندان سونرا آذربایجان خالقین اینکیشافیندا، اونون میلی فورمالاشماسیندا یئنی مرحله باشلابیر. آذربایجانلیلارین میلت کیمی حقیقی سوسیال فورمالاشماسی، میلی شو عورون ائینه و درینینه یاییلاق فورمالاشماسی محض همین واختدان باشلانیردی، جونکی جمعیتین سوسیال ایستروکتور و قاریشیق خاراکنترلی ایدی، صنایع یوخ ایدی، اینفرا- ایستروکتور اینکاشاف ائتمه میشدی، کند تصروفاتیندا یاریم- فئودال موناسیبتلر و بسیط ایستحصال واسیطه لری حؤکم سوروردو، اساسن ساوادیسز اولان خالق اؤز یازیلی- ادبی دیلینی بیلمیردی، آذربایجان ادبیاتی اینکیشاف ائتمه میشدی، آذربایجان تاریخی تمایله اؤیرنیلیمه میشدی.

بنله لیکله، میلی آزادلیق، دموکراتیک حرکتین غلبه سی آذربایجان خالقین سوسیال-اقتصادی و مدنی اینکیشافی و دئمهللی اونون میلتنه چئوریلیمه سی اوچون الوئریشلی شرایط و ضروری اورقانلار یار اتمیشدی.

میلی حؤکومتین ایجتیماعی هنیاتین همین ساحه لرینده کی فعالیتی حاقیندا اثرلر، او جومله دن نامیزدلیک دیسرتاسیالاری

یازیلما ییب. 112

بونا گؤره ده خالق آراسیندا میلی شو عورون سونرا کی اینکیشافی و یاییلمه سی ايله باغلی مسالهلر اوزرینده دایانماق داها ضروریدیر.

یوخاریدا قئید ائدیلمیشدی کی، اؤز میلی دؤولتی نین یار انماسی آذربایجان میلتی نین میلی شو عورونون اینکیشافی نین یوکسک سویه سی نی گؤستریردی. لاکین، دئییلنلر آذربایجان سیاسی، ایجتیماعی، مدنیت خادیم لرینین ان قاباقجیل حیصه سی اوچون دوغوردور. اساس طبقه لر عنعنوی اولراق داها یوکسک سوسیال، سیاسی، نینکی میلی، شو عورا مالیک ایدیلر. هر هانسی بیر میلتین میلی شو عورو حاقیندا اهالی نین ساوادللیق سویه سی و تاریخی سوبینکت کیمی میلت، اونون بوتون سجه لری حاقیندا ایستحصال اولونموش و موباديله اولان اینفورماسی انین (ایلک نؤوبه ده آنا دیلینده) میقداری یاخود حجمی اساسیندا موحاکیمه یورومتک اولار. معلوم دور کی، هم فارس لارین، هم ده آذربایجانلیلارین ساوادللیق سویه سی چوخ آشاعی ایدی. میلی اینفورماسی ادان دانیشارکن قئید ائتمک لازیم دیر کی، ایگیرمینجی عصرین 40- جی ایللرینین اولینه جن بنله اینفورماسیا جمعیتده گئدن اینفورماسیا موباديله سینده، خصوصن آچیق (لئقال) و موتشکیل اینفورماسیا موباديله سینده چوخ جوزی یئر توتوردو.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، ایلک دفعه بنله موباديله، قیسا واخت عرضینده اولسا دا، نیسبتن موتشکیل فورمانی 1941- 1942- جی ایللرده آلمیشدیر.

مضمون اعتباریله میلی اولان اینفورماسی این ایستحصالی و یاییلمه سی 1942- جی ایلین اولینده دایاندریلسا دا (1321 جی ایلین فروردین آیی نین 12 ده آذربایجان قرئتی نین باغلانیلمه سی) 1944- جو ایلین سونرالاریندان تزه دن باشلانمیش، 1945- جی ایلین سننتیابریندا ایسه داها گئنیش شکیلده داوام ائتدیریلیمیشدی. 1945- جی ایلین سننتیابریندا باشلانان مرحله اونونلا سجه لیر کی، نینکی موباديله اوچون تقدیم ائدیلمیش اینفورماسیا، همچین آذربایجانلیلارین میلی دموکراتیک پارتیادا تشکیل اولونمالاری میلی شو عورون سورعتله آرتماسینا سبب اولوردو. اگر حرکتین باشلانقچیندا آذربایجانلیلارین میلی بیرلیگی آد- ده تشخیص اولونوردوسا، سونرالار بورا میلی کونفرئس و میلی کومپته ده علاوه اولوندو: میلی مجلسین و میلی حؤکومتین تشکیلیندن سونرا آذربایجانین الده اولونموش سیاسی، اراضی و دیل

بیرلیگی آذربایجانلیلارین اوز میلی حیاتلاری حاقیندا بوتوو تصورلرینین اساس منبعینه چنوریلدی. باشقا سوزله واحد آذربایجان و آذربایجان میلی آذربایجانلیلارین شوعوروندا بیر-بیری ایله باغلی آنالیز، تصور، مقصد سیستمی کیمی ثبت اولونوردو. بو اونو گؤستریردی کی، آذربایجانلیلارین شوعوروندا میلیتین بیرلیگی، سوئرئئلیگی و اوزونه مخصوصلوغو ایدئاسی داها دولقون عکس اولونموشدو. بونولا بنله، آذربایجانلیلارین اوز خالقینین انتنوگننزی و تاریخی، اونون قوهوم و قوهوم اولمایان خالقار و میلیت سببلره گوره سطحی، داغینیق ایدی، یا دا هنج یوخ ایدی. اوزو ده 40-جی ایللرین اولرینده "آذربایجان" قزئتی صحیفه لرینده صؤحبت اکپ ایکی قورولتایینین سندلرینده تاریخی عنعنه و انتتیک شوعورا او یغون اولراق قئید اندیلن آذربایجان یاخود ایران تورک میلیتیندن دئییل، آذربایجان میلیتیندن گئیدیردی. هم "تورک"، هم ده "آذربایجان" تئرمینلری عئینی بیر خالق ایفاده ائتسه ده، آذربایجانلیلارین انتنومیلرینین (میلی سویهده) بیردن-بیره دگیشمهسی انتتیک شوعورو دگیشدیره بیلمزدی.

آذربایجانلیلارین انتنومیمی نین بو جور دگیشمهسی اونلاری ایرانین دیگر آذربایجانلیلاریندان آیرسا دا، همین زاماندا آذربایجانلیلارین معنوی فعالیتی اوچون اساس مساله انتنوم و ایران میقیاسیندا میلی بیرلیک یوخ، آذربایجانلیلاری اوز تاریخی، مدنیتی و س. اولان موسقیل و اوزونه- مخصوص میلیت کیمی گؤسترن اینفورماسیا ایستحصالی و یاییلماسی ایدی. آذربایجانلیلارین معنوی فعالیتینین همین جهتی دمورک اتیک حرکاتین تاثیر ایله بدیعی یار ادیجیلیق یولونا قدم قویموش شاعیرلرین فعالیتینده موهوم یئر توتوردو. اونلارین آذربایجان میلیتین موسقیلیگی و اوزونه مخصوصلوغو ایدئاسینا مونساییتی یئددی مؤلیف طرفیندن میلی حؤکومتین عونوانینا یازیلیمیش "آذربایجان" شعرینده عکس اولونموشدور. پونئیک مکتوبدا آذربایجان خالقینین تاریخی کئچمیشیندن، خصوصن همین تاریخین زردوشتون، آتروپاتین آدلاری، میدیا دؤولتی ایله باغلی مرحله لریندن، بابکین، جاونشیرین آدلاری ایله باغلی شانلی صحیفه لردن، کیتابی دده قورقود داستانی کیمی فولکلور اینجیسی یار ادیلیمیش آنا دیلیندن دوغان غرور حیسی عکس اولونموشدور. مکتوب مؤلیفلری آنا دیلی و میلی تاریخه محبتلرینی خصوصی قئید اندرک ساختالاشدیریلارین ایفتیرالارینی قطعیتله رد اندیرلر. شعرده آذربایجان مدنیتی نین قدیملیگی و زنگینلیگی، میلی بیرلیگین مؤحکمندیلمهسی و آنا دیلین اینکیشاف انتدیریلمهسی ضرورتی آیرجا قئید اندیلیر. شعرده یئنه ده "آذربایجان آذربایجانلیلاریندیر" شوعاری، میلی باریشیغا، خالقین نایلینلرینی مودافیعه یه چاغیریش اوز عکسینی تاپمیشدیر. 113

1941-جی ایلدن اعتیارن آذربایجان شاعیرلرینین یار ادیجیلیگی مرکزینده آذربایجانین و آذربایجان خالقینین منافی دوران میلی وطنپرورلیک مۇوضو عسو مو عین یئر توماغا باشلاپیر. آذربایجان شاعیرلر انجومنی (1945) یار ادیلماسی و همین جمعیتین آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلر ایئتفاقینا (1946) چنوریلمهسی ایله همین مئیل اینجه صنعت و مدنیت خادیملرینین یار ادیجیلیغیندا آپاریجی مۇوقع قازانیر. ایئتفاقین اورقانی "شاعیرلر مجلسی" آنتولوگیاسی نین بیرگه 3-4-جو نؤمرلرینین صحیفه لرینده م.بیریا میلی دؤولت قورولماسینی ترنوم اندیر، م.جاووشی آذربایجان دیلی و اونون حامیلرینه عومومخالق محبتینی عکس انتدیریر، م.گولگون وطن خاینلرینی دامقلاپیر، م.درفشی میلی بیرلیگه چاغیریر، ه.صحاف میلی حؤکومت ایله فخر انتدیگینی بیلدیریر، ی.شیدا آذربایجان خالقینین تاریخی ساختالاشدیرانلاری ایفشا اندیر، م.ب.نیکنام میلیتین مۇوجودلوغو اوچون دیلین رولونو گؤستر مگه جالیشیر، م.ایمن آنا دیلینه داها فعال صورتده بییلمگه چاغیریر. 114

اگر میلی حوکومتین یارادیلما سیندان اولکی مرحله ده میلی ایدنولوگیا قزنتلر، ژورناللار، یارادیجی بیرلیکلر، مدنی تاسیساتلار، پارتیا و ایجتیماعی بیغینجاقلار، کوتلوی میتینقلر و اسیطه سی ایله یاییلیردیسا، میلی حوکومت منیدانا گلندن سونرا بورا ایندییه قدر آنتی میلی فونکسیا یئرینه ینتیرن ماعاریف سیستمی و آذربایجان رادیوسو (1946) ده علاوه اولونموشدو. بونونلا بنله، هله ده آذربایجانلیلارین سوسیال و میلی حیاتی نین بو و یا دیگر جهنینه حصر اندلمیش، موداکیره اولونان مسالهلر حاقیندا بو و یا دیگر درجهده تام و ثابت تصور وئرن اثر یازیلما میشدی. بو جهتن ف. ابراهیمی نین آذربایجانین قدیم تاریخی حاقیندا یازدیگی کیتابچا بویوک ماراق دوغورور. کیتاب اولجه مقالهلر شکلینده "آذربایجان" قزنتینده چاپ اندیلیمیشدیر. کیتاب قدیم تاریخه حصر اندیلسه و مؤلیفه معلوم معلوماتلار اساسیندا، خصوصیه "آذربایجان تاریخی" نین 115 بویوک تاثیر آلتیندا یازیلسا دا، همین گونلردا، اثرده آذربایجان (میدیا) - فارس موناسیبتلری عکس اولوندوقوندا، چوخ آکتوال سسله نیردی. مؤلیف همین گونلرده کی آذربایجان تاریخینه موجود باخیشلاردان چیخیش اندرک قدیم میدیالیلارلا قدیم فارس لارین قوه مولوغو، میدیالیلارین ایران منشالی اولمالاری، میدیا و فارس دیل لرینین قوهوم اولمالارینی تکذیب اندیردی. مؤلیف تاریخی نومونهلر اساسیندا اوز اوخوجولارینی آذربایجانلیلارین مدنی جهتن فارس لاردان اوستون اولدوقلاری روحدا تربیه ائتمک، اونلارا قدیم آذربایجانلیلارین مستقیلیگی، اوزونه مخصوصلوقو، سیویلیزاسیالییگی و آتوختونلوقو ایدنیاسینی تلقین ائتمگه سعی اندیردی. کیتابدا قهرمان کچمیش، آذربایجان خالقینی تاریخی نین عظمتی ایله ایفتیخار حیسی عکس اولونوب، فارس میلی نین حوکمرایلیغی نین ابدی اولماماسی، اونون ایندیکی آغالیغینا سون قویماغین مومکونلوگو ایدنیاسی اساسلاندیریلیردی.

مؤلیف میدیالیلاردا اوز دؤولتی نین مودافیعه عزمی نین، وطنپرورلیک حیسلرینین یوکسک اینکیشافینی خصوصی قنید اندیر. 116 دنییلنلری ینکونلاشدر اراق مؤلیف یازیر: "وطنیمیزین آدی آذربایجان، میلیتمیزین آدی دا آذری (آذربایجانلی) دیر،، 117 و علاوه اندیر: "آذربایجان میلیت مستقیل بیر دیله و تاریخه مالیک اولوب... 118"

کیتابین اساس مودعالارینین قیسا شرحی گؤستریر کی، مؤلیف اوز دیقینی میدیانین بیر حیصه سی اولان آذربایجانین قدیم تاریخی نین بعضی صحیفه لرینه تصادوقن یؤنلتمه میشدیر. مؤلیفین عقیده سینه گور، محض آذربایجانین تاریخی نین همین دورو آذربایجان-فارس موناسیبتلرینین ایندیکی وضعیتی ایله داها چوخ سسلشیر. اوز مستقیلیگینی فارس لارلا مباریزهده ایتیرن میدیانین نومونه سی، مؤلیف پافوسو بیر مقصده خیدمت اندیردی؛ آذربایجانلیلارین اوز مستقیلیگی و اوزونه مخصوصلوقو قوروماق، قدیم میدیانین آجی طالعیندن قاچماق اوچون خالقین آز ادلیغی و مستقیلیگی اوغروندا مباریزه نین ضرور یلیگینی درک ائتمه لرینه یاردم ائتمک.

بونونلا بنله آذربایجانلیلارین میلی حیاتی نین بیر چوخ مسالهلری ایشلنمه میس قالیردی. بوندان علاوه، یوخاریدا دنییلدیگی کیمی آذربایجاندا کناردا چوخلو آذربایجانلی یاشاسا دا، میلی مسالهنین مضمونونا ایراندا واحد آذربایجان (تورک) میلیت تصور و داخل اندیلیردی. میلی ایدنولوگیا و آذربایجان میلیت حاقیندا بوتو تصور آذربایجان ضیالیلارینین هنج ده بوتون نماینده لری طرفیندن قبول اندیلیردی، همین تصور لرین گنیش کوتله لرین عادی شعورونو نوفوذ ائتمه سی اوچون گنیش ایمکانلار یوخ ایدی. قنید اندیلدیگی کیمی آذربایجان میلیت ایدنیاسی آذربایجان (ایران) تورک ائنتیک شعورو ایله ضیدیت تشکیل اندیردی.

معلوم اولدوغو کیمی، ایران، او جومله دن **آذر** بایجان ایرتیجاچی، آنتی دموکراتیک حاکیم قوولر خارجی اؤلکه لرین یاردمی و سیلاحین گوجونه 1946-جی ایلین آخیریندا آذربایجانلیلارین میلی آز ادلیق، دموکراتیک حرکاتینی قان ایچینده بوغولار.

بوندان سونرا ايرانين شاهليق رئيمني آذربايجان اوزرينده حؤكمر انليغيني برپا ائتدي، آذربايجان خالقي نين ميلي-دموكراتيک ناييلتيريني لغو ائدمك اونو يئنيدن ازيلن ميلت وضعيتينه سالدي. حاكيم دايرلرين كوبود زور اكيليق تدبيرلري ميلي حاكيميت دؤورونده منيدانا گلشيش ميلي تشكيلات و موتشكيل علاقه لري داغيتدي.

بوندان علاوه، ايرانين حاكيم دايرلري طرفيندن آذربايجان ديلي و مدنيتينه قارشى اوزونو گؤسترن نيفرتي 119 مو عين معنادا آذربايجانلريلين ميلي شو عورونون آرتماسينا كؤمك گؤستريدي، چونكي آذربايجان خالقي نين دوشمنلرينين حركتلري ميلي علاقه لري مؤحكملنديرن و نسيللرين علاقه سيني تامين ائدن عومومي نه وارديسا اونا قارشى يؤولميشدي.

ميلي-دموكراتيک حرکات آذربايجانلريلين ميلي شو عورونون سونراكي اينكيشافي و گنئيشلنمه سينده مو هوم مرحله تشكيل ائدير.

ميلي دموكراتيک حرکاتين ياتيريلماسينا، دؤولت، سياسي، دموكراتيک تشكيلاتلارين داغيديلماسينا باخمايلاق، آذربايجان خالقي ميلي وارليغين و بيرليگين ايدئال فورماسي اولان ميلي شو عوردان محروم اولمادي. آذربايجان خالقي اؤز سياسي، سونرالار اينضيباطي-اراضي، رسمي - ديل، مدني بيرليگي مؤحكملنديرن ايستروكتورلاري ايتيرسه ده ميلي آزادليق حرکاتي ائناسيندا الده ائتديگي ايدئال بيرليگي، همين ايدئال بيرليگين رئال بيرليگه چنويرمك عزميني قورويوب ساخلادي. ايراندا آذربايجانلريلين ميلي اينكيشافي، ميلي شو عورونون سونراكي اينكيشافي آذربايجان ميلتي نين عونصورلري، علاقه لري، بوتؤولوگو حاقيندا تصوورلري دقيقلشديرمك و اينكيشاف ائتديرمكله ياناشي بله بير سوالا جاواب تاپماليدير: ميلي بيرليک ايدئياسيني رئال ميلي بيرليگه نئجه چنويرمهلي؟

نتيجه

نظردن كئچيريلن دؤورده ايران آذربايجانلريلارينين اساس حيصه سيني، ايالت اهاليسى نين بؤيوك اكثريتيني تشكيل ائدن آذربايجان آذربايجانلريلاري اساسن تام سوسيال ايستروكتورا ماليک ايديلر. آذربايجانين سوسيال ايستروكتورونون ائتتنيک باخيمدان ان قارشيق كومپوننتيني مأمورلار تشكيل ائديردي.

ايراندا قاجار سولالهسي نين حاكيميتي نين (1796-1925) اوللريندن 1906-جي ايله قدر آذربايجاني باشليجا اولراق حاكيم سولاله نين و يئرلي اعيانلارين نومايندهلري ايداره ائديردي.

همين دؤور عرضينده آذربايجانين وارلي طبقه لر نين نومايندهلري اولكهنين ايداره اولونماسيندا قاجار سولالهسي ايله فعال امكداشليق ائديرديلر، آذربايجان حربي حيصه لري سولاله نين اساس داياغيني تشكيل ائديردي. 1905-1911-جي ايللر ايران بورژوا اينقيلابي زاماني ايستر آذربايجاندا (آذربايجان ايالت انجومي)، ايسترسه ده بوتؤولوکده اولكهد (ايران حؤكومت كابينه لري، مجلس، سياسي و س. تشكيلاتلار) آذربايجانلريلارين نوفوذو داها دا آرتدي.

1911-جي ايلين سونوندا 1917-جي ايله قدر آذربايجان ايرانين نوميئال حاكيميتي آلتيندا اولوب فاكتيكي اولراق اؤز سياستينده يئرلي وارلي، ياريم-فئودال دايرلره آرخالانان روسيانين پروتكتوراتي ايدى. روسيادا فئورال اينقيلابي و باشليجا اولراق اوكتيابر

(1917) اینقیلابیندان سونرا هم آذربایجانین دموکراتیک قووملری، هم ده ایرانین مرکزی حاکیمیتی ایرانین آذربایجان اوزرینده نظارتینی گوجلندیرمگه سعی اندیر و ایالته مرکزی حؤکومتین قانونی نومایندهلرینی گؤندرمک یولو ایله بورادا قانونچولوق و قایدا-قانونو تامین ائتمگه سعی اندیردیلر.

آذربایجاندا دموکراتیک قووملرین نوفوذونون آرتماسی و ایرانین یاریم-فئودال مولکدارلارینین اولکهنین میلی مستقیللیگینین ضررینه بویوک بریتانیایا آرخالاناراق اوز مؤوقعلرینی قورویوب ساخلماق جهدی آذربایجان دموکراتلاری ایله تئهران حؤکومتی آراسیندا جیدی ضیدیتلرین مئیدانا چیخماسینا و نتیجهده 1920-جی ایلهده ش.م.خیابانینین باشچیلیغی ایله دموکراتلارین عوصیانینا سبب اولدو. دموکراتیک حرکاتین یاتیریلماسیندان سونرا (09. 1920) ایالتده ایرانین آذربایجان اوزرینده حقیقی سووئرولنیگی برپا اولوندو و ایراندا 1921 -جی ایلین فئورال دؤولت چئوریلیشیندن سونرا داها دا مؤحکملندی.

1921-1925-جی ایللر عرضینده آذربایجان بورژوازیسی، ضیالیلارین بیر حیصه سی و خصوصن عالی روتبلی حربی مأمورلار اولکهنین مرکزشدیریلیمه سی سیاستی نین حیاتا کئچیریلیمه سینده، قاجار سولالهمسی نین دئوریلیمه سی و رضا خانین ایرانین یئنی ایرتی شاهی اعلان اولونماسیندا اهمیتلی رول اوینادیلار. بوتون بونلار آذربایجانلیلارین ایرانین حربی- بوروکراتیک سیستمینده نوفوذونون گوجلنمه سینه سبب اولوردو.

سولالارین بیر-بیرینی عوض ائتمه سی اولکی کیمی آذربایجان حاکیم طبقه لرینین سوسیال و ایقتیصادی وضعیتینه هنج بیر منفی تاثیر گؤسترمه دی.

اینضیباطی-ایداره اورقانلارینین تئهراندا مرکزشمه سی، حربی قووملره ایستیناد ائتمک، حاکیم طبقه لرین منافعینی قوروماغا یؤنلدیلیمیش تهلوکهمسیرلیک و قایدا-قانونون مؤحکملندیریلیمه سی اوچون گؤرولن تدبیرلر، ایالتدن وئرگیلری مونتنظم شکیلده بیغماغا چالیشان مرکزله اوللر مرکزی حؤکومه وئرگینی تصادوفدن-تصادوفه وئرن، یاخود هنج وئرمه یین آذربایجان آراسینداکی موناسیبتلری بیرینجی نین خئیرینه اولاراق تنظیملمک ایمکانینی خئیلی آسانلاشدیردی. آذربایجانین بورادا اساسن فارس و غئیری- آذربایجانلی یوکسک روتبلی مأمورلارلا تمثیل اولونان دؤولت طرفیندن ایستیمارینین سونرالار داها دا گوجلنمه سی و گئنیشلنمه سی اوچون شرایط یاراندي. فارس عونصورو آذربایجانین یوخاری و اورتا طبقه لرینین قارشیلیق مونسایبتلرینه انله بیر دگیشیکلیک گتیرمه دی، او، پرینسپ اعتباریله بیرینجیلرین منافعینه خیدمت اندیردی، و ایالتین مجموع ایستیمارینین اساس اگنتتی صیفتینده چیخیش اندیردی. بوندان علاوه فارس یاخود غئیری-میلی عونصور ایالت اینضیباطی آپاراتیندا همیشه اولموشدور. لاکین همین عونصورون 1926-جی ایلدن اعتیبارن ایالت اینضیباطی آپاراتیندا و دیگر ایداره و موسیسه لره اوستونلوک تشکیل ائتمگه باشلاماسی ایالت-مرکز و فارس-آذربایجان مونسایبتلرینه یئنی رنگ وئیردی. مأمورلار اؤزلرینین مرکز و ایالت، ایالتده ایسه موختلیف طبقه لر آراسیندا واسیطه چیلیک فونکسیالارینا باخمایاراق تدریج حاکیم میلتن، ایستیمارین سیمولونا چئوریلیر، آذربایجانلیلار زورلا قبول ائندیریلیمیش، ایالتین حاکیم طبقه لر ایله هنج بیر گئننتیک باغلیلیغی اولمایان خارجی قووه صیفتی ایله چیخیش اندیردیلر.

بئله ليكله، آذربايجاندا مأمورلار نينكي نيسيبي مستقيبل بير طبقه (هر يئرده اولدوغو كيمي) كيمي، هم ده غنيري-ينرلي، غنيري-ميلي، آيريجا انتنيك بير قروپ تشكيل انديرديلر. مأمورلارين اوزلرينين خصوصي كورپوراتيو منافعيني اولماسي اونلارين ايستر اورتا، ايستر سه ده حاكم طبقه له مو عين ضيديتلره گيرمه سينه سبب اولوردو.

بوتون بونلار حاكم فارس ميلتي ايله عئينيلشديريلن مركزه قارشي عومومي ناراضيلغا سبب اولوردو. نظردن كنجيريلن دور عرضينده همين طبقه ملي طلبلر اير ملي سورمه سملر ده اونلارين ايقتيصادي منافعيني تامين انده بيله جك هر هانسي بير قوه ني مو دافيعه انتمگه حاضير ايديلر، اوز سوسيال-ايقتيصادي، ميلي پروبلملريني حل انتمك منيلي آرتيردي.

سوسيال-ايقتيصادي وظيفه لر ين ميلي طلبلر له چولغالاشماسي اونلارين قارشيلقلاي علاقه ده، ميلي جهتين فورما، دموكراتيک جهتين مضمون كيمي چيخيش انتمه سي شكلينده حليني نظرده توتوردو، مساله محض بو جور، آذربايجاندا ميلي، دموكراتيک رنژيمين برقرار اولماسينا گنيريب چيخاران ميلي-دموكراتيک حرکات زاماني حل انديلدي. همين حرکاتين مغلوبيتي ميلي مساله نين دموكراتيک اساسلارلا قطعي حليني تاخيره سالدی.

آذربايجان ميلتي نين سوسيال ايستروكتورونون، اونون فارس ميلتي و مركزي حاكميته مونا سيبتي نين بئله اوزونه مخصوصو غو، اونلارين سونراكي دگيشيكليلري آذربايجانلار ين ميلي شو عورونون و ميلي ايدئولوگياسی نين اينكيشافي نين اوزونه مخصوصو غونو شرطلندير ميش اولدو.

آذربايجانلار ين ميلي شو عورونون اينكيشافي ايكي مرحله دن كنجير: اون دوقوزونجو عصرين آخيرلاريندان ايگير مينجي عصرين 20-جي ايللرين اورتالارينا كيمي، 20-جي ايللرين اورتالاريندان 40-جي ايللرين اوللرينه كيمي.

بيري نجي مرحله اونونلا خار اکتريزه اولونور كي، اگر آذربايجانلار اساسن انتنيك شو عورا، وطنپرور ليک حيسينه، يوكسک سياسي شو عورا ماليک ايديلر سه و اوزلريني آذربايجان توركلري حساب انديرديلر سه، آذربايجانلي ضياليلار اساسن آذربايجانلاردا اير انليلق اوريننتاسياسي تربيه انتمگه سعي انديرديلر. اگر آذربايجان ضياليلار ينين نوماینده لر ينين بعضيلر ينده اير انيزم ايران تبعه ليگي معناسي داشيبير ديسا، ديگر لر ينده انتنيک چالار کسب اندرک، فارس ميلتيني ايفاده اندن آنلايش كيمي قاورانيردي.

همين دورده ايران ايجتيماعي فيکر ينده فارس ميلتي آنلايشي ثبت اولونماسا دا، ايران اهاليسی نين فارس ديخلي بير ليک كيمي قبول انديلمه سي، "ملت ايران" ("ايران ميلتي") نثر مينينين آنجاق سوسيال، دولت بير ليگيني بيلدير مه سي دنبييل هم ده انتنيک بير ليگي نظرده توتماسيني گوستير دي.

آذربايجان ضياليلار ينين بير حيصه سي آذربايجانلار ين ايران جمعيتينده سوسيال-ايقتيصادي، سياسي، مدني وضعيتينه گوره اونلاري فارس ديخلي ايران ميلتي نين تركيب حيصه سي حساب انديرديلر. بونونلا بئله ضياليلار ين بعضي نوماینده لر ي آذربايجانلار ي مستقيبل تورک بير ليگي كيمي نظردن كنجير يرديلر و بو دا ايلتین اهاليسی نين عادي شو عورونون مضمونونا ويغون اولسا دا مساله نين بو جهتي يار اديجي ضياليلار ين اثر لر ينده اوز عكسيني تا پاميشدير. اگر آذربايجان ضياليلار ينين بير حيصه سی نين فعاليتينده ايرانچيلغي ن،

عموم میلی (ایران) بیرلیگین، میلی (دؤولت) دیلین تبلیغی اساس ینر توتوردوسا، آذربایجانلیلارین میلی مستقیلیگی، اوزون مخصوصو غونون تبلیغی تصادوفدن-تصادوفه آپاریلیردی.

بیرینجی مرحله نین آخیرلاریندا آذربایجان ضیالیلارینین پان ایرانست مؤوقعه دوران قیسمی آذربایجانلیلارین آری، ایران منشالی اولمالاری ایدنیاسینی، اونلارین تنزلیکه آسیمیلیاسیا اولونماسینی تامین ائدهجک پروقرامی ایشلهیبیب حاضیرلادی و "اساسلانیردی". آذربایجانلیلارین میلی مستقیلیگی و اوزونه مخصوصو غونون طرفدارلاری ایسه یا پراکتیکی اولراق فعالیت گؤستر میر یا دا شیفاهی تبلیغاتلا مشغول ایدیلر.

بنلهلیکه، بیرینجی مرحله نین سونونا یاخین آذربایجانلیلار اوزلرینی آذربایجان تورکو حساب اندیردیلر و بو ایدنیای ضیالیلارین بیر حیصهسی طرفیندن مودافیعه اولونوردو، لاکین ضیالیلارین داها تانینمیش و حاکیم دایرله یاخین نومایندهلری آذربایجانلیلارا اولارین ایران، آری منشالی اولمالاری فیکرینی تلقین ائتمک اوچون گننیش ایدنولوژی کامپانیا آپاریردیلر. باشقا سؤزله، آذربایجان ضیالیلارینین گؤرکملی نومایندهلری آنتی میلی ایدنولوقلارا، حاکیم میلتنین منافی نین ایفادهچیلرینه چئوریلدیلر، هر حالدا همین ضیالیلارین مؤوقعی آذربایجان حاکیم طبقه لرینین سیاسی، منافی ایله مو عین اولونوردو.

ایکینجی مرحله ایگیرمینجی عصرین 20-جی ایللرینین اورتالاریندا آذربایجان میلی نین مظلوم میلته چئوریلمه سی ایله باشلانیر. مستقیم صورتده میلی طولمه قارشی مأمورلارین آذربایجانلی نومایندهلرینین بعضیلری، میلی روحو ضیالیلار موباریزه آپارماغا مجبور ایدیلر. همین طبقه لر میلی و سوسیال طولمه قارشی مستقیل صورتده موباریزه آپارماق ایقتیداریندا دئییلدیلر، اونا گؤره ده بو موباریزه تصادوفی، معنوی، "ضیالی" خاراکتیری داشیبیردی.

ایراندا غئیری-فارس میلترین و خالقلارین میلی حوقوقلارینی پرینسپپال سویهده اکپ تانیبیر و مودافیعه ائتمگه سعی اندیردی. محض اکپ-نین سندلرینده (1927) ایران آذربایجانلیلاری ایلك دفعه تورک میلی کیمی ثبت ائدیلمیشدی.

بنلهلیکه، همین مرحله نین باشلانغیچیندا ایراندا میلی مساله و او جومله دن آذربایجان مساله سی اوزره ایکی ایدنولوگیا فورمالاشمیشدی: بیرینجیسی، آذربایجانلیلاری (و دیگر میلترلی) مستقیل میت کیمی تانیمایان حاکیم میلچلی و آذربایجان پان ایرانست ایدنولوگیاسی؛ ایکینجیسی، آذربایجانلیلاری (و غئیری خالقلاری) مستقیل میت، هم ده تورک میلی کیمی، اونلارین اوز موقداراتینی تعیین ائتمه حوقوقونو تانییان دموکراتیک ایدنولوگیا.

اکپ-نین میلی موناسیبتلر ساحه سینده کی فعالیتی و آذربایجانلیلار آراسیندا میلی شو عورون تدریج یاییلماسی و اینکیشافی سایه سینده 1941-1942-جی ایللرده آذربایجان میلی ایدنیاسی و میلی ایدنولوگیاسی ایشله نیب حاضیرلانیدی. بو ایشده "آذربایجان جمعیتی" و اونون اورقانی "آذربایجان" قزنتی نین بؤیوک رولو اولموشدور.

میلی دموکراتیک پارتیا فونکسیاسینی بئرینه بئترین "آذربایجان جمعیتی" آذربایجان میلی آیدندان چیخیش اندیردی. "جمعیت" میلتن علمی، مورتقی آنالییسا یاخین خصوصی تعریفینی وئرمرک میت یارادان عونصورلر سیراسیندا اراضی، دیل، پسیخی خصوصیتلری

قنيد انئدي. همين تعريفدن چيخيش اندن "جمعيت" آذربايجان ميلتي نين مستقلليگيني، اوزونه مخصوصلو غونو و اوتوختونلو غونو ثوبوت انديردي. "جمعيت" اين عقيددهسيه گوره بو ميلت نه تورک، نه آري ميلتي ايدي، بو - آذربايجان ميلتي ايدي. "جمعيت" هر هانسي بير ميلتين وارليغي و اينکيشافي اوچون ديلين، خصوصن آنا ديلي نين ميلتين حياتي نين موختليف ساحه لرینده ايشلمه سي نين اهميتيني درک اندهرک آذربايجان ديلي نين برابرليگي اوغروندا چيخيش انديردي. او، همچنين آذربايجانين ايقتيصادي و مدني اينکيشافي اوغروندا چيخيش اندير، دموکراتيا شرايطينده آذربايجان ميلتي نين برابرليگي و بوتولوگونو تامين ائده بيلهجک اورقان کيمي ايران کونستيتوسياسي (1906-1907) طرفيندن نظرده توتولان ايالت و ويلايت انجومنلري تشکيل انديلمه سي طلبيني ايرملي سوروردو. بئله ليکله، آذربايجان ميلتي نين اينديکي و گلهجک وضعيتي نين موعين معنادا بوتوو اينعیکاسي مئيدانا گل ميشدي، همين اينعیکاسدا گلهجک آرزو اولونان وضعيت ميلي ايدنولوگيانين، ميلتين بير سوبينکت کيمي فعاليت پروقرامي نين مضمونو کيمي چيخيش انديردي.

ميلي شو عور و اونون ترکيب حيصه سي اولان ميلي ايدنولوگيا دموکراتيک حرکات ايللرینده، خصوصن آذربايجان ميلي، دموکراتيک حؤکومتين نين فعاليتي زاماني اينکيشاف انديريليميش، دقيقلشديريلميشدي. آدب-نين، سونرا ميلي کونفرئسين، ميلي مجلسين و ميلي حؤکومتين مئيدانا گل مه سي آذربايجان ميلتي نين سياسي و اراضي جهتن تشکيل اولونماسيني باشا چاتديريب اوز مستقلليگي، بوتوو ميلي حياتيني تشکيل ائتمه پروقرامي نين حياتا کنچمگه باشلانديغيني گؤستريردي.

اوز موتيفلر نين فعال و هر طرفلي يارديمي ايله آذربايجاندا ميلي-دموکراتيک حرکاتي ياتيرميش ايران حاکيم دايرملري خالقين ايجتماعي شو عورونون موهوم حيصه سي اولان ميلي شو عورونو اونون اليندن آلا بيلمه دي لر. آذربايجان خالقين نين ميلي دموکراتيک حرکاتي نين يئکونلاريندان بيرري خالقين اوزونو اوز تاريخي و انتتيک اراضيسي، ديلي، مدنيتي، عنعنه لري - وارليق و اينکيشافين سپئسي فيک ميلي عاميللري- اولان مستقل بير ميلت کيمي داها دريندن درک ائتمه سي اولدو.

ايران جمعيتي نين سونراکي اينکيشافي گؤستردي کي، ميلي مساله، آذربايجان ميلتي نين، ديلي نين، مدنيتي نين طالعي خالقين داها گئنیش طبقه لر نين ديققيني اوزونه جلب ائتمکده داوام انديردي. آذربايجانين ميلي روحو ضيالي لاري آذربايجان ديلي نين فونکسيالاريني برپا ائتمک اوچون، موباريزه ني بو و يا ديگر شکیلده داوام انديريلر. بو مئيل همين زامانا قدر اساسن فارس ديلينده يازيب چاپ انديلن مشهور آذربايجان شاعيري م.ح. شهر يارين "حيدر بابايا سلام" (1954) پونماسي نين نشريندن سونرا يئني ايمپولس آلدی.

1960-جي ايللرده ايراندا سياسي حياتين نيسبتن ليبراللاشماسي زاماني آذربايجان ديلي نين فونکسيالار نين برپا اولونماسي و گئنیشلنمه سي اوغروندا حرکات يئني اينکيشاف مرحله سينه قدم قويدو. همين ايللرده ادبي درنکلر مئيدانا گلير، فولکلور توبولاري، آذربايجان ديلي نين مستقل اويرمدين واسيطه لر، وطنپرورليک مؤوضوعسوندا اوريزينال بديعي اثرلر نشر انديليردي. همين ايللرده آذربايجانلilar ايستر تبريزده، ايستر سه ده تئهراندا آذربايجان مساله سيني خصوصي اولاراق نظر دن کنچيرمک، آذربايجانلilarين ميلي شو عورونو تدقيق ائتمک، آذربايجان مساله سيني آذربايجان و ايران چرچيوه سينده اويرنمگه تشبيوت گؤستر ميشلر.

1978-1979-جو ايللر ايران آنتي مونارخيست، آنتي ايمپرياليست اينقيلابي آذربايجانلilar آراسيندا آذربايجان خالقين نين سپئسي فيک ميلي منافعي نه چوخ گئنیش ماراغين اولدو غونو آشکار ائئدي. بو ماراق اوزونو اوندان گؤستريردي کي، اينقيلابين غلبه سيندن سونرا بير نچه آي عرضينده (تئوکراتيک رژيمين برقرار اولماسينا قدر) آذربايجانلilar موختليف سياسي، (فرقه آزاديخواهان آذربايجان، آذربايجان

دموکرات پارتیاسی نین موقتی شوراسی، سازمان چریکهای آذربایجان). ،مدنی تاسیساتلار (آذربایجان تحقیقاتی موسیسه سی، آذربایجان مدنی جمعی، آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلر جمعی). یاراتیلار، آذربایجان دیلینده کیتاب، آلماناخ، ژورنال، قزنت ("چلی بئل"، "اولدوز"، "اودلار یوردو"، "آراز"، "موللا نصرالدین"، "آذربایجان سسی"، "بیرلیک"، "یولداش"، "آزادلیق"، "خالق سوزو"، "وارلیق"، "ایرملی"، "دان اولدوزو"، "ایشیق"، "یازماجا"، "موشتولوق"، "کوروغلو") نشر انتمگه باشلادیلار. همین تاسیساتلارین فعالیتی و مطبوع محصوللارین مضمونو اساسن ایران آذربایجانلیلارینین میلی، مدنی نین موختلیف جهتلرینی، تاریخی، یاییلما جوغرافیالارینی، میلی ایدئولوگیا و میلی حوقوقلارین اله اندیلیمسی اوچون فعالیت پروگرامی حاضرلاماق عزمینی عکس اندیریردی. همین قزنت و ژورناللار اوز پروگراملاریندا، باش مقالرینده اساس وظیفلردن بیری، بعضاً اساس وظیفه کیمی آذربایجان دیلی اوچون برابرلیک طلبی ایرملی سورور، ایران آذربایجانلیلارینین مدنی دیرچلیشی او غرودا چیخیش اندیردیلر.

همین دؤورو مطبوعاتدا چاپ اندیلن ماتریاللار میلی شو عورون اینکیشافیندا، میلی مسالهنین حلینه موناسیبته یئنی نیلیری عکس اندیریردی. بیرنجیسی، معلوم اولوردو کی، اینکیلابدان اولکی ایران شرایطینده میلتن معنوی حیاتینا مستقیل سوبستانسیا کیمی باخان و میلتن آزاد معنوی اینکیشافی او غرودا مبارزه آپاران آیریجا آذربایجان میلی یارادیجی ضیالیلار طبقه سی عمله گلیمشیدیر. ایکنجیسی، آذربایجان شرایطینده میئدانا گلن میلی شو عور ایرانین بوتون آذربایجانلیلاری آراسیندا یاییلماغا باشلامیشدیر. ایندی میلی ضیالیلار تورک یاخود آذربایجانلی مفهومو آلتیندا ایراندا یاشایان بوتون آذربایجانلیلاری نظرده توتوردولار (باشلیجا اولاراق ضیالیلار ایچریسینده). اوچونجوسو، آذربایجانلی ضیالیلار 40-جی ایللرین ضیالیلاریندان فرقلی اولاراق آذربایجان انتتوسونا تورک منتاانتتیک بیرلیگینه داخل اولان خالق کیمی باخاراق همین انتتوسون مطلق اوتختونلوغو ایدنیاسینی ایرملی سورموردو. دؤردونجوسو، ایرانین بوتون آذربایجانلیلارینین میلی بیرلیگی نین درک اندیلیمسی آذربایجان چرچیوسینده میلی موختاریت طلبینی قطعی صورتده قالدیرماغا مانع اولور، اونون عوضینه اساسن مدنی- میلی موختاریت طلبی ایرملی سورولوردو.

دئییلنر گؤستریر کی، 40-جی ایللر دموکراتیک حرکات زامانی بیر تام کیمی فورمالاشمیش میلی شو عور اینکیشاف اندیر و میلی مسالهنی، آذربایجانلیلارین سپسیفیک منافعینی نظره آلمادان ایران جمعی قارشیسیندا دوران سوسیال-سیاسی، ایتقصادی پروبلملری حل انتمک غیری-مومکوندور. 1978-1979-جو ایللر ایران اینکیلابی میلی مسالهنین بعضی جهتلرینی قیسمن و اساسن فورمال صورتده حل انتمکله آذربایجانلیلارین میلی حرکاتی نین گوجلنیمسی ایمکانی نین قارشیسینی آلمیش اولدو. بئله کی، ایران ایسلام کونستیتوسیاسی ایراندا موختلیف خالق و طایفالارین موجودلوغونو دولاییسی ایله اعتبارف انندی (ماده 19). ایرانین یئرلی و انتتیک (قؤوم) دیلرینین رسمی ایشلنیمسی ساحه لرینی (کوتلوی اینفورماسیا واسیطه لری، مطبوعات، مکتبه میلی ادبیاتی نین تدریسی) مو عین انندی (15). آذربایجان دیلی نین هله ده ماعاریف سیستئمینه ایشلنیمه سینه باخمایاراق، بو نایلیتی اهمیتلی حساب انتمک لازیمدیر. بئله کی، کونستیتوسی قبول اندیلدیکدن سونرا (1979) اوچ ایل مودتینده (1980-1982) تهران و تبریزده بو و یا دیگر ایللرده "گونش" (جمعی اوچ نؤمره - تهران آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلر جمعی نین اورقانی)، "اولکر" (2- آذربایجان یازیچیلار و شاعیرلر جمعی نین اورقانی)، "یئنی یول" (4- "آذربایجان مدنی جمعی" نین اورقانی)، "دده قورقود" (20)، "اینکیلاب یولوندا" (13) ژورناللاری نشر اندیلیمیش، 1979-جو ایلین آپرنیلینده تهراندا آذربایجان و فارس دیلرینده نشره باشلایان "وارلیق" ژورنالی ایسه ایندییه کیمی نشر اندیلیر. سون زامانلاردا آذربایجان دیلینده بیر سیرا قزنت و ژورناللار چاپ اندیلیمکده دیر.

قنيد انتمک لازيمدير کي، آذربايجان ديلي ان گننیش شکیله آذربايجان رايونلاريندا ايشلهيیر. آذربايجان ديلينده کيتاب نشري داوام اندير. بئله کي، 1985-جي ايلين اولينه کيمي 200 آددا کيتاب چاپ انديلميشدير. همين کيتابلار اساسن تنهراندا، تبریزده و قيسمن (تک- تک کيتابلار) زنجان، ماراغا، ماکو، خوي، تيکاب، ساراب، قوم، ساوه و س. شهرلرده چاپ انديلميشدير. همين محصوللارين ياريدان چوخونو وطن- پرورليک مؤوضوعسوندا يازيلمیش بديعي اثرلر تشکیل اندير. آذربايجانين تاريخي، ديلي، ادبياتينا بير چوخ کيتابلار حصر انديلميشدير.

آذربايجان ضياليلاري اؤز مدني-معاريفچي فعاليتيني داوام انديرمکله موعين تشکيلاتلار حاليندا بيرلشمک مئيليني ده نومايیش انديريرديلر. 1986- جي ايلدن تبریزده تانينمیش آذربايجان شاعيري يحييا شيدانين باشچيلیغي و ايران اسلام اوربينتاسياسي ناظيرليگينين حيمايهسي آلتيندا رسمي ادبي انجومي فعاليت گؤسترير. تنهرانين آذربايجان روحاني شاعيرلري ده اؤز بيرليکلريني تشکیل انتميشديلر (1984-1986-جي ايللر). بوندان باشقا آذربايجان ديلينده تئلئويزييا وئرليشلري (گونده 5، 0-1 ساعات) تشکیل انديليلر، فيلم چکمک تشبوئلري گؤستريلير. تئاتر تاماشالاري صحنهيه قويولور، کونسرتلر وئريلير و س.

آذربايجانليلارين ميلي شو عورونون اينکيشافي باخيميدان خاريجده آذربايجان موهاجير مدني-معاريف مرکزلي و جمعيتلرينين تشکيلي، همين جمعيتلرين آذربايجان و فارس ديللرينده قزئت و ژورناللار نشر انتمهسي ده جوخ سجيويدير. بئله مرکزلي و جمعيتلر دونيانين بير چوخ اولکلرینده، او جوملهدن آيش-دا، آلمانيدا، ايسونچده، فرانسادا، بؤيوک بریتانيادا، ايسپانيادا، کانادادا و س. فعاليت گؤسترير.

بوتون بو قنيد انديئلر ايران آذربايجانليلارينين ميلي شو عورونون تکرار ايستحصالي و سونراکي اينکيشافي اوچون الوئریشلي شرايط يارادير.

Üçüncü fəsil

- 1- Ранджбар и Остроглазов, Развитие национальной фабрично- заводской промышленности в Иране- за последние годы - "Материалы по национально-колониальным проблемам" Jurnalında, 1955, №4 (23) s.34
- 2- **Каролкова.** Состояние экономики Ирана за 1934 – Материалы Jurnalında, 1935, No4 (28), s.39; Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.23
- 3- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.34
- 4- Orada, s.25
- 5- Yenə orada
- 6- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века. Баку, 1970, с. 60
- 7- Былова А. Статистика сельскохозяйственной продукции Ираи «**За**» 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934) - "Револуционный Восток" Jurnalında, 1936, no. 5-6, s. 214. Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.14, 21.
احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312، ص. 251-253
- 8- Былова А. Göst. əsəri, s.216
- 9- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.216
- 10- Ранджбар, Персидская промышленность за последние годы. Материалы Jurnalında, 1934, no. 5(20) с. 139
- 11- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.39
- 12- Рабизаде М.М. Göst. əsəri, s.51
- 13- Ранджбар и Остроглазов, Göst. əsəri, s.40
- 14- Сефидабади Н. Отчет «Гомаш» (отчет ираиского государственного общества «Гомаш»),- Роволционный Восток", 1936, №5-6, с.209
- 15- Былова А. Göst. əsəri, s..216; Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1934г. - Материалы... 1936, №34, с.132, 146, 149, 155, 160-161;
احصائیه محصولات فلاحتی. ص 2-5. 12-13, 22-27
- Былова и Лезиам, Материалы о посевах важнейших сельскохозяйственных культур в 1964г. – Материалы...1936, №34, с.132,146, 149, 155, 10-161,
احصائیه محصولات فلاحتی 2-5، 13-12، 27-22.с.
- 16- کاویانپور ص. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، ص. 347
- 17- شفق سرخ. یکشنبه 15 اسفند 1310، 1 فروردین 1311
- 18- کومونیست. 18 فوریه 1926

- 19- یولداش. 1358، نۆمره 8، ص. 24
- 20- دده قورقود. 1359، نۆمره 2، ص. 24
- 21- مروارید ی. مراغا «افرازه رود»، تهران، 1360، ص. 682
- 22- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری، 1320، ص. 47
- 23- Галунов Р. Реформа языка в Иране - Материалы... 1936, №34, с.1036.
- 24- Yenə orada. Həmçinin bax бах. سخن، 1972، №11، с.1036
- 25- Востров А. Göst. əsəri, s.201
- 26- Yenə orada.
- 27- پیکار. چهارشنبه 9 تیر 1310
- 28- وارلیق. 1362، نۆمره 5-6 (51-52)، ص. 46-47
- 29- دده قورقود. 1359، نۆمره 2، ص. 24، علاوه اولاراق باخین شاهین 11 بهمن 1320، 5 اسفند 1320
- 30- Göst. əsəri, s.28; خواجه نوری ابراهیم، Göst. əsəri, s.187
- 31- کنگره دوم حزب کمونیست ایران، اورمیة 1306، ص. 17-18
- 32- Göst. əsəri, s.101-102; آگاهی. ع. م. -
- 33- Göst. əsəri, s.52 مجتهدی م. -
- 34- Göst. əsəri, s.184 مجتهدی م. -
- 35- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт. дисс. автор. Бақы, 1949, с.2336-
- 36- وارلیق. 1362، نۆمره 5-6 (51-52)، ص. 53
- 37- وارلیق. 1362، نۆمره 9-10 (55-56)، ص. 42
- 38- ساعدی غلامحسین. ایلیچی. تهران، 1357، ص. 63.
- 39- سالنامه پارس. 1358/1318، ص. 200، جاہد ا. سالنامه پارس. 1307-1306، تهران، ص. 4، جاہد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 131
- جاہد ا. سالنامه پارس. 1317-1357، ص. 174، 176، شاعر لر مجلسی. تبریز، 1324، نمره 3-4، ص. 174، 176، نخست وزیران تهران، 1351، جلد 1. ص 124
- Göst. əsəri, s.175. دهقان احمد.
- Göst. əsəri, s.190، 27 مجتهدی م. -
- 40- سالنامه پارس. 1318، ایکینجی حیصه ص. 177
- 41- جاہد ا. سالنامه رسمی مملکت پارس. 1309، ص. 97، 89، 79، 67، جاہد ا. سالنامه پارس. 1317-1357، ص. 113، 115، 158، 161، 166، بامداد م. شرح حال رجال... جلد 3 ص. 374-373، بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی... ص. 138، مجتهدی م. ص. 32، 135.
- 42- قیزیل صحیفه لر. ص. 191
- 43- کرمانی ح. ک. از شهریور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران، جلد 1. ح. 421

44- Чешмазэр М.М. Азэрбасажчан Демократик партијасынын јаранмасы вә фәалијјәти (Чәнуби Азәрбајсан, 1945-1946-чы илләр) Бакы, 1986, с.17, 26-27.

45- Göst. əsəri, s. 176, دهقان احمد.

شاهين. 23 مهر 1320، اطلاعات، اسفند 1320.

46- آذربايجان. دوشنبه 15 دى 1320

47- آذربايجان. پنجشنبه 15 آبان 1320

48- Göst. əsəri, s. 682 مرواريدى.

49- آذربايجان. دوشنبه 24 آذر 1320

50- آذربايجان. چهارشنبه 28 آبان 1320

51- آذربايجان. شنبه 24 اسفند، سه شنبه 27 اسفند

52- آذربايجان. دوشنبه 19 اسفند

53- آذربايجان. دوشنبه 22 دى 1320

54- آذربايجان. سه شنبه 30 دى 1320

55- آذربايجان. پنجشنبه 11 دى 1320، سه شنبه 30 دى 1320

56- آذربايجان. پنجشنبه 11 دى 1320، سه شنبه 30 دى 1320

57- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

58- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

59- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

60- آذربايجان. دوشنبه 24 آذر 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، يكشنبه 24 اسفند 1320

61- آذربايجان. پنجشنبه 27 آذر 1320

62- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

63- آذربايجان. دوشنبه 12 دى 1320

64- آذربايجان. دوشنبه 15 اسفند 1320

65- شاهين. سه شنبه 28 بهمن 1320

66- آذربايجان. چهارشنبه 21 آبان 1320

67- آذربايجان. چهارشنبه 20 آذر 1320

68- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320

69- آذربايجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، دوشنبه 1 دى 1320

70- آذربايجان. پنجشنبه 27 آذر 1320

71- آذربایجان. دوشنبه 8 دی 1320

72- آذربایجان. دوشنبه 1 دی 1320

73- Dil haqqında baxın:

آذربایجان. چهارشنبه 21 آبان 1320، دوشنبه 24 آذر 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، دوشنبه 1 دی 1320، پنجشنبه 4 دی 1320، دوشنبه 8 دی 1320، پنجشنبه 11 دی 1320

74- آذربایجان. جمعه 21 آذر 1320، شنبه 5 بهمن 1320، سه شنبه 30 دی 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، دوشنبه 20 بهمن 1320، یکشنبه 3 اسفند 1320

75- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، سه شنبه 20 آبان 1320، پنجشنبه 27 آذر 1320، چهارشنبه 27 اسفند 1320، جمعه 7 فروردین 1321، سه شنبه 11 فروردین 1321

76- آذربایجان. چهارشنبه 12 آذر 1320، پنجشنبه 20 آذر 1320، دوشنبه 24 آذر 1320

77- آذربایجان. شنبه 10 آبان 1320، چهارشنبه 4 آبان 1320، یکشنبه 18 آبان 1320، چهارشنبه 21 آبان 1320، یکشنبه 2 آذر 1320، پنجشنبه 4 دی 1320

78- آذربایجان. پنجشنبه 20 آذر 1320، سه شنبه 30 دی 1320، جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320

79- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320

80- آذربایجان. دوشنبه 24 آذر 1320

81- شاهین. دوشنبه 7 بهمن 1319، سه شنبه 2 دی 1320، یکشنبه 7 دی 1320، چهارشنبه 10 دی 1320، یکشنبه 14 دی 1320، سه شنبه 7 بهمن 1320، دوشنبه 4 اسفند 1320

82- آذربایجان. پنجشنبه 11 دی 1320

83- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320

84- آذربایجان. یکشنبه 25 آبان 1320

85- آذربایجان. چهارشنبه 6 اسفند 1320

86- آذربایجان. یکشنبه 10 اسفند 1320

87- آذربایجان. دوشنبه 22 دی 1320

88- Sənan Azər, İran Türkləri, İstanbul, 1942, s. 11

89- Sənan Azər, Göst. əsəri, s.12, 15, 17-18.

90- Orada, s.20

91- Yenə orada

92- Yenə orada s.23.

93- Yenə orada s.24

94- آذربایجان. پنجشنبه 27 آذر 1320

95- آذربایجان. جمعه 3 بهمن 1320، دوشنبه 6 بهمن 1320، سه شنبه 19 اسفند 1320.

96- آذربایجان. یکشنبه 5 بهمن 1320

97- ح. کاتبی. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز. 1320، ص. 4

98- Göst. əsəri, s. 6, 12. ح. کتبی.

99- Orada, s. 13

100- Yenə orada s.14

101- Yenə orada s.16

102- Yenə orada s.17

103- Yenə orada s. 6

104- Yenə orada s.19, 20-22, 28-31

105- Yenə orada s.30-31.

106- Yenə orada s.34.

107- Yenə orada s.34-35, 41, 43.

108- آذربایجان ملی مجلسینین و آذربایجان ملی حکومتینین قرار و قانونلاری مجموعەسی، 1980، ص. 7-11

109- آذربایجان. چهارشنبه 18 مهر 1324

110- آذربایجان. سه شنبه 6 آذر 1324-

111- Orada

112- Иванов М.С. Очерки истории Ираи, М. 1952, с.365-391; Çeşmazər M.M. Göst. əsəri; Абдуллаев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в **национально-освободительном** движении в Иранском Азербайджане (1941-1945 гг) Tarix elm.namz. disser.avtoreferat. Bakı, 1975, Дагстгушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) İqtisad elm. namz.disser.avtoref. Bakı, 1964, Ибрагимов И.Г. Уçастие женшин в **национально-освободительном** движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Tarix elm. namz. disser. avtoref. Bakı, 1965; Кендли-Харисчи Г.А. Развитие Южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг Filologia elm.namz.diss. avtoref. Bakı, 1956; Мирза-заде С.К. Наїоналõни меджлис Ираиского Азербайджана и его законодательная **деятельность** (1945-1946 гг) Hüquq elm.namz.diss.avtoreferatı, Bakı, 1971, Хандан Дј. Национально-освободительные идеи.

113- شاعرلر مجلسی. تیریز، 1324، نومره 4-3 ص. 3-17

114- Orada.s. 45, 116, 121, 185, 191, 239, 248, 255.

115- Azərbaycan tarixi. (qısa oçerk qədim zamanlardan 20 ci əsrə qədər) Bakı 1943

116- Вахін: 1325 تیریز. آذربایجانین قدیم تاریخیندن. تیریز

117- Orada.s.43.

118- Yenə orada s.58.

119- Правда об Иранском Азербайджане, Баку, 1949.

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

- 1- Azərbaycan Milli Məcləsinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin qərar və qanunları məcmuəsi, İyrisiz, 1980, s. 83.
- 2- Qizil صحيفلر، (آذربايجان خلقينين ملي آزادليق يولوندا مبارزهسي تاريخيندن)، ترتيب ائدنلري: غلام محمدي و قيلمان موساينف. تبريز، 1946، 1 ج. ص. 471.
- 3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.
- 4- (Косоговский: В.А.) Из тегранского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.
- 5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.
- 6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.
- 7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.
- 8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.
- 9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.
- 10- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып 3, 316 с
- 11- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 4, 248 с.
- 12- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 6, 208 с.
- 13- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 7, 439 с.
- 14- (Филатов П.Ф.) Письма из Персии А-ра П.Ф.Филатова. Одесса, 1909, 133 с.
- 15- قانون مصوبه مجلس شورای ملی، قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنينيه اول. جلد 1. ص. 282 (İlsiz, yersiz)
- 16- احصائيه محصولات فلاحتي و صنعتی ايران در سال 1312 ص. 294 (İlsiz, yersiz)
- 17- اسناد تاريخی جنبش کارگری، سوسيال-دموکراسي و کمونيستی ايران، تهران، 1979، 359، 3 cü cild s. ikinci nəşr,
- 19- کنگره دوم حزب کمونيست ايران. اورميه، 1927، ص. 24
- 20- سالنامه آريان (يئرسيز)، 1945، 192 ص. 192 (yersiz)
- 21- سالنامه پارس، 1318/1358 ص. 216 (yersiz)
- 22- سالنامه پارس، 1318 23-23-179 2-ci hissə، s. 230 (İlsiz, yersiz)
- 23- السلطان مظفرالدين شاه قاجار، سفرنامه، تهران، 1319 قمری. ص. 255
- 24- ناصرالدين شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ايران)، تهران، 1983، ص. 232
- 25- جاهد ع. سالنامه پارس 1306/ 1307-1928/ 1929، تهران، 1930.
- 26- جاهد ع. سالنامه رسمی مملکت پارس، 1930-1309 s. 192 (İlsiz, yersiz)
- 27- جاهد ع. سالنامه پارس 1317/1357 s. 208-183 (İlsiz, yersiz)

ədəyybiat

- 28- Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, 332 s.
- 29- Azərbaycan tarixi (Qısa oşerk. Qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Bakı, 1943, 218 s.
- 30- ابراهيمی. ف. آذربایجانین قدیم تاریخیندن، تبریز، 59 ص.
- 31- İbrahimov T.A. İran kommunist partiasının yaranması, Bakı. 1963, 261 s.
- 32- Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəsün- keşliyin bəlası. Bakı, 1982, 500 s.
- 33- Mahmudov M. Oiyada...Təbrizdən Şama qədər, Bakı, 1982, 207 s.
- 34- Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949, 160 s.
- 35- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1313 قمری، (yersiz) 148 s
- 36- Sadiq Ə. Təriz teatrının tarixindən. Seçilmiş əsərləri. Bak, 1971, 277-290 s.
- 37- Taqiyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964, 247 s. Taqiyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B. 1990.
- 38- Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, 1980, 246 s.
- 39- Xəndan C. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.
- 40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.
- 41- Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.
- 42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.
- 43- Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.
- 44- Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.
- 45- شاعر لر مجلسی. تبریز. 1324، نومره 4-3، 424 ص.
- 46- Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,
- 47- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.
- 48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - “Краткие сообщения Института народов Азии” 1964. №77, 45-60 с.
- 49- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.
- 50- Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.), Душанбе, 1966, 168 с.
- 51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.
- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования.

Александрополь, 1909, 208 с.

- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.
- 54- Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бутаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”,1936, №34, 120-167 с.
- 62-. Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63-. Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64-. Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.
- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, № 34, 243-247 с.
- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68-. Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.
- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - “Краткие сообщения Института народов Азии”. 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - ”Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук”, 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74-. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75-. Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.
- 76- Ильенко М, Очерки Персии. Спб, 1902, 174 с.
- 77-. Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. ”Революционный Восток” 1934, № 6, 106-113 с.

- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китай): "Политико- экономические очерки" Под ред. В.Петрина, М. 1936, 400 с.
- 79-. Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.
- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. Спб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. Спб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250,с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материаль по национально-колониальным проблемам". 1934, №25(20) с.106-142.
- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Спб, 1896. 292 с.
- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов РА О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет "Гомаш", Отчет иранского государственного общества "Гомаш" - "Революционный Восток", 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.
- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.
- 102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.

- 103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.
- 104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.
- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، 515 s dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 595 s. birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 585 s. birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 544 s. üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 546 s. dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 410 s. beşinci cild
- 112- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، 503 s. ikinci cild
- 113- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، 369 s. 1 və 2 ci cild, (yersiz)
- 114- دهقان علی. سرزمین بردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 115- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 116- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 117- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 118- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، 166، 200، 154 s. ikinci cild
- 119- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 120- زنوزی ح. مرند. تهران، 1358، 298 ص.
- 121- بکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.
- 122- کاویانپور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهرپور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن. ر. 2، 923 ص.
- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، 397 s. birinci hissə
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، 400 s. ikinci hissə
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، 451 s. üçüncü hissə
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمبتون ک. س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، 370 s. birinci cild
- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، 382 s. ikinci cild

- 136- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)
- 138- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری جلد 3، 264 + 50 تهران
- 139- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب درر التیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب درر التیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب درر التیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.
- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.
- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 154+63 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 159+69 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 138+68 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 152+70 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.
- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116 ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م. بت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.

168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.

169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.

170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.

171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.

172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.

173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفلیس، 1906، 151 ص.

174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.

175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.

176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.

177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.

178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.

179- صذاری حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.

180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.

181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.

182- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)

183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلایی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.

184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.

185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.

186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.

187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.

188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.

189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.

190- جهانبانی ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.

191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.

192- شجیعی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)

193- Abdul Hadi Hairi. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution- (Akten des VII Kongress für Arabistik und Islamwissenschaft, Geottingen, 15 bis 22 August 1974. 189-207 p.

194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.

195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.

196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.

197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.

198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London,

1972. 432 p.

199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.

200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.

201- Senan Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.

202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.

203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.

204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakın çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.

206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.

207- Дагтушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.

208- Ибрагим И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.

209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.

210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... каид. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.

211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.

212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф .дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.

213- Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.

214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Аатореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.

215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

- 216- آذربایجان (بئرسیز)
- 217- آذربایجان (تبریز)
- 218- آینده (تهران)
- 219- Бакинский рабочий (Бақы)
- 220- وارلیق (تبریز)
- 221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)
- 222- دده قورقود (تبریز)
- 223- اطلاعات (تبریز)
- 224- ایرانشهر (برلین)
- 225- یغما (تهران)
- 226- یولداش (تهران)
- 227- کاوه (برلین)
- 228- کومونیست (باکی)
- 229- گنجینه فنون (تبریز)
- 230- پیکار (برلین)
- 231- سخن (تهران)
- 232- ترجمان (باغچه سرای)
- 233- تورک یوردو (استانبول)
- 234- فریاد (اورمیة)
- 235- شاهین (تبریز)
- 236- شفق سرخ (تهران)